

॥ सुबोधिनी तथा आगुभाष्य ॥
(संक्षिप्त-अध्ययन)

गोस्वामी श्याम मनोहर

प्रकाशक : श्रीवल्लभ विद्यापीठ श्रीविठ्ठलेशप्रभुयरागाश्रम ट्रस्ट
वैभव कोपरेटिव सोसायटी
पूना-बेंगलोर रोड, कोल्हापुर
महाराष्ट्र ४१६ ००८

संकलनकर्ता : गोस्वामी श्याममनोहर

प्रथमसंस्करण : वि.सं.२०७०

प्रति : १०००

निःशुल्कवितरणार्थ : मुंबई विश्वविद्यालयनां इलोसोई डिपार्टमेंट अने
वल्लभवेदांत अकेडमी अन्ड रिसर्च सेन्टर माटे
श्रीवल्लभ विद्यापीठ श्रीविठ्ठलेशप्रभुयरागाश्रम
ट्रस्ट, कोल्हापुर, द्वारा प्रकाशित.

मुद्रक : शैलेश प्रिन्टर्स,
४, युनावाला ईन्डस्ट्रिअल् असेटेट्,
कोंडिविटा, अंधेरी (पूर्व),
मुंबई ४०० ०५८.

विषयानुक्रमणिका

विषय

पृष्ठ

॥ श्रीमद्भागवतसुबोधिनीनां अन्तर्गत ॥

(तृतीयस्कन्धसुबोधिनीनां अन्तर्गत)

॥ कपिलगीता ॥

(भक्तियोगविवेचनपरक)

[१] श्लोकीसमां अध्यायानुं विवरण	१-१३
१. अध्यायार्थ	१
२. कर्मऋषिद्वारा देवदूतिनुं सांन्वन	१
३. मोक्षदाता भगवान् कपिलदेवनां अवतारनो उपक्रम	१
४. भगवद्वचनोनी प्रमाणरूपता	६
५. भगवाननी सर्वरूपता	६
६. सांभ्यद्वारा आत्मदर्शननी प्रक्रिया	१०
[१] पथीसमां अध्यायानुं विवरण	१४-४२
१. प्रकरणसंगति तथा अध्यायार्थ	१४
२. विद्वरनो प्रश्न तथा मैत्रेयनो उत्तर	१५
३. माता देवदूतिनी निश्चासा अने श्रीकपिलदेवद्वारा उपदेशनो उपक्रम	१६
४. योगानुसार शास्त्रार्थनिर्पाण	१७

૫. ભક્તિયોગનો ઉપક્રમ	૧૯
૬. સત્સંગાર્થ સાધુપુરુષના લક્ષણો	૨૦
૭. ભક્તિયોગમાં સત્સંગની પ્રક્રિયા	૨૩
૮. યોગ્ય ભક્તિની જીજ્ઞાસા	૨૪
૯. ભક્તિનું લક્ષણ	૨૫
૧૦. ભક્તોની સાધનાવસ્થા	૩૧
૧૧. ભક્તોની ફલાવસ્થા	૩૩
૧૨. ભક્તોનું સાયુભ્ય	૩૫
૧૩. ભક્તોના સાલોક્યાદિ ફળ	૩૭
૧૪. સફલ ભક્તિનું નિરૂપણ	૪૦

[૨] છવ્વીસમાં અધ્યાયનું વિવરણ ૪૩-૮૧

૧. સાંખ્યનો ઉપક્રમ	૪૩
૨. પ્રકૃતિ-પુરુષનાં લક્ષણો	૪૫
૩. પ્રાકૃત/પ્રાધાનિક તત્ત્વોનું નિરૂપણ	૪૭
૪. ઈન્દ્રિયોનું નિરૂપણ	૪૯
૫. અન્તઃકરણનું નિરૂપણ	૫૦
૬. એકદેશિઓના મત મુજબ કાળનો વિચાર	૫૧
૭. સ્વમતમાં કાળનો વિચાર	૫૩
૮. તત્ત્વોના ઉત્પત્તિપૂર્વક આધિદેવિકાદિ લક્ષણોનું નિરૂપણ	૫૫-૭૭
૧. મહત્/ચિત્તનાં લક્ષણો	૫૫
૨. અલંકારના લક્ષણો	૬૧
૩. મનના લક્ષણો	૬૬
૪. બુદ્ધિના લક્ષણો	૬૯
બુદ્ધિની જુદી-જુદી વૃત્તિઓ	૭૦

૫. ઈન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિનું નિરૂપણ	૭૫
૬. શબ્દાદિતન્માત્રાઓનું નિરૂપણ	૭૭
૭. પંચમહાભૂતપૈકી આકાશનું નિરૂપણ	૮૦

॥ શ્રીમદ્ભાગવતદશમસુબોધિનીમાં ॥

(નિરોધલીલાન્તર્ગત તામસપ્રકરણનાં અવાન્તર પ્રમાણપ્રકરણમાં વૈરાગ્યગુણલીલાપરક દશમો અધ્યાય)

॥ નલકુબરમણિગ્રીવે કરેલી સ્તુતિ ॥

(ભગવત્સ્વરૂપવિવેચનપરક)

૧. સમગ્રસ્તુતિ-અર્થ	૮૨
૨. કૃષ્ણની સર્વરૂપતા	૮૪
૩. આધિદૈવિકપ્રકારે પણ કૃષ્ણની સર્વરૂપતા	૮૭
૪. આધ્યાત્મિક તથા આધિભૌતિક રૂપે સર્વરૂપતા	૯૦
૫. કૃષ્ણની પ્રત્યક્ષાગ્રાહ્યતા	૯૧
૭. નિસ્તાર કઈ રીતે ?	૯૪
૬. ભગવદવતારોના બહિર્દર્શનનો પ્રકાર	૯૭
૭. ભક્તિસ્થાપનમાટે ભગવત્પ્રાકટ્ય	૯૯
૮. પ્રાર્થના	૧૦૧
૯. પોતાને વિદાય આપવાની વિનંતિ	૧૦૨
૧૦. જ્યાં જઈએ ત્યાં ભક્તિ જળવાય તેવી પ્રાર્થના	૧૦૪

॥ श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्यान्तर्गत ॥
॥ प्रथमाध्यायनां अधिकराणो ॥
(प्रमाणस्वरूपविवेचनपरक)

[१] जन्माद्यधिकराणम्	१०७-१२३
(क) जन्माद्यस्य यतः (ख) शास्त्रयोनित्वात् ॥१११२॥	
तत्र जन्माद्यधिकराणविषयः	१०७
जन्माद्यधिकराणगत विषयानुवाद	१०७
जन्माद्यधिकराणसंशयः	१०७
जन्माद्यधिकराणगत संशयानुवाद	१०८
जन्माद्यधिकराणपूर्वपक्षः	१०८
जन्माद्यधिकराणगत पूर्वपक्षानुवाद	११०
जन्माद्यधिकराणसिद्धान्तः	१११
जन्माद्यधिकराणगतसिद्धान्तानुवाद	१११
सिद्धान्ताभिप्रेतजन्माद्यस्याधिकराणसूत्रार्थः	११४
जन्माद्यधिकराणसूत्रनो सिद्धान्ताभिप्रेत अर्थ	११५
जन्माद्यधिकराणमतान्तरीयव्याख्याविमर्शः	११७
जन्माद्यधिकराणनी मतान्तरीय व्याख्या	११८
तत्रावान्तरशंकासमाधाने	११८
अेक अवान्तर शंकासमाधान	११८
द्वितीयावान्तरशंकासमाधाने	११८
बीजुं अवान्तर शंकासमाधान	११८
तृतीयावान्तरशंकासमाधाने	१२२
त्रीजुं अवान्तर शंकासमाधान	१२२
[२] समन्वयाधिकराणम्	१२४-१४०

તત્તુ સમન્વયાત્ ॥૧૧૧૩૩॥	૧૨૪
સમન્વયાધિકરાણવિષયઃ	૧૨૪
સમન્વયાધિકરાણગત વિષયાનુવાદ	૧૨૪
સમન્વયાધિકરાણસંશયઃ	૧૨૪
સમન્વયાધિકરાણગત સંશયાનુવાદ	૧૨૪
સમન્વયાધિકરાણસિદ્ધાન્તઃ	૧૨૫
સમન્વયાધિકરાણગત સિદ્ધાન્તાનુવાદ	૧૨૬
સમન્વયાધિકરાણમતાન્તરીયવ્યાખ્યાવિમર્શઃ	૧૨૭
સમન્વયાધિકરાણની મતાન્તરીય વ્યાખ્યાઓનો વિમર્શાનુવાદ	૧૨૮
વેદાનાં કર્તવ્યોપદેશકપરતયા મુખ્યં બ્રહ્મપ્રતિપાદકત્વં	
સમ્ભવતિ ન વા ?	૧૨૮
વેદો ફક્ત કર્તવ્યોપદેશક શાસ્ત્ર છે તેથી બ્રહ્મ	
પ્રમુખતયા અભિપ્રેત હોઈ શકે નહિં ?	૧૨૯
ઉપનિષદાં બ્રહ્મજ્ઞાનોપદેશકપ્રયોગનવત્ત્વેન બ્રહ્મજ્ઞાનિનામેવ	
કૃતે પૂર્વકાણ્ડપ્રમાણ્યં યુક્તમયુક્તં વા ?	૧૩૦
ઉપનિષદોને અભિપ્રેત ફક્ત બ્રહ્મજ્ઞાન છે તેથી	
પૂર્વકાંડ બ્રહ્મને ન જાણનારાઓમાટે પ્રમાણ છે	૧૩૧
એવં દ્વિવિધમતાન્તરનિરસનાત્ સિદ્ધો નિષ્કર્ષઃ	૧૩૨
બે પ્રમુખ મતાન્તરો અમાન્ય હોવાથી મળતો નિષ્કર્ષ	૧૩૨
બ્રહ્મણઃ સમવાયિકારણત્વં વા સર્વશ્રુતીનાં બ્રહ્મણિ	
સમન્વયપ્રતિપાદનેન વિરોધનિરાકરણં વા અધિકરાણાભિપ્રેતમ્ ?	૧૩૨
આ સૂત્રમાં બ્રહ્મના કારણ હોવાની મીમાંસા છે કે બ્રહ્મની	
બાબતમાં શ્રુતિઓમાં વિરોધાભાસ નથી તેની ?	૧૩૩
સમન્વયાધિકરાણે સમવાયિકારણત્વવિચારસંગતિઃ	૧૩૩
સમન્વયસૂત્રની સંગતિ.અનુવાદ	૧૩૪
સમન્વયાધિકરાણનિષ્કર્ષઃ	૧૩૫

समन्वयाधिकरागुनिष्कर्षानुवाह	१३६
समन्वयाधिकरागुनिष्कर्षे उपपत्त्यन्तरम्	१३६
मायावाहमुज्ज्वलात्मात्परिहितं ब्रह्मने स्वीकारवा नृतां	
आवती आपत्तिओ	१३६
तत्र अवान्तरशंकासमाधाने	१३८
अहिं बीजं गौणशंकाओनुं समाधान	१३८
समन्वयाधिकरागुसंगतिः	१४०
समन्वयाधिकरागुनिष्कर्षानुवाह	१४०

[३] प्रकृत्यधिकरागुम् ॥	१४१-१५२
प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादष्टान्तानुपरोधात् ॥१४१२३॥	१४१
प्रकृतिश्चेत्यधिकरागुविषयः	१४१
प्रकृतिश्चेत्यधिकरागुगत विषय अने संशयानुवाह	१४२
प्रकृतिश्चेत्यधिकरागुपूर्वपक्षः	१४२
प्रकृतिश्चेत्यधिकरागुगत पूर्वपक्षानुवाह	१४२
प्रकृतिश्चेत्यधिकरागुसिद्धान्तः	१४३
प्रकृतिश्चेत्यधिकरागुगत सिद्धान्तानुवाह	१४४
अभिधोपदेशात् य ॥१४१२४॥	१४५
साक्षात् य उभयाभ्यानात् ॥१४१२५॥	१४६
आत्मकृतेः परिणामात् ॥१४१२६॥	१४८
तत्रावान्तरशंकासमाधाने	१४८
अन्य शंका तथा समाधान	१४८
योनिश्च हि गीयते ॥१४१२७॥	१५०
द्वितीयावान्तरशंकासमाधाने	१५०
द्वितीय अवान्तरशंका अने समाधान	१५१

॥ द्वितीयाध्यायनां अधिकरागो ॥
(प्रमेयस्वरूपविवेचनपरक)

[१] तदनन्यत्वाधिकरागम्	१५३-१५६
तदनन्यत्वम् 'आरम्भागु'शब्दादित्यः ॥२१११४॥	
तदनन्यत्वाधिकरागविषयः	१५३
तदनन्यत्वाधिकरागविषयानुवाद	१५३
तदनन्यत्वाधिकरागसंशयपूर्वपक्षौ	१५३
तदनन्यत्वाधिकरागनां संशय अने पूर्वपक्ष	१५३
तदनन्यत्वाधिकरागसिद्धान्तपक्षः	१५४
तदनन्यत्वाधिकरागसिद्धान्तानुवाद	१५४
भावे य उपलब्धेः ॥२१११५॥	१५५
सत्त्वात् य अवरस्य ॥२१११६॥	१५५
[२] असद्व्यपदेशाधिकरागम्	१५६-१५८
'असद्'व्यपदेशाद् न र्थति येद् न धर्मान्तरेण	
वाक्यशेषात् ॥२१११७॥	
असद्व्यपदेशाधिकरागविषयः	१५६
असद्व्यपदेशाधिकरागसंशयपूर्वपक्षौ	१५६
असद्व्यपदेशाधिकरागनां संशय अने पूर्वपक्षानुवाद	१५६
असद्व्यपदेशाधिकरागसिद्धान्तः	१५६
असद्व्यपदेशाधिकरागसिद्धान्तानुवाद	१५६
युक्तेः शब्दान्तरात् य ॥२१११८॥	१५७
पटवत् य ॥२१११९॥	१५८
यथाय प्रागादिः ॥२११२०॥	१५८

[3] सर्वोपेताधिकरागम्	१५८-१६४
सर्वोपेता य तद्दर्शनात्॥२।१।३०॥	१५८
सर्वोपेताधिकरागविषयः	१५८
सर्वोपेताधिकरागनां विषय अने संशयानुवाह	१५८
विकरागत्वाद् न धति येत् तद् उक्तम्॥२।१।३१॥	१५८
सर्वोपेताधिकरागसंशयपूर्वपक्षनिरसनम्	१५८
सर्वोपेताधिकरागमां पूर्वपक्ष अने समाधान	१५८
सर्वोपेताधिकरागपूर्वपक्षान्तरम्	१६०
न प्रयोजनवत्त्वात्॥२।१।३२॥	१६०
सर्वोपेताधिकरागमां बीजे पूर्वपक्ष	१६०
लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्॥२।१।३३॥	
सर्वोपेताधिकरागसिद्धान्तः	१६०
सर्वोपेताधिकरागमां सिद्धान्तानुवाह	१६१
वैषम्यनैर्घृष्टये न सापेक्षत्वात् तथाहि दृश्यति॥२।१।३४॥	१६१
तत्रावान्तरशंकासमाधाने	१६१
सर्वोपेताधिकरागमां अवान्तर पूर्वपक्ष अने समाधान	१६२
न कर्म विभागाद् धति येद् न, अनादित्वात्॥२।१।३५॥	१६२
द्वितीयावान्तरशंकासमाधाने	१६२
बीजं अवान्तर शंका-समाधानो	१६३
उपपद्यते यापि उपलभ्यते य॥२।१।३६॥	१६३
तत्रोपपत्त्यन्तरम्	१६३
आ बाबतमां अन्य पाण उपपत्तिओ	१६३
सर्वधर्मोपपत्तेः य॥२।१।३७॥	
सर्वोपेताधिकरागनिष्कर्षः	१६४
सर्वोपेताधिकरागनो निष्कर्षानुवाह	१६४

॥ तृतीयाध्यायनां अधिकरागो ॥
(साधनस्वर्पविवेचनपरक)

[१] प्रकाशाश्रयवद्वाधिकरागम् ॥	१६५-१७१
प्रकाशाश्रयवद् वा तेजस्वात् ॥३२२८॥	
प्रकाशाश्रयवद्वाधिकरागसंशयपूर्वपक्षौ	१६५
प्रकाशाश्रयवद्वाधिकरागना संशय अने पूर्वपक्षानुवाद	१६५
समाधानम्	१६६
समाधान	१६६
पूर्ववद् वा ॥३२२९॥	१६८
अेकदेशिमतेन समाधानम्	१६८
बीज ऋषिनो अभिप्राय	१६८
उत्पत्ति-उपपत्तिपक्षौ : ब्रह्माणुः सर्वर्पत्वसिद्धयर्थे	
पक्षद्वयेन उपपत्तयः	१६८
ब्रह्मनी सर्वर्पतानी सिद्धिमाटेना बे पक्षो उत्पत्तिपक्ष	
अने उपपत्तिपक्ष वडे उपपत्तिओ	१६८
प्रतिषेधात् य ॥३२३०॥	१७१
उपपत्त्यन्तरम्	१७१
बीज उपपत्ति	१७१
[२] अन्तराभूतग्रामवदित्यधिकरागम् ॥	१७१-१८०
अन्तरा भूतग्रामवत् स्वात्मनः ॥३३३५॥	१७१
अन्तराभूतग्रामवदधिकरागसंशयपूर्वपक्षौ	१७१

અન્ટરાભૂતગ્રામવદધિકરણસંશય અને પૂર્વપક્ષાનુવાદ	૧૭૨
અન્ટરાભૂતગ્રામવદધિકરણસિદ્ધાન્તઃ	૧૭૨
અન્ટરાભૂતગ્રામવદધિકરણસિદ્ધાન્તાનુવાદ	૧૭૨
અન્યથા અભેદાનુપપત્તિઃ ઈતિ ચેદ્ ન ઉપદેશાન્તરવત્ ॥૩૩૩૩૬॥	૧૭૪
સંશયાન્તર	૧૭૪
અન્ય સંશય	૧૭૪
સમાધાનમ્	૧૭૪
સમાધાન	૧૭૫
વ્યતિહારો વિશિષ્ઠન્તિ હીતરવત્ ॥૩૩૩૩૭॥	૧૭૮
આશંકાન્તરં તસ્ય સમાધાનં ચ	૧૭૮
અન્ય આશંકા અને તેનું સમાધાન	૧૭૮
[૩] સૈવ હીત્યધિકરણમ્	૧૮૦-૧૮૩
સૈવ હિ સત્યાદયઃ ॥૩૩૩૩૮॥	૧૮૦
સૈવ હીત્યધિકરણસંશયપૂર્વપક્ષૌ	૧૮૦
સૈવ હિ અધિકરણના સંશય અને પૂર્વપક્ષાનુવાદ	૧૮૦
સૈવ હીત્યધિકરણસિદ્ધાન્તઃ	૧૮૦
સૈવ હિ અધિકરણસિદ્ધાન્તાનુવાદ	૧૮૦
કામાદ્ ઈતરત્ર તત્ર ચ આયતનાદિભ્યઃ ॥૩૩૩૩૯॥	૧૮૧
દ્વિવિધા ભક્તિઃ	૧૮૧
દ્વિવિધા ભક્તિ	૧૮૨

॥ यतुर्थाध्यायनां अधिकरागो ॥
(इलस्वउपविवेयनपरक)

[१] ॥ ँगद्व्यापारवर्णधिकरागम् ॥	१८४-१८८
ुगद्व्यापारवर्ण प्रकरागाद् असंनखितत्वात् य ॥४१११७॥	१८४
ुगद्व्यापारवर्णधिकरागसंशयपूर्वपक्षौ	१८४
ुगद्व्यापारवर्णधिकरागना संशय अने पूर्वपक्षानुवाढ	१८४
ुगद्व्यापारवर्णधिकरागसिद्धान्तः	१८४
ुगद्व्यापारवर्णधिकरागसिद्धान्तानुवाढ	१८४
लीलामध्यपातिनां न लौकिकव्यापार	१८५
लीलामध्यपाती भक्तोने लौकिकव्यापार नथी ङोतो	१८५
भगवद्वितरविषयक ईन्द्रियव्यापार निषेध	१८६
भगवानथी अन्यविषयक ईन्द्रियव्यापारनो निषेध	१८७
प्रत्यक्षोपदेशाद् ईति येद् न,	
आधिकारिकभण्डलस्थोक्तेः ॥४१११८॥	१८७
पूर्वपक्षान्तर	१८७
अन्यपूर्वपक्ष	१८७
समाधानम्	१८७
समाधानानुवाढ	१८८
शंकांन्तरम्	१८८
अन्य शंका	१८८
तत्समाधानम्	१८८
तेनुं समाधान	१८८

વિકારવર્તિ ચ તથાહિ સ્થિતિમ્ આહ ॥૪૪૪૧૯૫॥	૧૯૦
શંકાન્તરમ્	૧૯૦
અન્ય શંકા	૧૯૦
તત્સમાધાનમ્	૧૯૧
તેનું સમાધાન	૧૯૧
દર્શયતશ્ચ એવં પ્રત્યક્ષાનુમાને ॥૪૪૪૨૦॥	૧૯૨
શ્રુતિસ્મૃત્યાદિભિઃ ભગવતઃ અચિન્ત્યાનન્તશક્તિમત્ત્વમ્	૧૯૨
શ્રુતિસ્મૃત્યાદિવરે ભગવાનનું અચિન્ત્યાનન્તશક્તિપાણું	૧૯૩
આચાર્યાણાં તાત્પર્યમ્ : પ્રભોરેવ સ્વતઃપુરુષાર્થત્વમ્	૧૯૫
આચાર્યચિરાણોનું તાત્પર્ય : પ્રભુ જ સ્વતઃપુરુષાર્થરૂપ છે	૧૯૫
ભોગમાત્રસામ્યલિંગાત્ ચ ॥૪૪૪૨૧॥	૧૯૬
પુરુષોત્તમસ્યૈવ ફલરૂપત્વે હેત્વન્તરનિરૂપાણમ્	૧૯૬
ફલરૂપ તો પુરુષોત્તમ જ હોઈ શકે તેનાં સમર્થનમાં	
બીજો પણ હેતુ	૧૯૬
અત્ર આશંકાન્તરમ્	૧૯૭
આ બાબતમાં બીજી પણ એક આશંકા	૧૯૭
અનાવૃત્તિઃ શબ્દાદ્ અનાવૃત્તિઃ શબ્દાત્ ॥૪૪૪૨૨॥	૧૯૭
સમાધાનમ્	૧૯૭
તે શંકાનું સમાધાન	૧૯૮
ઉદ્ધરણતાલિકા	૧૯૯

॥ सुभोधिन्यन्तर्गत ॥

॥ कपिलगीता ॥

॥ नलकुभरमणिश्रीवस्तुति ॥

॥ श्रीमद्भागवतसुभोधिनीनां अन्तर्गत ॥

(तृतीयस्कन्धसुभोधिनीनां अन्तर्गत)

॥ कपिलगीता ॥

(ભક્તિયોગવિવેચનપરક)

(ચોવીસમાં અધ્યાયનું વિવરાણ)

(અધ્યાયાર્થ)

(સુભોધીનીકારિકા)

ચતુર્વિંશે તથા અધ્યાયે મોક્ષો બુદ્ધિશ્ચ વર્ણ્યતે ॥

કપિલો હિ હરિર્ બુદ્ધિર્ ઉપદેશો ભઙ્ગસ્તથા ॥

ઋણત્રયપરિત્યાગો મોક્ષાર્થ તસ્ય વર્ણ્યતે ॥૧॥

અનુવાદ : આ ચોવીસમાં અધ્યાયમાં મોક્ષ અને બુદ્ધિ નું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. કપિલ તો પોતે શ્રીહરિ છે અને બુદ્ધિ, તેમણે આપેલો ઉપદેશ તેમજ તેમનું ભઙ્ગન અને પિતૃઋણ ઋષિઋણ અને દેવઋણ આમ ત્રણેય ઋણોનો પરિત્યાગ મોક્ષમાટે વર્ણિત થયા છે.

(કર્મઋષિદ્વારા દેવહૂતિનું સાન્ત્વન)

મૈત્રેય ઉવાચ

શ્લોક :

निर्वेदवादिनीम् एवं मनोः दृढितरं मुनिः ॥

દયાલુઃ શાલિનીમ્ આહ શુક્લાભિવ્યાહતં સ્મરન્ ॥૧॥

અનુવાદ : મૈત્રેય બોલ્યા કે વૈરાગ્યની વાત કરનારી મનુરાજની સુશીલ પુત્રીને દયાલુ કર્મ મુનિ શુક્લનારાયણે આપેલ વરદાનને યાદ કરીને બોલ્યા.

(મોક્ષદાતા ભગવાન્ કપિલદેવના અવતારનો ઉપક્રમ)

ઋષિ: ઉવાચ

શ્લોક :

મા ખિદો રાજપુત્રિ ઈત્યમ્ આત્માનં પ્રતિ અનિન્દિતે !||
ભગવાન્ તે અક્ષરો ગર્ભમ્ અદૂરાત્ સંપ્રપત્સ્યતે ||૨||

અનુવાદ : કર્દમ ઋષિ બોલ્યા કે હે અનિન્દ્ય રાજપુત્રી આમ આત્મનિન્દારૂપ ખેદ નહિ કરો. કેમકે તમારા ગર્ભથી થોડાક સમય પછી અન્તર્યામીથી અધિક અક્ષરરૂપ ભગવાન્ જન્મ લેવાના છે.

શ્લોક :

ધૃતવ્રતા અસિ ભદ્રં તે દમ્ભેન નિયમેન ચ ||
તપોદ્રવિગુદાનેશ્ચ શ્રદ્ધયા ચ ઈશ્વરં ભજ ||૩||
સ ત્વયા આરાધિતઃ શુકલો વિતન્વન્ મામકં યથઃ ||
છેત્તા તે હૃદયગ્રન્થિમ્ ઔદર્યો બ્રહ્મભાવનઃ ||૪||

અનુવાદ : ભગવાન્ જો પોતે પ્રકટ થવાના હોય તો સાધન કરવાની જરૂરિયાત નથી એમ લાગતું હોય તેથી સમજવે છે, તમે તપસ્યા, સુવર્ણાદિના દાનો, ઈન્દ્રિયનિગ્રહ કરીને સ્નાન વિગેરે નિયમો પાળીને વ્રતો નભાવ્યા છે એટલે શ્રદ્ધાપૂર્વક ઈશ્વરને ભજો.

સુબોધિની :

તર્હિ સાધનં ન કર્તવ્યમ્ ઈતિ આહ ધૃતવ્રતા ઈતિ, સાધનાનિ સિદ્ધે ભગવતિ પ્રવર્તન્તે, યદા ભગવાન્ સ્વયમેવ આગમિષ્યામિ ઈતિ મન્યતે, તદા સાધનાનિ કૃતાનિ ભગવન્તં બોધયન્તિ, પ્રાપ્નુવન્તિ, વશીકુર્વન્તિ, ઉત્પાદ્યન્તિ. યથા લોકે સ્વભાવતો ભોક્તારમ્ અતિથિનિમન્ત્રણાદિના વશીકૃત્ય ભોજયન્તિ નતુ અભોક્તારમ્

ઉપાયશતૈરપિ. યતો ભગવાન્ સ્વયં સમાગન્તા, અતઃ સાધનાનિ કર્તવ્યાનિ. તત્ર કાનિચિદ્ દેહશુદ્ધ્યર્થમ્ આદૌ કર્તવ્યાનિ તાનિ તવ ન કર્તવ્યાનિ ઈતિ આહ ધૃતવ્રતા અસિ ઈતિ. પાતિવ્રત્યવ્રતં ધૃતમેવ ત્વયા વર્તતે. અતઃ પરં ત્વયિ ગતે ગમિષ્યતિ ઈતિ ચેત્ તત્ર આહ ભદ્રં તે ઈતિ. તે ભદ્રમ્ અસ્તુ. અસ્મદ્વાક્યાદેવ વ્રતાકરણેડપિ વ્રતિનર્થવ તવ ક્લં ભવિષ્યતિ ઈતિ આશીઃ. સિદ્ધે વ્રતે ભગવત્પ્રસાદાર્થં પઞ્ચ સાધનાનિ કર્તવ્યાનિ ઈતિ આહ. દમઃ ઈન્દ્રિયનિગ્રહઃ કર્તવ્યઃ. નિયમો ભગવદીયૈરેવ ધર્મેઃ વ્યવહર્તવ્યમ્ ઈતિ. નિયમાઃ સ્નાનાદયો વા દેહસ્ય; તદા ‘ચ’કરણે પ્રથમા ગ્રાહ્યાઃ. તપઃ પ્રસિદ્ધં કૃચ્છ્રાદિરૂપમ્. દ્રવિણાનિ દ્રવ્યાણિ સુવાર્ણાદીનિ ભગવદર્થં કર્તવ્યાનિ ઈતિ એકં સાધનમ્. દ્રવિણુદાનં ચ અન્યત્, દાનમેવ વા. અન્યથા અવાન્તરબહુત્વે બહુવચનં વ્યર્થં સ્યાત્ “પ્રયતાત્મનઃ” (ભગ.ગીતા.૮૨૬) ઈતિ વાક્યાત્. દમો નિયતઃ. વ્રતાનાં હરિતોષજનકત્વાદ્ આવિભાવિ તેડપિ પ્રયોજકાઃ. “યજ્ઞો દાનં તપશ્ચૈવ” (ભગ.ગીતા.૧૮૩) ઈતિ. ભગવદ્કૃતશાસ્ત્રાર્થકરણે ભગવાન્ પરિતુષ્પતીતિ તપઃપ્રભૃતિનાં ગ્રહણમ્. ‘દ્રવિણુ’પદેન ચ યજ્ઞા ભગવન્માતૃપા ઉક્તાઃ. શ્રદ્ધા અત્ર સર્વાંગમ્. નનુ સિદ્ધે કિમ્ એતાવન્તિ સાધનાનિ? તત્ર આહ ઈશ્વરમ્ ઈતિ. સ ન કેનાપિ નિયમ્યઃ, અતો અસિદ્ધવદેવ સાધનાનિ કર્તવ્યાનિ ઈતિ અર્થઃ. તતઃ કિં ભવિષ્યતિ ઈતિ આશંક્ય આહ સ ત્વયા ઈતિ. મયા આરાધિતોડપિ ત્વયા ચેદ્ એવમ્ આરાધિતઃ. સ હિ શુક્લઃ નિર્દોષપૂર્ણગુણવિગ્રહો મામકં યથો વિતન્તવન્, લોકે કર્દમસ્ય પુત્રો જાત ઈતિ કીર્તિં વિતન્તવન્, તે હૃદયગ્રન્થિં ભેત્સ્યતિ. અદોષાર્થે, આવશ્યકાર્થે, વિશ્વાસાર્થે ચ આહ ઔદર્યો ઈતિ. ઉદરે ભવ ઔદર્યઃ. નનુ તસ્ય મનુપુત્રસ્ય કથં મદજ્ઞાનં દૂરીકરણસામર્થ્યમ્? તત્ર આહ બ્રહ્મભાવન ઈતિ. બ્રહ્મ ભાવયતિ અનુભાવયતિ સ્વસ્મિન્ અન્યસ્મિન્ ચ ઈતિ. અતઃ ત્વય્યપિ બ્રહ્મ આવિભાવ્ય હૃદયગ્રન્થિં

છેતા એવમ્ આશ્વાસનમ્ ઉક્તવાન્ ॥૩-૪॥

અનુવાદ : બધા સાધનો સિદ્ધ કરીને અન્તે ભગવાન્માટે પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ. પછી જ્યારે ભગવદાગમન થાય ત્યારે જે સાધનો કરેલાં હોય તેને કારણે ભગવાન્નો બોધ થાય, ભગવાન્ મળે, સાધકને વશીભૂત થાય અને પ્રકટ પાણ. જેમકે લોકમાં કોઈક જમનારો હોય તો અતિથિની જેમ નોતરીને સ્નેહાધીન બનાવી જમાડવામાં આવતું હોય છે જે જમતો જ ન હોય તેને સો રીતે પાણ ઉપાય કરીને જમાડી શકાતું નથી. કેમકે ભગવાન્ તો પોતે પ્રકટ થવાના છે તેથી સાધનો તો કરવા જ જોઈએ. તેમાં કેટલાક દેહની શુદ્ધિમાટે કરવામાં આવતાં હોય તે દેવહૂતિને કરવાની આવશ્યકતા નથી કેમકે ઘણાં વ્રતો પોતે કર્યા જ છે, જેમકે પાતિવ્રત્યનું વ્રત. કર્મ ઋષિનાં ગૃહ્યાગથી આ વ્રત તૂટી નહીં જાય. કેમકે પોતે પતિ જ વ્રત નહીં તૂટે તેવું વરદાન આપવા માગે છે. વ્રતો પૂર્ણ થતાં ભગવાન્ને પ્રસન્ન કરવા પાંચ સાધનો કરવા જોઈએ : ‘દમ’ એટલે ઈન્દ્રિયોને કાબૂમાં રાખવી, ‘નિયમ’ એટલે ભગવાન્ની બાબતનાં ધર્મોમાં પરાયાણ રહેવું. તે સહુથી પહેલાં સ્નાન આદિ કર્તવ્યો દેહની શુદ્ધિમાટે, ‘તપ’ કૃષ્ણતપ વિ., સ્વાર્ણાદિ દ્રવ્યોનાં દાનો ભગવાન્માટે કરવા. અન્યથા પાંચ સાધનોમાંથી એક સાધનમાટે બહુવચનનો પ્રયોગ અનાવશ્યક જ સિદ્ધ થશે... વ્રતોને કારણે ભગવાન્ પ્રસન્ન થતાં હોવાથી ભગવાન્ને પ્રકટ કરવામાટે તે પ્રયોજક બનતા હોય છે. કેમકે ભગવાન્ ગીતામાં કહે છે કે યજ્ઞ દાન અને તપ તો કરવા જ જોઈએ. ભગવાને કહેલ શાસ્ત્રોમુજબ કર્તવ્યો નભાવવાથી ભગવાન્ પરિતુષ્ટ થતાં હોય છે, તેથી ‘તપ’ વિગેરે કહ્યાં. અહિં ‘દ્રવ્યો’ કહીને ભગવાન્નાં યજ્ઞરૂપ કર્તવ્યો જણાવવામાં આવ્યાં. અહિં શ્રદ્ધા હોવી તો દરેક બાબતમાં આવશ્યક અંગ જ હોય છે. જો, પરન્તુ, ભગવાન્ પોતે

પ્રકટ થવાનાં જ હોય તો આટલા બધાં સાધનો કેમ કરવા ? સમાધાનરૂપે અહિં સમજવાની વાત આ જ છે કે ભગવાન્ તો ઈશ્વર હોવાને કારણે કોઈ નિયમને આધીન નથી. તેથી સાધકે તો સાધનો કરવા છતાંય જાગે કર્યા જ ન હોય એમ વરતવાનું હોય છે. તેથી શો લાભ ? તે જાગાવે છે કે કર્મને એવી રીતે ભગવાન્ને આરાધ્યા છે તેથી દેવહૂતિએ પણ આમ આરાધના કરવી જોઈએ. તેમ કરતાં શુક્લ નિર્દોષપૂર્ણગુણવિગ્રહ ભગવાન્ કર્મનાં યજ્ઞને વિસ્તારવા દુનિયામાં તેનાં ઘરે પુત્ર તરીકે અવતર્યા એવી કીર્તિ વધારશે. અને તે દેવહૂતિનાં હૃદયની બધી ગ્રન્થિઓનું ઇદન કરશે. આ આવશ્યક વાત ઊપર વિશ્વાસ થાય તેનાં માટે દેવહૂતિનાં ગર્ભમાંથી પ્રકટ થશે. દેવહૂતિનો પુત્ર દેવહૂતિનું અજ્ઞાન કેમ દૂર કરી શકે ? તેનો ખુલાસો કરે છે કે તે પુત્ર પોતાની અને બીજાની બાબતમાં બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રદાન કરનારો થશે. તેથી બ્રહ્મને જન્મ આપનારી માતા તરીકે દેવહૂતિએ આશ્વસ્ત રહેવું જોઈએ.

મૈત્રેય ઉવાચ

દેવહૂત્યપિ સંદેશં ગૌરવેગ પ્રજાપતેઃ ॥

સમ્યક્ શ્રદ્ધાય પુરુષં કૂટસ્થમ્ ભજન્દ્ ગુરુમ્ ॥૫૥॥

તસ્યાં બહુતિથે કાલે ભગવાન્ મધુસૂદનઃ ॥

કાર્દમં વીર્યમ્ આપન્નો જજ્ઞે અગ્નિરિવ દારુણિ ॥૬૥॥

અનુવાદ : દેવહૂતિએ પણ પ્રજાપતિનાં સન્દેશમાં ગૌરવભાવે સરખી રીતે શ્રદ્ધા રાખીને કૂટસ્થ પુરુષનું ગુરુભાવે ભજન કર્યું. ઘણાં દિવસો પછી ભગવાન્ મધુસૂદન કર્દમ ઋષિનાં વીર્યરૂપે દેવહૂતિનાં ગર્ભમાંથી પ્રકટ થયા જેમ કાષ્ઠમાંથી અગ્નિ પ્રકટ થાય તે રીતે.

(ભગવદ્વચનોની પ્રમાણરૂપતા)

શ્લોક :

સ્વીયં વાક્યમ્ ઋતં કર્તુમ્ અવતીર્ણો અસિ મે ગૃહે ॥

ચિકીર્ષુઃ ભગવાન્ જ્ઞાનં ભક્તાનાં માનવર્ધનઃ ॥૩૦॥

સુબોધિની :

ક્રિચ્ચ, યથા વેદાઃ પ્રમાણં તથૈવ ભગવદ્વાક્યમ્ ઈતિ “અથ અહમ્ અંશકલયા” (ભાગ.પુરા.૩૨૧૫૩૨) ઈતિ વાક્યાદ્ અવતીર્ણમ્ ઈતિ આહ સ્વીયં વાક્યમ્ ઈતિ. અવતીર્ણસ્તુ લોકે જ્ઞાનપ્રચારણાર્થં ભક્તાનાં માનં ચ વર્ધયિતું કાષ્ટવૃક્ષાદિકં પરિત્યજ્ય મે ગૃહે અવતીર્ણો અસિ નતુ સ્વભાગ્યેન કારણાન્તરેણ વા ઈતિ,

અનુવાદ : વળી ભગવાન્ની બાબતમાં જેમ વેદવચનોને પ્રમાણ માનવામાં આવે છે તેમજ પોતે ભગવદ્વચનોને પણ પ્રમાણરૂપે માન્ય રાખવા જોઈએ તે જાણાવવા કર્મ ઋષિ કહે છે કે ભગવાન્ પોતાની અંશકલાથી અવતર્યા છે તે પોતાનાં વચનોને સત્ય કરવા મારા ઘરે તમે અવતીર્ણ થયા છો તે ભક્તોનાં જ્ઞાન અને માન વધારવા માટે જ. ભક્તોનાં જ્ઞાન અને માન વધારવા. એમાં કારણ ન તો ભાગ્ય કે બીજું કંઈ હોઈ શકે.

(ભગવાન્ની સર્વરૂપતા)

શ્લોક :

તાન્યેવ તે અભિરૂપાણિ રૂપાણિ ભગવન્! તવ ॥

યાનિ યાનિ ચ રોચન્તે સ્વજનાનામ્ અરૂપિણઃ ॥૩૧॥

અનુવાદ : જે-જે કોઈ રૂપો ભગવાન્નાં પોતાનાં ભક્તોને રુચતા હોય તો તેવા લૌકિક રૂપોથી રહિત હોવા છતાંય ભગવાન્ માટે

તેવાં લૌકિક રૂપો ધારણ કરીને પ્રકટ થવું તો યોગ્ય જ છે.

સુબોધિની :

નનુ તથાપિ હીનભાવઃ કથં ભગવતઃ ઉપપદ્યતે? તત્ર ઉપપત્તિમ્ આહ તાન્યેવ ઈતિ. પુરુષોત્તમસ્ય હીનભાવો ન ઉચિતો નચ અયં હીનભાવઃ, ઉભયવિધાનિ ભગવતો રૂપાણિ ઉચિતાનિ યાનિ સર્વવેદપ્રસિદ્ધાનિ આનન્દમયાનિ, યાનિ ચ ભક્તાનાં રોચન્તે. એતાવતાપિ ભગવાન્ અરૂપએવ. તાન્યેવ આનન્દમયાનિ રૂપાણિ હે ભગવન્! તે અભિરૂપાણિ, યોગ્યાનિ, યાનિ ચ ભક્તાનાં રોચન્તે. નરાકૃતીનિ તાનિ ચ ભગવતો અભિરૂપાણિ. યથા પૂર્વં યાનિ રૂપાણિ કૃતવાન્ તાનિ ભગવતો વેદ આહ. યાનિ પશ્યાત્ ભક્તાનુરોધેન કૃતવાન્ તાનિઅપિ અભિરૂપાણિએવ, સામગ્ર્યાઃ તુલ્યત્વાત્. અવચનન્તુ ઈદાનીન્તનત્વાત્. એતાવત્ત્વં નિષેધઃ ચ નાસ્ત્યેવ. અન્યથાભાનન્તુ બુદ્ધિદોષાદ્ અન્યેષામ્, ભક્તાનાન્તુ તદ્ આનન્દરૂપમેવ, અન્યથા રુચિઃ ન સ્યાદ્॥૩૧॥

સારાનુવાદ : પણ ભગવાન્ પોતે કેમ હીનભાવે પ્રકટ થઈ શકે? પણ પ્રકટ થાય છે તેની ઉપપત્તિ જાણાવે છે કે જે પુરુષોત્તમ હોય તેમાં હીનભાવ હોઈ શકતો નથી અને આમ લૌકિક રૂપમાં અવતીર્ણ થવું તે હીનભાવ છે પણ નહિ. કેમકે ભગવાન્નાં બન્ને જાતનાં રૂપો — બધાં જ વેદોમાં પ્રસિદ્ધ એવા આનન્દમય રૂપો તેમજ ભક્તોનાં પોતાનાં ભાવો મુજબ રુચતા રૂપો પણ — ઉચિત જ હોય છે. તેથી વેદો તો ભગવાને લીધેલાં આદ્ય રૂપોનું નિરૂપણ કરે છે. તે પછી તેવી ભગવાન્ની મહિમાને માણનારા ભક્તોને જે નરાકૃતિ વિ. રૂપો રુચતા હોય તે રૂપો પણ ભગવાન્ પ્રકટ કરતા હોય તો તે સ્વરૂપવિચારે યોગ્ય જ હોય છે. આ કે તે બન્ને રૂપોને પ્રકટ કરવામાટે જે સામગ્રી (સ્વરૂપગત અને લીલાગત

આનન્દને પ્રકટ કરવાનુ સામર્થ્ય અને ભાવાનુરૂપ સ્વભાવ રૂપી) તો સરખી જ હોવાથી. હવે હમણાં કોઈ ભક્તના ભાવાનુરૂપ સ્વરૂપ ભગવાન પ્રકટ કરે તો તે વેદનાં પ્રકટ થયા પછી પ્રકટ થયેલ હોવાથી વેદોની ભીતર વર્ણિત ન હોય તો વાંધો શેનો હોઈ શકે! વેદો પણ એમ તો નથી કહેતા કે વેદોમાં જોટલાં રૂપો વર્ણવાયા છે તેથી વધારે રૂપો હોઈ શકતા નથી અથવા તો ભગવાનમાં કોઈ રૂપ હોવાની સંભાવના જ નથી. લૌકિક રૂપો ધારણ કરવાથી લોકમાં તે રૂપોથી જોડાયેલાં બીજા બધાં ગુણધર્મો પણ સ્વીકારવા પડશે આવો વિચાર આપણી બુદ્ધિનો દોષ છે ભગવાનનો નહિ, કેમકે ભક્તોને માટે તેવા લૌકિક રૂપો પણ આનન્દાત્મક જ હોય છે.

.....

શ્લોક :

પરં પ્રધાનં પુરુષં મહાન્તં
કાલં કવિં ત્રિવૃતં લોકપાલમ્ ॥
આત્માનુભૂત્યા અનુગતપ્રપચ્ચં
સ્વચ્છન્દશક્તિં કપિલં પ્રપદ્યે ॥૩૩॥

અનુવાદ : તેથી પર પ્રધાન પુરુષ મહત્ કાળ બ્રહ્મા ત્રિગુણાત્મક અહંકાર લોકપાલક દેવતાઓ પોતાની અનુભૂતિમાં જ પ્રપંચને પણ અનુભવ કરનારા કર્તુમ્ અર્કર્તુમ્ અન્યથાકર્તુ સર્વરૂપસમર્થ કપિલ આશ્રયાણીય છે.

સુબોધિની :

ભગવતઃ ફલરૂપત્વં ફલસાધકત્વં ચ ઉપપાદ્ય સર્વરૂપત્વમ્ ઉપપાદ્યતિ
 બ્રહ્મત્વાય પરમ્ ઈતિ. સર્વરૂપં કપિલં પ્રપદ્યે. તાનિ રૂપાણિ ગાણ્યતિ
 પરમ્ અક્ષરમ્, પ્રધાનં પ્રકૃતિઃ, પુરુષઃ તદ્ અધિષ્ઠાતા; મહાન્
 મુખ્યઃ પુત્રઃ, કાલો ગુણક્ષોભકઃ, કવિઃ મહતો અભિમાની, મૂલબ્રહ્મા,
 સૂત્રાત્મકો વા, ત્રિવૃદ્ધ અહંકારઃ લોકપાલાઃ સર્વએવ દેવાઃ. એવં
 કારણરૂપત્વમ્ ઉક્ત્વા કાર્યરૂપત્વમ્ આહ આત્માનુભૂત્યા ઈતિ. અનુગતઃ
 સ્વસ્મિન્ લીનઃ, સ્થિતઃ, ઉત્પન્નો વા પ્રપચ્યો યસ્ય. જ્ઞાનશક્ત્યાપિ
 ઉત્પત્તિપક્ષે ઉત્પત્તિઃ અન્યથાતુ પ્રલયઃ. તતશ્ચ પ્રપચ્યરૂપો નિષ્પ્રપચ્યરૂપઃ
 ચ કપિલ ઉક્તો ભવતિ. તથાત્વે સામર્થ્યં સ્વચ્છન્દશક્તિમ્ ઈતિ
 સ્વેચ્છાવશવર્તિની તસ્ય શક્તિઃ ॥૩૩॥

સારાનુવાદ : ભગવાન્ તો હકીકતમાં કેવળ ફળરૂપ અને ફળસાધક
 જ નહિ બલ્કે સર્વરૂપ હોય છે. તેનું ઉપપાદન અહિં ‘પર’ વિ.
 એટલે સર્વરૂપ ભગવાન્ કપિલ. તેમનાં રૂપો ગાણાવે છે : ‘પરં’
 એટલે અક્ષરરૂપ, ‘પ્રધાન’ એટલે ત્રિગુણાત્મિક પ્રકૃતિ, ‘પુરુષ’ એટલે
 તે પ્રકૃતિનો અધિષ્ઠાતા, ‘મહાન્’ એટલે તે પ્રકૃતિ-પુરુષનો પ્રમુખ
 પુત્ર, ‘કાળ’ જે પ્રકૃતિનાં ગુણોમાં ક્ષોભ પેદા કરનારું તત્ત્વ, ‘કવિ’
 મહત્ તત્ત્વનો અભિમાની મૂલબ્રહ્મા અથવા સૂત્રાત્મક પ્રાણ, ‘ત્રિવૃદ્ધ’
 એટલે અહંકાર, ‘લોકપાલ’ એટલે સૃષ્ટિસંચાલક વિવિધ દેવતાઓ.
 આમ ભગવાન્ કપિલની કારણરૂપતા નિરૂપિત કર્યા પછી હવે કાર્યરૂપતા
 નિરૂપિત કરવા કહે છે ‘જેમની આત્માનુભૂતિ’માં આ પ્રપંચ પોતાનાંમાં
 લીન સ્થિત અને ઉત્પન્ન થતો અનુભૂત થતો હોય તેવા. બ્રહ્મવાદને
 અન્તર્ગત ઉપપત્તિપક્ષ અને ઉત્પત્તિપક્ષ આમ બે પ્રક્રિયાઓ સ્વીકારવામાં
 આવી છે. તે પૈકી (ક્રિયાશક્તિ જ્ઞાનશક્તિ અને આનન્દશક્તિ ત્રણેય
 શક્તિઓમાં) જ્ઞાનશક્તિ વડે ઉત્પત્તિપક્ષની પ્રક્રિયા માન્ય રાખીને
 અહિં ઉત્પત્તિ વર્ણવાયી છે. અન્યથા સૃષ્ટિમાં ઉત્પન્ન પદાર્થો જ્ઞાનશક્તિથી

તો બ્રાહ્મિક એકત્વમા લીન થતા હશે આમ કોઈક વિચારી લેશે. તેથી કપિલ રૂપી ભગવાન્ પણ સપ્રપંચ અને નિષ્પ્રપંચ બન્ને રૂપોવાળા હોઈ શકે, 'સ્વચ્છન્દશક્તિ' એટલે બધી જ શક્તિઓ તેમની ઈચ્છાને આધીન હોય છે તેમ જાણાવ્યું.

(સાંખ્યદ્વારા આત્મદર્શનની પ્રક્રિયા)

શ્લોક :

એતદ્ મે જન્મ લોકે અસ્મિન્ મુમુક્ષુર્ગાં દુરાશયાત્ ॥

પ્રસંખ્યાનાય તત્त्वનાં સંમતાયા આત્મદર્શને ॥૩૬૬॥

અનુવાદ : જે લોકો મોક્ષ મેળવવા માગતા હોય તેઓને દુરાશય સંઘાતથી મુક્ત થઈને આત્મદર્શન પામવા સંમત પ્રક્રિયા તત્ત્વોનાં પ્રસંખ્યાનની છે.

સુબોધિની :

એતદ્ મે ઈતિ. મે એતદ્ જન્મ દુરાશયાત્ મુમુક્ષુર્ગામ્ અર્થે. આશયઃ સંઘાતાત્મા, સ ચેદ્ દુષ્ટઃ, તદા આત્માનં નાશયતિ. અત એવંભાવાદ્ ઉત્ક્રમિષ્યતઃ પ્રાણિનઃ ઉદ્ધારાર્થં તત્ત્વનાં સંખ્યાનં કર્તવ્યમ્. સાક્ષાદ્દિપિ હિ દશ્યમાનાઃ અત્યન્તાસંકીર્ણાઃ સ્થાણ્વાદયો વક્રકોટરાદિભિઃ પુરુષાદિભ્યો વિવિચ્યન્તે, નતુ અન્યથા; કિમ્પુનઃ અતીન્દ્રિયાઃ મિથો મિશ્રીભૂતાઃ કાલ-આકાશાદયઃ. અતએવ તેષાં તત્ત્વનાં પ્રસંખ્યાનં કર્તવ્યમ્ ઉદ્દેશલક્ષણાભ્યામ્. તસ્યાપિ પ્રયોજનમ્ આત્મદર્શને. નિમિત્તે સપ્તમી. આત્મજ્ઞાનાર્થં તત્ત્વનામપિ સંખ્યાનં કર્તવ્યમ્, અન્યથા સંઘાતે પતિત આત્મા ન તેભ્યો વિવેકમ્ અર્હતિ. નચ અદ્વયાત્મજ્ઞાનપ્રતિપાદકશ્રુતિવિરોધઃ, વિદ્યમાને હિ ભેદવ્યવહારે સાંખ્યપ્રવૃત્તિઃ. નહિ સ્વભાવતો યાદશં જગદ્ અનિર્ધારિતમ્ આત્મજ્ઞાને ઉપયુજ્યતે, ઉદ્દેશ્યાપરિજ્ઞાનદ્વારા આત્મજ્ઞાનાર્થમ્

ઈતિ તત્ત્વવિદઃ. ઈતરભિન્નતયા આત્મજ્ઞાનાર્થમ્ ઈતિ અન્યે. તેષાન્તુ સ્ત્રીશુદ્ધિજ્ઞબન્ધૂનાં પરલોકેષૂનાં શ્રુતિશ્રવણાભાવાત્ વેદવિરોધો ન આશંકનીયઃ. તેષાં સંઘાતજનિતદોષરૂપાલંકારાભાવએવ ફલમ્. અતઃ તાદૃશધર્મોપચિતકાલાન્તરોત્પન્નબ્રાહ્મણદેહે પુનઃ શ્રુત્યનુસારેણ આત્મવિચારો ભવિષ્યતીતિ ન કિઞ્ચિદ્ અનુપપન્નમ્. અતએવ પ્રસંખ્યાનમ્ આત્મદર્શને સમ્મતમ્. નહિ આત્મવિદઃ સાંખ્યે વિપ્રતિપદ્યન્તે॥૩૬॥

સારાનુવાદ : મારો આ જન્મ મોક્ષાર્થિઓને દુરાશયરૂપ દેહાદિસંઘાતથી મુક્તિપ્રદાન કરવા માટે છે. સંઘાત રૂપી આશય જ જે દુષ્ટ હોય તો તે આત્મવિનાશક બની જતો હોય છે. એવા આશયથી ઉત્કાન્તિ મેળવવા માંગનારા પ્રાણિઓના ઉદ્ધારમાટે તત્ત્વોનું પ્રસંખ્યાન આવશ્યક હોય છે. જેકે પ્રત્યક્ષ દેખાતું કુંઠુ વિ. વાંકી બામ્બોલ કે પુરુષ વિ. થી તદ્દન નોખું દેખાતું હોવાથી જુદું કરી શકાય, અન્યથા તો નહિં જ. તેમાં વળી કોઈક ઈન્દ્રિયાતીત પદાર્થો જે એક-બીજા સાથે ભળી ગયેલાં હોય કાળ-આકાશ જેવા તેમને એક-બીજાથી નોખા પાડવાં સહેલાં નથી હોતા. તેથી તત્ત્વોને જુદી-જુદી સંજ્ઞા અને લક્ષણો ના આધારે જાણી લેવાં જરૂરી હોય છે. આ તત્ત્વોને નોખી પાડવાનું પ્રયોજન આત્મદર્શનને સુકર બનાવવાનું છે. આત્માને નોખો પાડવા અનાત્મભૂત તત્ત્વોની જાણકારી આવશ્યક હોય છે. નહિતો દેહાદિનાં સંઘાતમાં સપડાયેલા આત્માને દેહાદિ સંઘાતથી નોખો પાડી શકાતો નથી. આમ કરતાં આત્માનાં અદ્વૈતનું પ્રતિપાદન કરનાર શ્રુતિવચનો સાથે વિરોધ ઉપસ્થિત થતો નથી. કેમકે જે ભેદવ્યવહાર ચાલી જ રહ્યો છે તેને જ ઉદ્દેશીને સાંખ્યશાસ્ત્ર પ્રવૃત્ત થાય છે. સ્વભાવસિદ્ધ જગત્ જેવું સ્વરૂપનિર્ધારણ વિનાનું અનુભવાય છે તે ક્યારે પણ આત્મજ્ઞાનમાં ઉપકારક થતો નથી. બાહ્યદેશમાં ઈલંકારથી નિર્દિષ્ટ જગત્ને આભ્યન્તર ઐતદાત્મ્યાકારે જાણવું તત્ત્વવેત્તાઓ

જરૂરી માનતા હોય છે. બીજા કેટલાક કહે છે કે બીજા બધાં પદાર્થોથી આત્માને નોખો જાણવો મુક્તિ મેળવવા જરૂરી હોય છે. તેઓનાં મતમાં શ્રૌત સાધનામાં અનધિકારી એવા સ્ત્રી-શૂદ્ર વિ.ને જ્ઞાનથી મોક્ષપ્રાપ્તિ કરાવનારા શાસ્ત્રમાં શ્રુતિવિરોધની આશંકા કરી શકાતી નથી. કેમકે દેહાદિનાં સંઘાતથી વીંટાયેલા આત્મામાં દેહાદિ સંઘાતના દોષો ન અનુભવાય તેજ તેઓમાટે ફળરૂપે માનવામાં આવે છે. તેથી તેવા ધર્મોવાળો કાળ જ્યારે આવે ત્યારે યોગ્ય બ્રહ્મજ્ઞ શરીરમાં ફરી શ્રુતિ-વચનોનાં આધારે ત્યારે આત્મવિચાર શક્ય બનાવી શકાય છે. તેથી તત્ત્વોનું પ્રસંખ્યાન આત્મજ્ઞાનમાટે માન્ય રાખવામાં આવ્યું છે. તેથી આત્મવેત્તાઓને સાંખ્યમાટે મતભેદ નથી.

શ્લોક :

એષ આત્મપથો અવ્યક્તો નષ્ટઃ કાલેન ભૂયસા ॥

તં પ્રવર્તયિતું દેહમ્ ઈમં વિદ્મિ મયા ભૃતમ્ ॥૩૭॥

અનુવાદ : ઘણાં સમયથી આ આત્મદર્શનનો માર્ગ ક્ષીણ થતાં-થતાં નષ્ટપ્રાય થઈ ગયો હોવાથી તેને પુનરુજ્જીવિત કરવા મારે અવતારગ્રહણ કરવો પડ્યો.

સુબોધિની :

નનુ ઈદં પ્રસંખ્યાનમ્ આધુનિકં ચેત્ કૃતમ્ અનેન. અથ પરમ્પરાગતં કૃતમ્ અવતારેણ ઈતિ આશંક્ય આહ એષ ઈતિ. અયમ્ અનાદિસિદ્ધએવ આત્મમાર્ગો. ભૂયસા કાલેન ક્ષીયમાણો નષ્ટઃ. પશ્યાદ્ અવ્યક્તો લોકે ક્વાપિ અપ્રકટઃ. પુરાણાનાં કૃશરતયા નિરૂપકત્વાત્ ન વ્યક્તિઃ. સર્વથા અવ્યક્તૌ તજ્ઞાતૃણાં સ્મૃતિસંસ્કારનાશાત્ નાશઃ. તં પુનઃ પ્રવર્તયિતું

सर्वेषाम् उद्धारार्थम् धर्मं दृढं मया ભૂતં વિદ્મि॥૩૭॥

અનુવાદ : હવે એક સન્દેહ એમ થાય છે કે જો તત્ત્વોનું પ્રસંખ્યાન નૂતનતયા કલ્પિત હોય તો વિશ્વાસ કેમ થાય અને જો પરંપરાગત જ હોય તો ભગવાને તેના માટે અવતાર લેવાની જરૂરિયાત ન્હોતી તેનું નિરાકરણ કરે છે કે આમ તો જો કે આ આત્મદર્શનનો માર્ગ અનાદિકાળથી સિદ્ધ હતો તો પણ ઘણાં સમયથી ધીમે-ધીમે ક્ષીણ થતાં-થતાં લોકમાં ક્યાંય પણ પ્રકટ રહ્યો ન હોવાથી. તદ્દુપરાંત જોકે પુરાણોમાં નિરૂપણ મળતું હોવા છતાંય પુરાણો ઘણાં બધા વિષયોને એક-બીજા સાથે ભેલસેલ કરીને નિરૂપણ કરવાની રીતિથી પ્રતિપાદન કરતા હોવાથી સાંખ્યસિદ્ધાન્ત ત્યાં સુસ્પષ્ટ થતો નથી. હવે બધી રીતે અપ્રકટ રહેતાં તેનાં જાણકારો પણ સ્મૃતિ-સંસ્કાર નષ્ટ થવાથી ખતમ થઈ ગયા. તેથી બધાનાં ઉદ્ધારમાટે ફરીથી તત્ત્વસંખ્યાનનું પ્રવર્તન કરવા ભગવાન્ કપિલશરીર ધારણ કરી ભૂતલપર અવતર્યા.

॥ श्रीभागवततृतीयस्कन्धसुबोधिनीमां थी ॥

॥ कपिलगीता ॥

(पथ्यीसमां अध्यायनुं विवराण)

(प्रकराण संगति तथा अध्यायार्थ)

(सुबोधिनीकारिकाः)

उक्तश्च यतुर्भिर् अध्यायैः सप्रसंगो हरेर् भव ॥
ज्ञानरूपं यरित्रन्तु नवभिः स्वस्य वार्यते ॥१॥
प्रकाराः सगुणाः सर्वे नवो अध्यायाः ततो अत्र ङि ॥
नवभावं गता सापि तदन्तेतु अभवो भवेत् ॥२॥
भगवद्रूपनिष्पत्तौ लकितः भूतानि सर्वथा ॥
मात्राः तत्त्वानि सर्वाणि भुंक्ते सर्वं यतो हरिः ॥३॥
आत्मा तस्य ईन्द्रियं प्रोक्तं येन सर्वं स पश्यति ॥
योगश्चैव हरेः बुद्धिः तस्मात् सर्वं प्रकाशते ॥४॥
पञ्चविंशे तथा अध्याये लकितयोगो निरूप्यते ॥
वैतृष्ण्यं तस्य य अंगं ङि ईतरज्ञानमेव य ॥५॥
परमं साधनं लकितर् यथा भवति मुक्तये ॥
यथाशास्त्रस्य कथनं सन्तो लक्तेः य साधकाः ॥६॥
वंशश्चैव मनोः पृष्टस् तेन ज्ञानं न वार्यित् ॥
अतः शौनकसंप्रश्नः यरित्रत्वं य बुध्यते ॥७॥

अनुवाद : पाछवा यार अध्यायोमां श्रीहरिनां जन्म अने तेनो प्रसंग पाण वार्यवामां आव्यो. तेमनुं ज्ञानरूप यरित्र हवे नवमां अध्यायमां वार्यन करवामां आवे छे. सत्त्वादि त्रणेष गुणो परस्पर मणीने नव थतां होवाधी अहियां पाण नव अध्यायो योजित थया छे. आधी प्राकृत नवविध गुणोथी घेरायेली पाण भगवान्नी माता अन्ते निर्गुणावस्था भेणवी वेशे. भगवान्नी माङ्क गुणातीत कोई

થાય તો દેહાદિ ઘડનારા પાંચ મહાભૂતો કે પાંચ તન્માત્રાઓ પણ આમ બધું જ શ્રીહરિમાટે ભોગ્ય બની જતું હોય છે. આત્મા, તેની ઈન્દ્રિયો વિ. જે કહેવાયાં જેથી બધું આત્મા જોતો હોય તે તો હરિનો યોગ સિદ્ધ થાય તો જ સંભવતું હોવાથી તે બધાંને પ્રકાશ મળી શકે છે. તેથી આ પચીસમાં અધ્યાયમાં ભક્તિયોગનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. આવા તે યોગમાં વૈતૃષ્ણ્ય કે વૈરાગ્ય તેમજ દેહથી ભિન્ન આત્માનુ જ્ઞાન અંગ બનતું હોવાથી તે ભક્તિમાં પરમ સાધન બની તેને મુક્તિદાયિની બનાવી દેતો હોય છે. તેથી સન્ત પુરુષો તેને શાસ્ત્રમુજબ સમજીને ભક્તિનાં સાધક બની જતાં હોય છે. શૌનક ઋષિએ તો મનુનાં વંશની બાબતમાં જ સવાલ કર્યો હતો તેથી જ્ઞાનનું વર્ણન વિદુરજીએ ન કર્યું. તેથી પ્રશ્નનાં અનુરૂપે ચરિત્ અહિયાં વર્ણવાયું છે.

(વિદુરનો પ્રશ્ન તથા મૈત્રેયનો ઉત્તર)

શૌનકઃ ઉવાચ

શ્લોક :

કપિલઃ તત્ત્વસંખ્યાતા ભગવાન્ સ્વાત્મમાયયા ॥

જાતઃ સ્વયમ્ અજઃ સાક્ષાદ્ આત્મપ્રજ્ઞપ્તયે નૃગામ્ ॥૧॥

.....

પિતરિ પ્રસ્થિતે અરણ્યં માતુઃ પ્રિયચિકીર્ષયા ॥

તસ્મિન્ બિન્દુસરે અવાત્સીદ્ ભગવાન્ કપિલઃ કિલ ॥૫॥

તમ્ આસીનમ્ અકર્માણં તત્ત્વગ્રામાગ્રદર્શનમ્ ॥

સ્વસુતં દેવહૃતિઃ આહ ધાતુઃ સંસ્મરતી વયઃ ॥૬॥

અનુવાદ : તત્ત્વોની ગણના કરવા સમર્થ ભગવાન્ કપિલે અજન્મા હોવા છતાંય પોતાની માયાથી પોતે પ્રકટ થઈને પોતાનું જ્ઞાન બધા માનવીઓને પ્રદાન કર્યું.... પિતા કર્દમ ઋષિનાં વનમાટે પ્રસ્થાન કર્યા પછી માતાને ગમતું કરવા ત્યાંજ બિન્દુસરોવર કાંઠે ભગવાન્ કપિલે નિવાસ રાખ્યો હતો. તત્ત્વગ્રામનાં આગળ પડતાં અનુભવમાં

પરાયણ હોવાથી કાંઈ પણ કર્મમાં પ્રવૃત્ત ન થનાર એવા પોતાનાં આત્મજને દેવહૂતિએ, વિધાતાનાં વચનને યાદ કરીને પ્રશ્ન કર્યો.

(માતા દેવહૂતિની જિજ્ઞાસા અને શ્રીકપિલદેવદ્વારા ઉપદેશનો ઉપક્રમ)
દેવહૂતિ: ઉવાચ

શ્લોક :

નિર્વિણ્ણા નિતરાં ભૂમન્ ! અસદિન્દ્રિયતર્પણાત્ ॥
 येन सम्भाव्यमानेन प्रविष्टा अन्धंतमः प्रभो ! ॥७॥
 तस्य त्वं तमसो अन्धस्य दृष्णारस्य अद्य पारगम् ॥
 सय्यक्षुः जन्मनाम् अन्ते लब्धं मे त्वदनुग्रहात् ॥८॥
 य आद्यो ભગવાન્ પુંસામ્ ઈશ્વરો વૈ ભવાન્ કિલ ॥
 लोकस्य तमसो अन्धस्य यक्षुः सूर्येव उदितः ॥८॥
 અથ મે દેવ ! સમ્મોહમ્ અપાકૃષ્ટું ત્વમ્ અર્હસિ ॥
 यो अवग्रहो 'अहं-मम' एति अतस्मिन् योजितः त्वया ॥१०॥
 તં ત્વા ગતા અહં શરાણં શરણ્યં
 स्वभृत्यसंसारतरोः कुठारम् ॥
 જિજ્ઞાસયા અહં પ્રકૃતેઃ પૂરુષસ્ય
 नमामि सद्धर्मभृतां परिष्ठम् ॥११॥

અનુવાદ : દેવહૂતિ બોલ્યા, અસદ્વાસનાવાળી ઈન્દ્રિયોને હું ખુશ રાખવા નથી માંગતી. કેમકે તેને કારણે તો અન્ધંતમમાં પ્રવેશી જવાની સંભાવના પ્રબળ થઈ જતી હોય છે. તે અપાર અન્ધંતમને તમે પાર કરનારા છો આજે એવા તમારા અનુગ્રહથી મને સાચી દૃષ્ટિ મળી છે. તમે ખરેખર માનવીઓનાં આદિ ઈશ્વર એવા ભગવાન્, અન્ધકારથી આંધળા લોકમાં તમે ચક્ષુરૂપ; તેમજ, સૂર્યરૂપ પણ ઉદિત થયા છો. હે દેવ ! તેથી તમોએ મારામાં પ્રકટાવેલ સંમોહને તમે જ દૂર કરી શકો છો કે જો આ શરીરમાં ‘અહંતા’-‘મમતા’નો મારો આગ્રહ બંધાઈ ગયો છે. પોતાને શરણે આવેલ હોવાથી જેનું ભરણ કરવાનું હોય તેવાઓમાટે તમે સંસાર-તરુ-કુઠાર રૂપી છો.

તેથી હું પ્રકૃતિ અને પુરુષ ની જિજ્ઞાસા થતી હોવાને કારણે સદ્ધર્મોને ભરણ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તમારી શરણાગતિ નમનપૂર્વક સ્વીકારું છું.

મૈત્રેયઃ ઉવાચ

શ્લોક :

ઈતિ સ્વમાતુઃ નિરવદ્યમ્ ઈષ્ણિતં
 નિશમ્ય પુંસામ્ અપવર્ગવર્ધનમ્ ॥
 ધિયા અભિનન્દ્ય આત્મવતાં સતાં ગતિઃ
 બભાષ ઈષત્ સ્મિતશોભિતાનનઃ ॥૧૨॥

અનુવાદ : મૈત્રેય બોલ્યાં, આમ માતાનાં નિર્દોષ વચનોમાં પ્રકટ થયેલી અભિલાષા સાંભળીને માનવીઓને અપવર્ગ પ્રદાન કરનારા કપિલ ભગવાન્ પોતાની બુદ્ધિથી માતાને અભિનન્દિત કરીને સારા આત્મવાનોની ગતિ સમજવા લાગ્યા, ત્યારે મન્દસ્મિતને કારણે તેમનું મુખ ખૂબ જ શોભિત થઈ ગયું.

(યોગાનુસાર શાસ્ત્રાર્થ નિરૂપણ)

(સુબોધિનીકારિકાઃ)

સાંખ્યે પરિત્યાગો નિત્યઈતિ તદ્ અનુકૃત્વા અંગત્વેન
 ચ તદ્ વક્ષ્યામિ ઈતિ વિચાર્ય યોગાનુસારેણૈવ શાસ્ત્રાર્થમ્
 આહ 'યોગ...' ઈત્યાદિપંચદશભિઃ.

યોગઃ પ્રશંસારૂપેણ પ્રમાણેનાપિ વાણ્યતે ॥

ચિત્તાલમ્બનરૂપો હિ યોગસ્ તત્ર પ્રતિષ્ઠિતઃ ॥૧॥

અન્તરાત્મા સ્વયં ચિત્તમ્ ઈન્દ્રિયાણિ તથા તનુઃ ॥

વેદે સાંખ્યે ચ યોગે ચ શૈવે વૈષ્ણવએવ ચ ॥૨॥

મૂલરૂપાણિ શાસ્ત્રાણાં નિયમાર્થં નિરૂપણાત્ ॥

આત્મશેષોહિ અહંકારઃ સ સાંખ્યે વિનિરૂપ્યતે ॥૩॥

એકીકૃત્ય મનઃ ચિત્તં યોગોહિ અત્ર પ્રવર્તતે ॥

જ્ઞાનક્રિયારૂપભેદાત્ શાસ્ત્રાર્થે જ્ઞાનમુખ્યતા ॥૪૧॥
 અતઃ ચિત્તં પુરસ્કૃત્ય યોગમ્ આહ હરિઃ સ્વયમ્ ॥
 ચિત્તસ્ય રૂપભેદઃ ચ યત્ ચ રૂપમ્ ઈહ ઉચિતમ્ ॥૫૧॥
 તાદૃશસ્ય ફલં ચાપિ સાધનાનિ બહૂનિ ચ ॥
 તત્રાપિ એકસ્ય નિધરિઃ તસ્ય સાધનમેવ ચ ॥૬૧॥
 તસ્યાપિ વિષયઃ પ્રોક્તઃ ચતુર્ભિઃ ષોડશાત્મકઃ ॥
 તસ્ય સાધનતારૂપં તથાત્વં મોક્ષસાધને ॥
 બલિષ્ઠાત્તુ ફલં સિધ્યેત્ તસ્માદ્ ઈતિ વિનિર્ણયઃ ॥૭૧॥

અનુવાદ : સાંખ્યસાધનામાં પરિત્યાગ અપરિહાર્ય હોય છે. તેથી સાંખ્યસાધનોનો સીધો ઉપદેશ આપવાનાં ઠેકાણે તેને યોગસાધનાનાં અંગરૂપે કહેવામાં આવ્યાં હોવાથી અહિં યોગશાસ્ત્ર પ્રમાણે આગળ આવતાં પંદર શ્લોકોથી ઉપદેશ અપાયો છે. યોગશાસ્ત્રની પ્રશંસા તેમજ તેનાં પ્રમાણનાં આધારે અહિં વર્ણન થઈ રહ્યું છે. કેમકે પ્રશ્ન કરનાર ભગવન્માતામાટે ચિત્ત ઉપર અવલંબન કરીને રહી શકવું સિદ્ધ હોવાથી. વેદ સાંખ્ય યોગ શૈવાગમ કે વૈષ્ણવાગમ રૂપી પાંચેય શાસ્ત્રોમાં એક અન્તરાત્મા પોતે અહંકાર, ચિત્ત, ઈન્દ્રિયો; તેમજ, શરીર એટલા મૂળરૂપો સાધનાનાં અંગો તરીકે નિયત હોય છે. સાંખ્યસાધનામાં અહંકાર આત્માનાં અંગ તરીકે વર્ણવાતો હોય છે. અહિં આ યોગસાધનાનાં ઉપદેશમાં મન અને ચિત્ત એકવદ્ભાવથી નિરૂપિત કરવામાં આવ્યાં છે. કેમકે જ્ઞાન અને ક્રિયા નાં પ્રભેદ અને તેમાં જ્ઞાનની પ્રમુખતાને અનુલક્ષીને. તેથી ચિત્ત અને તેનાં જુદાં-જુદાં રૂપો અને તે પૈકી અહિં જેવા રૂપમાં ચિત્તનું સાધનાર્થ પરિગ્રહ ઉચિત હોય તેમ સહૂથી પહેલા ચિત્તને અનુલક્ષીને હરિ પોતે યોગસાધનાનો ઉપદેશ આપવા માંગે છે. તેવી સાધનાનું ફળ અને તેનાં ઘણાં બધાં ઉપાયો તેમાં પણ કોઈક એક ઉપર ભાર આપીને નિર્ધારિત કરી દેવું કે જેનાથી ફક્ત તેનાં ઉપાયોનો ઉપદેશ આપી શકાય. તે ઉપાયોનો પણ વિષય આગળ આવનારા ચાર શ્લોકોથી સોળ રીતે જાણાવવામાં આવશે. તે ઉપાયોનું સાધન હોવાનું

રૂપ મોક્ષોપાયનાં રૂપે અભિલષિત છે. તેમને જો પ્રબળ બનાવવામાં આવે તો તેનાથી ફળ સિદ્ધ થતું હોવાથી તેમનો વિશેષ નિર્ણય આપવામાં આવી રહ્યો છે.

(ભક્તિયોગનો ઉપક્રમ)
શ્રીભગવાન્ ઉવાચ

શ્લોક :

યોગઃ આધ્યાત્મિકઃ પુંસાં મતો નિઃશ્રેયસાય મે ॥
 અત્યન્તોપરતિર યત્ર દુઃખસ્ય ચ સુખસ્ય ચ ॥૧૩॥
 તમ્ ઈમં તે પ્રવક્ષ્યામિ યમ્ અવોચં પુરા અનઘે ! ॥
 ઋષીણાં શ્રોતુકામાનાં યોગમ્ ઉર્વગનેપુણમ્ ॥૧૪॥
 ચેતઃ ખલુ અસ્ય બન્ધાય મુક્તયે ચ આત્મનો મતમ્ ॥
 ગુણેષુ સક્તં બન્ધાય રતં વા પુંસિ મુક્તયે ॥૧૫॥
 અહં-મમાભિમાનોત્થૈઃ કામલોભાદિભિર મલૈઃ ॥
 વીતં યદા મનઃ શુદ્ધમ્ અદુઃખમ્ અસુખં સમમ્ ॥૧૬॥
 તદા પુરુષ આત્માનં કેવલં પ્રકૃતેઃ પરમ્ ॥
 નિરન્તરં સ્વયં જ્યોતિર અગ્નિમાનમ્ અખણ્ડિતમ્ ॥૧૭॥
 જ્ઞાનવૈરાગ્યયુક્તેન ભક્તિયુક્તેન ચ આત્મના ॥
 પરિપશ્યતિ ઉદાસીનં પ્રકૃતિં ચ હતૌજસમ્ ॥૧૮॥
 ન યુજ્યમાનયા ભક્ત્યા ભગવતિ અખિલાત્મનિ ॥
 સદૃશો અસ્તિ શિવઃ પન્થા યોગિનાં બ્રહ્મસિદ્ધયે ॥૧-
 ૯॥ પ્રસંગમ્ અજરં પાશમ્ આત્મનઃ ક્વયો વિદુઃ ॥
 સએવ સાધુષુ કૃતો મોક્ષદ્વારમ્ અપાવૃતમ્ ॥૨૦॥

અનુવાદ : ભગવાન્ બોલ્યા, માર્ગસનાં કલ્યાણમાટે આધ્યાત્મિક યોગ હોય તેવો મારો મત છે. આવા યોગને કારણે દુઃખ અને સુખ બન્નેનો આત્યન્તિક ઉપરમ થઈ જતો હોય છે. હે નિષ્પાપ માતા! તે આ યોગનું પ્રવચન તમારી પાસે કરીશ. પહેલાં પણ અનેક અંગોમાં નિપુણતા પ્રદાન કરનાર આ યોગને સાંભળવા માંગતા

ऋषिओ समक्ष प्रवचन में कर्तुं न छे. आ आत्माने माटे चित्त न बन्धननुं पाणु अने मोक्षनुं पाणु साधन मानवामां आवे छे. प्रकृतिनां गुणोमां न्यारे ते आसक्त के रत डोय त्यारे बन्धननुं अने गुणातीत पुरुषमां आसक्त के रत डोय त्यारे मोक्षनुं कारणु बनी नतुं डोय छे. काम लोभ वि. ना मणो, के न्ने 'अहं-मम'नां अभिमानने कारणे उलरतां डोय छे, तेनां रक्षित थतां मन शुद्ध बनी जय त्यारे सुभ-दुःभमां समभाववाणुं बनी नतुं डोय छे. त्यारे प्रकृतिथी पर अेवा पोतानां स्वयंन्योति आगुतर परिमाणुवाणा अभिहित केवल आत्मस्वइपने पोते निरन्तर ज्ञानवैराग्य अने भक्ति नी साथे जेवा समर्थ बनी, त्यारे त्रिगुणात्मिका प्रकृतिनुं ओजस् उगाए नतुं डोवथी पोताने निरन्तर उदासीन इपे अनुभव करवा समर्थ थाय छे. अभिलात्मा भगवान् साथे जेडायेली भक्ति न्नेवो अन्य कोए कल्याणकारी मार्ग ब्रह्मप्राप्तिमाटे योगिओमाटे तो नथी न. कान्तदर्शी कविओ विषयोनां संग क्यारे पाणु ज्ञान न थनार पाश तरीके ओणभावे छे पाणु ते संग साधुजन साथे करवामां आवतो डोय तो मोक्षनां बारणाने उघाडनारो बनी नतो डोय छे.

(सन्संगार्थ साधुपुरुषना लक्षणो)

श्लोक :

तितिक्षवः कारुणिकाः सुहृदः सर्वद्विजनाम् ॥

अजतशत्रुवः शान्ताः साधवः साधुभूषाणाः ॥२१॥

मयि अनन्येन भावेन भक्तिं कुर्वन्ति ये दृढाम् ॥

मत्कृते त्यक्तकर्माणुस् त्यक्तस्वजनबान्धवाः ॥२२॥

अनुवाद : साधुजनो सडनशक्तिवाणा करुणाशील बधां न देडधारिओनां सुहृद शान्त अजतशत्रु डोवाने कारणे साधुभूषणु डोय छे. तेओ मारामां अनन्यभाव राभीने दृढ भक्ति करनारा, मारामाटे बधां कर्मोनो अने स्वजन बन्धुबान्धवोनो पाणु त्याग करी देता डोय छे.

सुभोधिनी :

भगवद्गतचित्तेन ये श्रुताः भगवद्गुणाः ॥
ये वा संकीर्तिताः नित्यं यावत् ते रसतां ययुः ॥
तावत् त्यक्तैः तद्दृष्टैः य आधा भवति सर्वथा ॥१॥
विविधाअपि ते तापाः सोढव्याः तापसत्वतः ॥
अलात्कृत्वा तपस्यन्ते ततः प्राप्ताः स्वतो वराः ॥२॥
भगवत्प्रेक्षया ते वै भगवत्प्रीतिहेतवः ॥
दुःश्रेष्ठेषु भगवान् यापि नित्यं साक्षात् क्रियेत वै ॥
द्वेडादिविषयान् त्यक्त्वा चित्तं तद्गतमेव यत् ॥३॥

अवं सर्वदोषपरिहारम् उक्त्वा तेषां सर्वपुरुषार्थसाधकत्वसिद्धयर्थं स्वस्मिन् आधिदैविकगुणान् आह भयि एति. भक्तिः अत्रे वक्तव्या, सर्वेन्द्रियाणां मनसा सह अहमहमिक्तया भगवत्कार्यपरत्वम् एति. एन्द्रियाणि य निर्दृष्टानि सगुणानि य एति. न विद्यते अन्यस्मिन् यो भावः. भावो नाम अन्तःकरणधर्मो अभिप्रायपरनामा सर्वत्र हेतुः. स भक्तिजनकोडपि भवति भावान्तरेणापि भक्तिं जनयति. तत् इवविषयकमेव भवति, भावान्तरसहितो वा. सहि देवान्तरविषयः पदार्थान्तरविषयो मार्गान्तरविषयो वा. तत्सहभावो अत्र निषिध्यते इवभावश्च. अतएव मार्गान्तरेण न याव्यतएति दढा. यस्यां भक्तौ प्रमाणाद्व्यतुर्धापि आधा नास्ति सा दढा. तदर्थमेव पूर्वसिद्धपदार्थानां त्यागः कर्तव्यः तेय लोकवेदात्मकाः. तद् आह भगवत्कार्यार्थमेव त्यक्तानि विहितानि कर्माणि... निरन्तरभगवत्सेवायां य सर्वाण्येव कर्माणि बाधकानि... मन्कृते एति न आलस्यादिना तत्परित्यागः. लौकिकाः स्त्रीपुत्राद्यः स्वगनाः, बान्धवास्तु अन्ये सज्जीयाः ते उभये त्यक्तव्याः. तेषामपि सत्वेतु न स्वजनबन्धुत्वम्...

अनुवाद : भगवान्मां चित्तं योटाडीने जे भगवान्नां गुणोनुं नित्यं श्रवणं त्यां सुधी करवुं जर्री डोय छे ज्यां सुधी ते श्रवणभक्तिमां भक्तिरसङ्गता न प्रकट थाय. केमके वर्ये छोडी देवाधी तो झ्यारेक

બાધા ઉત્પન્ન થઈ જ શકતી હોય છે. જે કાંઈ વિવિધ તાપો હોય, પોતે તાપસ હોવાને કારણે, તેમને જે લગાવીને સહન કરી લેવા જેઈએ. આવી તપસ્યાથી વરદાન પોતે જ મળી જતું હોય છે. ભજન કરવાને ઠેકાણે આવી તપસ્યા વધારે ભગવાનને ગમતી હોય છે. કારણકે દુઃખોમાં ભગવાન પાણ વધારે યાદ આવતા હોય છે. તેથી દેહાદિ વિષયોનો ત્યાગ કરીને ચિત્તને ભગવાનમાં તત્પર બનાવવું જેઈએ. નિયત રૂપે ભગવાનની કથા કરવાની હોય છે નહિ કે કુરસતમાં યદાકદા. તો જ તે ભગવત્કથા ઉજવલ એટલે નિર્દોષપૂર્ણ થાય. અથવા તો ભાવવાર્ણનને કારણે ભક્તોએ તેને ઉજવલ બનાવી દેતા હોય છે. ભક્તિને કારણે બધાં જ દોષોનો પરિહાર સમજાવીને તેવા નિર્દોષ ભક્તોના બધાં જ પુરુષાર્થો પોતે ભગવાન ધર્મિરૂપે સિદ્ધ કરી આપતા હોય છે, તે જાણાવવા પોતે ભગવાન પોતાનાં જે કાંઈ આધિદૈવિક ગુણો હોય તે જાણાવવા માંગે છે. કેમકે ભક્તિ તો આગળ જઈને જાણાવવામાં આવશે કે બધી જ ઈન્દ્રિયોની મનની સાથે “પહેલા હું કરું-પહેલા હું કરું” એવી ચડસાચડસી સાથે ભગવત્કાર્યમાં પરાયાણ રહેવાની વૃત્તિ. ઈન્દ્રિયો નિર્દોષ કે પ્રાકૃત ગુણોનાં દોષવાલી પાણ હોઈ શકે. તેથી અનન્યભાવમાં અન્યની બાબતમાં કોઈ ભાવ નથી હોતો. ‘ભાવ’ એટલે અન્તઃકરણમાં રહેલ અભિપ્રાય, આ બધીજ વાતોમાં હેતુભૂત હોવાથી ક્યારેક સાક્ષાત્ ભક્તિનો જનક તો ક્યારેક જુદાજ કોઈ ભાવથી પાણ ભક્તિનો જનક બની જતો હોય છે. તે ભાવાન્તરથી કરવામાં આવતી ભક્તિમાં ફળ કાંઈક જુદું જ અભિપ્રેત હોય છે. અથવા તો ભજનીય દેવતા કરતાં જુદા કોઈ દેવતા; અથવા, જુદા કોઈ પદાર્થ; અથવા, બીજા કોઈ માર્ગની બાબતમાં ફળબુદ્ધિ રાખીને ભક્તિ કરીએ તે અન્યભાવ હોય છે. ‘અનન્યભાવ’માં તે ન ચાલે એટલે અન્ય ફળની આશા ન ચાલે. તેથી જે બીજા માર્ગોને કારણે આવો ભક્ત ચલાયમાન થતો નથી, તેથી તેની ભક્તિ દઢ બની જાય છે. દઢભક્તિમાં ઈતર પ્રમાણ પ્રમેય સાધન કે ફળ પાણ બાધક થતાં નથી. તે

ક્યારેક બાધક થાય તેનાં પહેલા તેમનો પરિત્યાગ કરવો યોગ્ય ગણાય. તે બાધક ઈતર પ્રમાણાદિ લૌકિક કે વૈદિક પાણ હોઈ શકે. વૈદિક કર્તવ્યોનો ત્યાગ આજસ વિ. કારણોસર નહી કિન્તુ ભગવત્કાર્યમાં બાધક થતાં હોય તો જ. લૌકિકમાં સ્ત્રીપુત્ર વિ. સ્વજન અને બીજા પોતાની જ્ઞાતિનાં બાંધવો. તેઓ પાણ ભક્તો હોય તો તેઓ ફક્ત સ્વજન-બન્ધુ નહી બલકે ભગવદીયજનો હોવાથી ત્યક્તવ્ય નથી હોતા...

(ભક્તિયોગમાં સત્સંગની પ્રક્રિયા)

શ્લોક :

મદાશ્રયાઃ કથામૃષ્ટાઃ શ્રુણ્વન્તિ કથયન્તિ ચ ॥
તપન્તિ વિવિધાઃ તાપાઃ ન એતાન્ મદ્ગતચેતસઃ ॥૨૩॥
ત એતે સાધવઃ સાધ્વિ ! સર્વસંગવિવર્જિતાઃ ॥
સંગઃ તેષુ અથ તે પ્રાર્થ્યઃ સંગદોષહરાઃ હિ તે ॥૨૪॥
સતાં પ્રસંગાત્ મમ વીર્યસંવિદો
ભવન્તિ હૃત્કર્ણરસાયનાઃ કથાઃ ॥
તજ્જોષાગાદ્ આશુ અપવર્ગવર્ત્મનિ
શ્રદ્ધા રતિર્ ભક્તિર્ અનુકમિષ્યતિ ॥૨૫॥
ભક્ત્યા પુમાન્ જાતવિરાગઃ ઐન્દ્રિયાદ્
દષ્ટશ્રુતાદ્ મદ્રથનાનુચિન્તયા ॥
ચિત્તસ્ય યત્તો ગ્રહાગે યોગયુક્તો
યતિષ્યતે ઋજુભિઃ યોગમાર્ગેઃ ॥૨૬॥
અસેવયા અયં પ્રકૃતેર્ ગુણાનાં
જ્ઞાનેન વૈરાગ્યવિજૃમ્ભિતેન ॥
યોગેન મયિ અર્પિતયા ચ ભક્ત્યા
માં પ્રત્યગાત્માનમ્ ઈહ અવરુન્ધે ॥૨૭॥

અનુવાદ : જેઓ મારી કથાનાં શ્રવાણ-કીર્તનમાં પરાયાણ બની પોતાને શુદ્ધ બનાવી લેતા હોય તેઓનું ચિત્ત મારામાં જ ચોંટી

જતું હોવાથી વિવિધ તાપોથી સંતપ્ત થતાં નથી. સત્પુરુષોનાં સંગથી મારા સામર્થ્યનો બોધ પ્રકટ કરનારી મારી કથા હૃદય અને કર્ણ બન્નેમાં રસાયણ ઓષધિનું કામ કરનારી બની જતી હોય છે. તેનું સેવન કરનારાઓમાં તરત જ અપવર્ગનાં માર્ગમાં શ્રદ્ધા રતિ અને ભક્તિ પ્રકટ થવા લાગે છે. ભક્તિને કારણે ઈન્દ્રિયોથી જ્યેલાં કે જાણેલાં વિષયોમાં મારી લીલાસ્યનાનાં રૂપે અનુચિન્તન કરી શકવાનું સામર્થ્ય કેળવાતું હોવાથી ત્યાંથી પુરુષ વિરાગી બની જાય છે. તેથી પોતાનાં ચિત્તને સાવધાની સાથે ગ્રહણ કરીને યોગયુક્ત બની ઋણુ યોગમાર્ગોમાટે યત્ન કરી શકવા તે સમર્થ બની જતો હોય છે. પ્રકૃતિનાં ગુણોનાં અસેવન એટલે વૈરાગ્યોપેત જ્ઞાનથી યોગ અને મને અર્પિત કરવામાં આવેલી ભક્તિ વડે મુજ પ્રત્યગાત્માને અહિં પકડી શકતો હોય છે.

(યોગ્ય ભક્તિની જિજ્ઞાસા)

શ્લોક :

દેવહૂતિઃ ઉવાચ

કાચિત્ ત્વયિ ઉચિતા ભક્તિઃ કીદશી મમ ગોચરા ॥
 યયા પદં તે નિર્વાણમ્ અગ્જસૈવ અશનવા અહમ્ ॥૨૮॥
 યો યોગો ભગવદ્ભાગો નિર્વાણાત્મન્ ! ત્વયા ઉદ્દિતઃ ॥
 કીદશઃ કતિ ચ અંગાનિ યતઃ તત્ત્વાવબોધનમ્ ॥૨૯॥
 તદ્દેતદ્ મે વિજનીહિ યથા અહં મન્દધીઃ હરેઃ ॥
 સુખં બુદ્ધચેય દુર્બોધં યોષા ભવદ્નુગ્રહાત્ ॥૩૦॥

મૈત્રેયઃ ઉવાચ

શ્લોક :

વિદિત્વાર્થં કપિલો માતુઃ ઈન્દ્રિયં
 જાતસ્નેહો યત્ર તન્વા અભિજાતઃ ॥
 તત્ત્વામ્નાયં યત્પ્રવદન્તિ સાંખ્યં
 પ્રવોચદ્ વૈ ભક્તિવિતાનયોગમ્ ॥૩૧॥

(ભક્તિનું લક્ષણ)
શ્રીભગવાન્ ઉવાચ

શ્લોક :

દેવાનાં ગુણલિંગાનામ્ આનુશ્રવિકકર્મણામ્ ॥
સત્ત્વએવ એકમનસો વૃત્તિઃ સ્વાભાવિકી તુ યા ॥૩૨॥
અનિમિત્તા ભાગવતી ભક્તિઃ સિદ્ધેઃ ગરીયસી ॥
જરયતિ આશુ યા કોશં નિર્ગાણમ્ અનલો યથા ॥૩૩॥

અનુવાદ : દેવહૂતિ બોલ્યા, તમારામાં શ્રદ્ધા વિગેરે અનેક પ્રકારોમાંથી કેવા પ્રકારની ભક્તિ મારા માટે યોગ્ય કહેવાય, તેમજ મારે સગુણ કે નિર્ગુણ ભક્તિભાવ તમારામાટે રાખવો યોગ્ય કહેવાય? જેથી તમારા નિર્વાણપદને હું સરળતાથી પામી શકું. હે નિર્વાણરૂપ! તમે ઉપદેશેલાં, તમને લક્ષ્ય માનીને બાણ જેવા કેવા યોગથી મારે લક્ષ્યાનુસંધાન કરવો યોગ્ય ગણાય? સાચો તત્ત્વબોધ જે થકી થાય તેવા યોગનાં અંગો કેટલાં? હું તો મન્દબુદ્ધિવાળી અધરી વાત સમજી નહીં શકું પણ તમે કૃપા કરીને સરળતાથી સમજાવો તો સમજી શકીશ. મૈત્રેય બોલ્યા, પોતાનાં માતાની જિજ્ઞાસા જાણીને જેનાં તનથી પોતે પ્રકટ થયા તેને માટે તત્ત્વમીમાંસાવાળો સાંખ્ય અને ભક્તિવિતાનયોગ સમજાવવા કપિલ ભગવાન્ તત્પર થયા. શ્રીકપિલ ભગવાન્ બોલ્યા કે પોતાનાં ગુણોને કારણે અનુભવાતી વેદોક્ત કર્તવ્યમાં પરાયાણ ‘દેવ’=ઈન્દ્રિયોની ફક્ત સત્ત્વમૂર્તિ ભગવાન્માં જ જે એકાન્તિક સ્વાભાવિક કોઈ પણ નિમિત્ત=વ્યાજ વિનાની માનસી ભાગવતી વૃત્તિ તેવી ભક્તિ સિદ્ધિઓ કરતાં ગરીયસી હોય છે. કેમકે તે શુદ્ધ ચિદાત્માને આવરણરૂપ લિંગશરીરનાં કોશને બાળી નાખનારી હોય છે. જેમ જમવામાં આવેલ ખોરાકને જઠરાગ્નિ શીઘ્ર બાળીને પચાવી લેતો હોય છે.

સુબ્રોધિની :

તત્ર ભક્તિં લક્ષયતિ દેવાનામ્ ઈતિ દ્વયેન. તસ્ય ચ પરિકરઃ સર્વોડપિ અગ્રે વક્ષ્યતે એકાદશભિઃ. એકમનસઃ પુરુષસ્ય સર્વેન્દ્રિયાણાં સન્ત્વ મૂર્તૌ ભગવતિ યા સ્વાભાવિકી વૃત્તિઃ સા ભક્તિઃ ઈતિ. ઈન્દ્રિયાણિ હિ દ્વિવિધાનિ સ્વભાવતઃ “દ્વયાઃ હ પ્રાજ્ઞપત્યાઃ” (બૃહ.ઉપ.૧.૧૩૧) ઈત્યત્ર નિરૂપિતાનિ. એકાનિ દેવરૂપાણિ, એકાનિ આસુરરૂપાણિ. યાનિ અલૌકિકં વેદોક્તમેવ કર્મ જ્ઞાનં વા જનયન્તિ, તાનિ દેવરૂપાણિ; યાનિ લૌકિકં કર્માદિ જનયન્તિ, તાનિ આસુરાણિ. તેષામ્ અન્યોન્યં સ્પર્ધા. તત્ર બલિષ્ઠાનિ આસુરાણિ, તૈઃ, દેવરૂપાણિ ન સ્વકાર્યે પ્રવર્તિતું શક્યુવન્તિ. તાનિ ચેદ્ આસન્યોપાસનાદિના આસંગાદિદોષાત્ નિવૃત્તાનિ સ્વસ્ય દેવભાવં પ્રાપ્નુવન્તિ, તદા કાર્યતોડપિ દેવરૂપાણિ ભવન્તિ. તત્ર ઋષીણાં બહુજનમાભ્યાસાદ્ ઈન્દ્રાદિદેવાનાં ચ દેવરૂપાણ્યેવ ઈન્દ્રિયાણિ ભવન્તિ; યે વા દેવ્યાં સમ્પદિ જાતાઃ, તેષામપિ દેવરૂપાણિ ભવન્તિ આસુરાણ્યપિ ભવન્તિ. એકસ્મિન્નેવ ગોલકે ઉભયમપિ તિષ્ઠતિ. યાનિ નિષિદ્ધાદ્ વિચિકિત્સન્તે, યથા અમેઘ્યં દૃશ્વા તથા કામિન્યામપિ દૃષ્ટાયામ્. યાનિ પુનઃ નિષિદ્ધે લૌકિકે ચ રજ્યન્તે, તાનિ બલાદ્ વિહિતે પ્રવર્તમાનાન્યપિ ન પરિતુષ્ટાનિ ભવન્તીતિ આસુરાણિ. તત્ર ભક્તિઃ દેવેરેવ ભવતિ, ન આસુરૈરિતિ ‘દેવ’પદેન કરાણાનિ નિર્મિતાનિ. તેષાં પરિજ્ઞાનાર્થં લક્ષણમ્ આહ ગુરુલિંગાનામ્ ઈતિ, ગુરુઃ રૂપાદયઃ તૈઃ લિંગ્યન્તે, ગુરુણા લિંગાનિ યેષામ્ ઈતિ. દેવરૂપાણામ્ ઈન્દ્રિયાણામ્ એતદ્ લક્ષણમ્, તાનિ લયવિક્ષેપશૂન્યાનિ. તતો વિક્ષેપાભાવાત્ ન કાર્યેષુ પ્રવૃત્ત્યા સ્પષ્ટમ્ ઉપલભ્યન્તે, નાપિ લયાભાવાત્ મૂઢાનિ પદાર્થમપિ ન ગૃહ્ણન્તિ ઈત્યપિ. કિન્તુ રૂપમાત્રં ચક્ષુઃ ગૃહ્ણણાતિ પશ્યતિ ઈતિકૃત્વા ચક્ષુઃ અસ્તિ ઈતિ જ્ઞાયતે. એવમ્ અન્યાનિ. તાદૃશાનિ કથં ભવન્તિ ઈતિ આકાંક્ષાયામ્ આહ આનુશ્રવિકકર્મણામ્ ઈતિ, ગુરોઃ ઉચ્ચારણાનન્તરં શ્રૂયતે ઈતિ અનુશ્રવો વેદઃ, તેન પ્રોક્તાનિ કર્માણિ આનુશ્રવિકાણિ; તાન્યેવ કર્માણિ યેષામ્. લોકે દર્શનાદિમાત્રમ્, કાર્યાણિ તુ વૈદિકાન્યેવ તેષામ્. દેવાદ્ યેષામ્ એતાદૃશાનિ ઈન્દ્રિયાણિ ભવન્તિ, તેષાં ભક્તિઃ ભવતિ ઈતિ ઉક્તમ્. કિન્તુ તાન્યપિ કર્મયોગજ્ઞાનાદિબહુરૂપે વૈદિકે કર્મણિ

प्रवर्तमानानि पूर्ववासनया अभ्यासाद् भवन्ति. तेषामपि यदि इवावस्था
 भवति तदा सत्त्वश्रेय शुद्धसत्त्वश्रेये भगवत्स्वश्रेये प्रवर्तमानानि स्वभावतो
 भवन्ति. सत्त्वे ऽति सांभ्यमतानुसारेण उक्तम्. वस्तुतस्तु “गुणातीते
 भगवति स्वाभाविकी वृत्तिः” ऽति भगवच्छास्त्रम्. “मन्निष्ठं निर्गुणं
 स्मृतम्” (भा.पुरा.११।२।२४) “हरिः छि निर्गुणः साक्षात्”
 (भा.पुरा.१०।८।५) ऽत्यादिवाक्यैः सर्वा भगवतः सामग्री निर्गुणा.
 अकारो राजसतामसव्युदासार्थः. अकमनसः ऽति, अकमेव मनो यस्य.
 मनोऽपि द्विविधम्, दैवासुरविभेदेन. तत्र आसुरं संकल्पविकल्पात्मकं
 नानाभावापन्नं गुणैः य क्षोभम् अति. दैवन्तु अकस्वभावापन्नं
 मननात्मकमेव. ऽन्द्रियाणितु उभयविधान्येव भवन्तु नाम कार्यमेव
 आसुराणां बाध्यते. मनसातु द्वितीयेन न भाव्यमेव, तथा सति ऽन्द्रियाणां
 पूर्वोक्ता वृत्तिः न स्यात्. अतः अकम् अकस्वभावापन्नं मनो यस्य,
 तस्यैव लक्षितः. अन्येषान्तु यथाकथञ्चित् क्रियमाणा भगवति भावशो
 वृत्तिः अक्षयत्वात् लुब्धिः जन्मभिः पुष्टिं गता, अन्तिमजन्मनि
 लक्षितश्रेयां वृत्तिं जनयिष्यतीति, न कापि अनुपपत्तिः. वृत्तिः तन्निष्ठता,
 नतु ग्रहणमात्रम्. सापि वृत्तिः औत्पत्तिकी; यथा प्रलवाहस्य, अन्येषां
 वा लक्षितानाम्. अतावद् दूरे न अस्मिन् जन्मनि साधनसाध्यता
 किन्तु पूर्वजन्मवशादेव अवलूतो भवति. अत्रे विशेषं वक्तुं शक्यम्
 आह. जन्मान्तरेण व्यवधानात् पूर्वजन्मवृत्तिः “यश्च” ऽष्टेन परामृश्यते.
 इवश्रेये जन्मनि सा अनिमित्ता भवति, स्वतन्त्रा, भगवन्निमित्ता
 वा. भगवतः सकाशात् इवानि निमित्तानि. या अनिमित्ता सा लक्षितः
 भवतीति उत्तरेण सम्बन्धः. किञ्च सा येद् भागवती भवति, साक्षाद्
 भगवन्तं विषयीकरोति, भगवद्भावं वा षडगुणश्रेयताम् आपद्यते. पूर्वं
 सत्त्वश्रेये देवे विषण्णौ वृत्तिः, सैव जन्मान्तरे भागवती भवति ऽति
 वा. पञ्चाग्निविद्यायां ज्ञानौपयिकदेहसिद्धिः निरूपिता, तस्मिन् देहे
 ज्ञाने जते मुक्तिः भवतीति तस्य य ब्रह्मविद्यो ज्वतो, त्रियमाणस्य,
 गच्छतः, संगतस्य य व्यापाराः निरूपिताः. सद्योमुक्तावपि सायुज्यं
 निरूपितम्. तद् वस्तुतो लक्षितानामेव भवति ऽति सिद्धान्तः, प्रकारान्तरेण

પ્રાપ્યાભિવ્યક્ત્યભાવાત્. તથાપિ મુક્તેઃ સાયુજ્યાદપિ ઈયં ભક્તિઃ ગરિષ્ઠા ઈતિ આહ સિદ્ધેઃ ગરીયસી ઈતિ. સિદ્ધિઃ પૂર્વોક્તા. ગરીયસ્ત્વં નિરૂપયતિ જ્ઞરયતિ ઈતિ, યા કોશં લિંગશરીરં જીર્ણ કરોતિ. બીજાત્મકમ્ ઈતિ અન્યે. યદ્યપિ સિદ્ધાવપિ કોશજીર્ણતા વર્તતે, તથાપિ આશુ જ્ઞરયતિ. અનાયાસાર્થં દૃષ્ટાન્તઃ નિર્ગોણમ્ અનલો યથા . નહિ ભુક્તકવલસ્ય પરિપાકાર્થમ્ ઔદયગ્નેઃ અન્યત્ સાધનં વિધીયતે, ઔષધાદિકમપિ અગ્નિમેવ ઉદ્બોધયતિ. એતયા મે પદં પ્રાપ્યત ઈતિ ભાવઃ.

અનુવાદ : હવે ભક્તિનું લક્ષણ આપે છે ‘દેવાનામ્’ એ બે શ્લોકો વડે. તે ભક્તિનો સઘળો પરિકર આગળ અગ્યાર શ્લોકોથી જાણાવવામાં આવશે. એક જ મનવાળા પુરુષની બધી ઈન્દ્રિયોની સન્વમૂર્તિ ભગવાન્ માટે જે સ્વાભાવિકી વૃત્તિ તે ભક્તિ. ઈન્દ્રિયો સ્વભાવથી દ્વિવિધ હોય છે “દ્વયાઃ હ પ્રાજ્ઞપત્યાઃ” (બૃહ.ઉપ.૧૩૩૧) આ શ્રુતિવચનમાં નિરૂપિત કરવામાં આવ્યું છે. કેટલીક દેવરૂપ અને બીજી આસુરરૂપ હોય છે. જે ઈન્દ્રિયોથી અલૌકિક વેદોક્ત જ કર્મ કે જ્ઞાન થાય છે તે દેવરૂપ ઈન્દ્રિયો છે. જે ઈન્દ્રિયોથી લૌકિક કર્મ વિ. થતાં હોય તેમને આસુર જાણવી. તેઓમાં એક-બીજા સાથે સ્પર્ધા હોય છે. તેમાં આસુર ઈન્દ્રિયો બલિષ્ઠ હોવાથી દેવરૂપ ઈન્દ્રિયો પોતાનાં કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થઈ શકતી નથી. તે આસુર ઈન્દ્રિયો જે આસન્યોપાસના વડે વિષયાસક્તિનાં દોષથી મુક્ત થઈ જાય તો દેવભાવ મેળવી શકે, ત્યારે કાર્ય પણ દેવરૂપોચિત કરવા સમર્થ બની શકે. ઋષિઓને તો ઘણાં બધાં જન્મોનાં અભ્યાસને કારણે અને ઈન્દ્રાદિ દેવોની દેવયોનિ હોવાથી જ ઈન્દ્રિયો દેવરૂપ હોય છે; અથવા જેઓ દેવી સમ્પદમાં જન્મેલાં હોય, તેઓની પણ દેવરૂપ તેમજ આસુરરૂપ ઈન્દ્રિયો હોઈ શકે. એક જ ડોળામાં બન્ને રહેતી હોય છે. જે ઈન્દ્રિયો નિષિદ્ધ કર્મોથી સંશયગ્રસ્ત થઈ શકતી હોય, જેમકે અપવિત્ર વસ્તુને જોઈને તેમ કામિનિઓને જોઈને પણ તે દૈવી, જ્યારેકે આસુરી ઈન્દ્રિયો જોતાની સાથે નિષિદ્ધ કે લૌકિક માં અનુરક્ત થઈ જનારી હોવાથી બલાત્કારથી શાસ્ત્રવિહિત કર્મોમાં લગાડો તો તેઓ પરિતુષ્ટ થતી

નથી. ભક્તિ તો દૈવી ઈન્દ્રિયોથી જ થઈ શકે, આસુરી ઈન્દ્રિયોથી નહિ. નિર્મિત કરણોનો પરમર્શ 'દેવ'પદ્ધતી કરવામાં આવે છે. તેમનાં સરખાં જ્ઞાનમાટે લક્ષણ દેખાડે છે ગુણલિંગાનામ્ ગુણો રૂપાદિ તેઓને કારણે જાણાય, એટલે કે ગુણો જેમની સૂચક નિશાની બનતા હોય. આ લક્ષણ દૈવી ઈન્દ્રિયોનું અપાયું, આવી ઈન્દ્રિયોમાં લય કે વિક્ષેપ ની બાધા હોતી નથી. તેથી વિક્ષેપ ન હોવાને કારણે કાર્ય કરતી હોય ત્યારે સ્પષ્ટ રીતે અનુભવાતી નથી, તેમજ લય ન હોવાને કારણે એટલી મૂઢ પણ બની જતી નથી કે પદાર્થ ગૃહીત જ ન થાય. છતાંય ચક્ષુ તો ફક્ત રૂપને જ ગૃહીત કરતી હોય છે આથી ચક્ષુ છે આવું જાણાતું હોય છે. એમજ બીજી ઈન્દ્રિયોની બાબતમાં પણ સમજી લેવું. આવી શામાટે હોય છે તેનું કારણ આનુશ્રવિકકર્મોગામ્ કહીને જાણાવ્યું. ગુરુ જેનો ઉચ્ચારણ કરે તેનાં પછી સંભળાય તેનું નામ અનુશ્રવ=વેદ, તે વેદે કહેલાં કર્મોને 'આનુશ્રવિક' કહેવાય. આવા આનુશ્રવિક કર્મોમાં જ જે રચીપચી રહેતી હોય તેવી ઈન્દ્રિયો દૈવી હોય છે. લોકમાં તો ફક્ત દર્શન વિ. કર્મ જ કરે અનુરક્ત દેખાડે નહિ, તેઓને કાર્ય તો વૈદિક કરવાનું ગમે. દૈવયોગથી જેઓની ઈન્દ્રિયો એવી હોય તેઓ ભક્તિ કરી શકે. વળી આવી ઈન્દ્રિયો પણ કર્મ યોગ કે જ્ઞાનાદિ એવા ઘણાં બધાં કર્મોમાં પોતાની પૂર્વવાસનાને કારણે અભ્યાસવશ પ્રવૃત્ત થઈ જતી હોય છે. પણ ક્યારેક જો તેમની ફળાવસ્થા સમ્પન્ન થઈ હોય તો સત્ત્વમાં જ એટલે કે શુદ્ધસત્ત્વરૂપ ભગવત્સ્વરૂપમાં જ સ્વભાવથી પ્રવૃત્ત થવા સમર્થ બનતી હોય છે. સત્ત્વ તો સાંખ્યમત મુજબ કહ્યું હકીકતમાં તો "ગુણાતીત ભગવાન્માં સ્વાભાવિકી વૃત્તિ" આજ ભગવચ્છાસ્ત્ર મુજબ ભક્તિનું લક્ષણ છે "મન્નિષ્ઠં નિર્ગુણં સ્મૃતમ્" (ભાગ.પુરા.૧૧૨૫૨૪) "હરિઃ હિ નિર્ગુણઃ સાક્ષાત્" (ભાગ.પુરા.૧૦૮૫૫) વિ. વચનોને આધારે ભગવાન્ની બધી જ સામગ્રી નિર્ગુણ હોય છે. 'જ' પદનાં પ્રયોગને કારણે ભગવાન્ની રાજસી કે તામસી મૂર્તિઓનાં ધ્યાનનું વ્યાવર્તન કર્યું. એક જ મનવાળા

એટલે જેનું મન એકરૂપ. મન પણ બે પ્રકારનાં હોય છે દૈવી અને આસુરી નાં ભેદે. તેમાં આસુરી મન સંકલ્પ-વિકલ્પાત્મક હોવાથી નાના ભાવોથી ભરેલું હોય છે તેમજ પ્રકૃતિનાં ગુણોથી ક્ષોભ પામેલું પણ. દૈવી મનનો તો એકજ મનન સ્વભાવવાળો હોય છે. ઈન્દ્રિયો ભલે ને બન્ને પ્રકારોની હોય પણ મન તો બે પ્રકારનાં ન જ હોવા જોઈએ, આસુરાવેશવાળી ક્રિયાઓનો બાધ જરૂરી હોવાથી. અન્યથા ઈન્દ્રિયોથી ભક્તિ થઈ શકે નહિ. તેથી મન સ્વભાવે એક પ્રકારનું હોવું જરૂરી છે. તેવું જો મન હોય તોજ ભક્તિ શક્ય બને છે. અનેક સ્વભાવવાળા મનથી ભગવાનમાટે જેમ-તેમ કરવામાં આવતી ખાણ્ડશઃ વૃત્તિ અક્ષય હોવાને કારણે ઘણાં બધાં જન્મો ઉપરાંત ક્યારેક પુષ્ટિ મેળવીને, અન્તિમ જન્મમાં ભક્તિરૂપે ફલિત થતી હોય છે, તેથી કોઈ જાતની અનુપપત્તિ નથી. વૃત્તિ એટલે એકનિષ્ઠા, ફક્ત કોઈનું ભાન નહિ. તે વૃત્તિ પાછી સ્વાભાવિક હોવી જોઈએ, જેવી પ્રહલાદની હતી કે તેનાં જેવા બીજા પણ ભક્તોની હતી. આટલી લાંબી મંજિલ કાપ્યા પછી વર્તમાન જન્મમાં તે સાધનસાધ્ય નહીં રહી પૂર્વજન્મને કારણે જ એક સહજ સ્વભાવરૂપે ફલિત થઈ જતી હોય છે. અનેક જન્મોના અન્તરાય હોવાને કારણે પૂર્વજન્મની વૃત્તિનો ‘જે’ કહીને પરામર્શ કરે છે. ફળરૂપ જન્મમાં તે કોઈ પણ નિમિત્ત વિનાની સ્વતન્ત્ર કાં તો ભગવાનને નિમિત્ત બનાવી પ્રકટ થઈ જતી હોય છે. એટલે ભગવાન પાસેથી જેનાં ફળો કે નિમિત્તો હોય તેવી. આવી જે નિમિત્ત વિનાની હોય તે ભક્તિ હોય છે. વળી તે ભાગવતી હોય છે, એટલે કે ભગવાનને સાક્ષાદ્ વિષય બનાવનારી હોય છે, અથવા તો ભગવદ્ભાવ એટલે ભગવાનનાં છ ગુણોવાળી બની જતી હોય છે. પહેલા જે સત્વરૂપ દેવ વિષ્ણુની બાબતમાં વૃત્તિ તે જ જન્માન્તરમાં ભાગવતી બની જતી હોય છે. પચ્ચાગ્નિવિદ્યામાં જ્ઞાનોપયિક દેહની જે સિદ્ધિ નિરૂપિત થઈ તેવા દેહમાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતાં મુક્તિ મળે છે. તેવા બ્રહ્મજ્ઞાનીની ચાર અવસ્થાઓ : જીવિતાવસ્થા, મ્રિયમાણાવસ્થા, પરલોકગમનાવસ્થા,

પરલોકગતાવસ્થા અને તેનાં વ્યાપારો નિરૂપિત કર્યાં. સદ્યોમુક્તિમાં પણ સાયુજ્યનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. તે હકીકતમાં તો ભક્તોની જ ચાર અવસ્થાઓ છે એમ સિદ્ધાન્ત છે, કેમકે બીજા પ્રકારોની મુક્તિમાં જે પ્રાપ્ય થાય તેની અભિવ્યક્તિ થતી નથી. તો પણ મુક્તિ કે સાયુજ્ય કરતાં પણ આ ભક્તિ વધારે શ્રેષ્ઠ હોય છે સિદ્ધિ કરતાં ગરીયસી કહ્યું હોવાથી. સિદ્ધિ જે પહેલા વાર્ણવેલી તે. ગરીયતાનું નિરૂપણ કરે છે જીર્ણ કરે છે કહીને જે કોશ લિંગશરીરને જીર્ણ કરનારી હોય છે... જે કે સિદ્ધિઓ મળતાં પણ કોશ જીર્ણ થતાં હોય છે, તો પણ આ ભક્તિ તો શીઘ્ર જ જીર્ણ કરનારી હોય છે. ભક્તિને આમાં વધુ પ્રયાસ કરવો નથી પડતો. જેમ જમવામાં આવેલ ખોરાકને જઠરાગ્નિ બાળીને સહજ રીતે પચાવી લેતો હોય છે તેમ. લીધેલ ખોરાકને પચાવવા માટે જઠરાગ્નિને બીજું કશું કરવું નથી પડતું, ઔષધિ વિ. પણ અન્તે તો તે જઠરાગ્નિને જ સરખી રીતે પ્રજ્વલિત કરતાં હોય છે. આવી આ ભક્તિથી મારું પદ પામી શકાય છે.

(ભક્તોની સાધનાવસ્થા)

શ્લોક :

ન એકાત્મતાં મે સ્પૃહયન્તિ કેચિદ્

મત્પાદસેવાભિરતાઃ મદીહાઃ ॥

યે અન્યોન્યતો ભાગવતાઃ પ્રસજ્જ્ય

સભાજ્યન્તે મમ પૌરુષાણિ ॥૩૪॥

અનુવાદ : મારામાટે બધી ચેષ્ટા કરનારાઓ મારા ચરણોની સેવામાં અભિરત રહેવાને કારણે મારી સાથે એકાત્મતા પણ કેળવવા માંગતા નથી. બલ્કે આવા ભાગવતો પરસ્પર મળીને મારા વિક્રમોની ગાથા ગાવામાં વધુ રસ લેતા હોય છે.

સુબોધિની :

તાદૃશભક્તાનાં જ્ઞાનિનામિવ અગ્નિમકૃત્યમ્ આહ પ્રકારદ્વયેન તત્ર પ્રથમમ્ આહ ત્રિભિઃ નૈકાત્મતામ્ ઈત્યાદિભિઃ. જીવિતાં સાધનાવસ્થા ફલરૂપા તથા પરે સાયુજ્યં ચ તૃતીયં સ્યાદ્ અતો ન ઉત્ક્રાન્તિપ્રાપણે. તત્ર પ્રથમં ભક્તાનાં સાધનાવસ્થામ્ આહ : ન એકાત્મતામ્ ઈતિ. ઈયં હિ ફલરૂપા ભક્તિઃ જ્ઞાતવ્યા. તે ભક્તાઃ યાવદ્ જીવન્તિ તાવત્ ફલરૂપાં ભક્તિં કુર્વન્તિ ઈતિ અર્થઃ. ફલરૂપતા તદૈવ ભવતિ યદા ભજનાદ્ રસો અભિવ્યક્તો ભવતિ બહુધા. તસ્યાઃ અભિવ્યક્તેઃ નિદર્શનં ભગવતઃ એકાત્મતાં સાયુજ્યરૂપં ફલં ન સ્પૃહ્યન્તિ. પ્રાર્થના દૂરે. તે ભક્તેષુ વિરલાઃ પ્રસંગાદ્ નિરૂપ્યન્તે કેચિદ્ ઈતિ દુર્લભાઃ. તેષાં કાયવાહ્મનોવૃત્તિઃ સ્વભાવતએવ ભગવતિ ભવતિ ઈતિ આહ મન્યાદ... ઈત્યાદિના, મમ પાદસેવાયામેવ અભિરતિઃ મનોવૃત્તિઃ યેષામ્ સર્વતો ગત્વા ભગવત્કાર્યં કર્તવ્યમ્ ઈતિ પદ્ભ્યાં સેવા ઈતિ અર્થઃ. અન્યત્તુ સુખં ગમનાનન્તરસાધ્યમ્ ઈયં મનોવૃત્તિઃ નિરૂપિતા. કાચિકીમ્ આહ મદીહા ઈતિ, મત્સમ્બન્ધિન્યેવ ઈહા=ચેષ્ટા યેષામ્. તેષામ્ વાચનિકીમ્ આહ અન્યોન્યતઃ ઈતિ, સર્વે ભાગવતાઃ એકરૂપાઃ ભગવદીયાઃ પ્રસજ્જ્ય આસક્તિં કૃત્વા, મમ ભગવતઃ, પૌરુષાણિ સભાજયન્તે. અન્યોન્યમ્ ઉક્તાનિ અતિપૌરુષાણિ સંમાનયન્તિ પ્રકટં સુહૃષ્ટાઃ સ્વકાર્યનિર્ધારિવિચારહેતૌ પ્રમાણમ્ એતદ્ ગણયન્તિ ન અન્યત્. તેષાં ફલાવસ્થામ્ આહ :

અનુવાદ : આવા ભક્તો ભક્તિને કારણે કેમ-શું કરતાં હોય છે તે જેમ જ્ઞાનિઓની બાબતમાં જાણાવવામાં આવે તેમ બે પ્રકારે જાણાવી રહ્યા છે. તે પૈકી પહેલો પ્રકાર આગળા “નૈકાત્મતા...” વિ. ત્રણ શ્લોકોમાં વર્ણવાયેલો છે. જીવિત ભક્તોની ૧.સાધનાવસ્થા ૨.ફળાવસ્થા અને ૩.સાયુજ્યાવસ્થા. તેથી ભક્તોને ઉત્ક્રમાણાવસ્થા અને પ્રાપણાવસ્થા હોતી નથી. સહૂથી પહેલા તો સાધનાવસ્થા દેખાડે છે ભક્તિની ફળાવસ્થા મેળવનારાઓ મારી સાથે એકાત્મતા મેળવવાની પણ સ્પૃહા રાખતા હોતા નથી. એટલે આજીવન આવા લોકો મારી ફળરૂપા ભક્તિ જ કરતા રહે છે. જ્યારે ભગવદ્ભજન

કરતાં રસાનુભૂતિ થાય ત્યારે ફળરૂપતા પ્રકટ થઈ જાણવી. તે રસાનુભૂતિ પ્રકટ થવાનું ઔદ્યાણ ભગવાન્ની સાથે એકાન્મતા, એટલે સાયુજ્યરૂપ ફળની બાબતમાં, પ્રાર્થનાની વાત તો દૂર, તેની સ્પૃહા પણ ન થવી તે છે. આવા તો ભક્તો અમુક વિરલ જ હોઈ શકે તેથી દુર્લભ હોય છે. આવા ભક્તોની કાયા વાણી અને મન તેઓનાં ફક્ત સ્વભાવને કારણે જ ભગવાન્માં તત્પર બની જતાં હોય છે. ભગવાન્ના ચરણોની સેવા એટલે ક્યાંય પણ જઈને જેમ મળે તેમ ભગવત્કાર્ય કરવાની ટેક તેઓ પોતાનાં ચરણોથી નભાવે છે, બાકી બધાં સુખો તો ત્યાં જવાથી મળી જ રહેવાના છે આવી મનોવૃત્તિ તેઓની હોય છે. કાચિકી ચેષ્ટા પણ આવા ભક્તોની મારી બાબતમાં જ હોય છે. વાચિક ચેષ્ટા પણ મારા વિક્રમગાથાઓનું ગાન તેઓ પોતાનાં જેવા બીજા ભાગવતો સાથે હળીમળીને કરતાં હોય છે. એટલે એક-બીજાથી સાંભળેલી મારી અલૌકિક વિક્રમગાથાઓને પ્રમાણ ગણીને તેઓ પોતાનું કર્તવ્ય નિર્ધારિત કરતા હોય છે. આમ સાધનાવસ્થા જાણાવીને ફળાવસ્થાનું આગળ નિરૂપણ કરશે.

(ભક્તોની ફળાવસ્થા)

શ્લોક :

પશ્યન્તિ તે મે રુચિરાવતંસ-

પ્રસન્નવક્ત્રારુણલોચનાનિ ॥

રૂપાણિ દિવ્યાનિ વરપ્રદાનિ

સાકં વાયં સ્પૃહાગીયાં વદન્તિ ॥૩૫॥

અનુવાદ : આવા ભક્તોને મારા રુચિર કર્ણાભૂષણોવાળા તેમજ અરુણલોચનવાળા પ્રસન્ન મુખવાળા વરપ્રદ દિવ્ય રૂપોનાં દર્શનનો જ ફક્ત લ્હાવો મળે છે. એટલું નહિ પણ મારી સાથે મનગમતી વાતો કરવી પણ મળે છે.

સુબોધિની :

પશ્યન્તિ ઈતિ, તે મે રૂપાણિ પશ્યન્તિ, નિરન્તરં ભગવત્સાક્ષાત્કારો ભવતિ. યથા મિત્રૈઃ સહ કીડન્તિ પ્રથમતઃ પશ્યન્તિ. ભગવતો રૂપાણિ વર્ણયન્તિ રુચિરાણિ અવતંસાનિ કર્ણાભિરાણિ યેષામ્. અનેન વૃન્દાવનાદૌ ભગવત્સાક્ષાત્કારો ભવતિ ઈતિ ઉક્તમ્. પ્રસન્નાનિ વક્ત્રાણિ, અરુણાનિ લોચનાનિ યેષામ્ ઈતિ રામમિવ નૃસિંહમિવ પશ્યતિ ઈતિ ઉક્તમ્. તેષામ્ ઈષ્ટોપપાદનાર્થં રાજસભાવમ્ ઈષ્ટાનાં સ્થિત્યર્થં ચ સાત્ત્વિકભાવં પ્રકટયન્તિ ઈતિ વા. રૂપાણિ ઈતિ, પરમોપાસકાનામ્ એક રૂપં કદાચિત્ સાક્ષાત્કૃતં ભવતિ, તેષાન્તુ બહૂનિ. તાનિ ચ દિવ્યાનિ લૌકિકબુદ્ધ્યા ન ગૃહીતાનિ, અલૌકિકભાવં વા પ્રકટયન્તિ, તાન્ પ્રત્યેવ પ્રકટાનિ ઈતિ. તથા સતિ ન અતિપ્રસક્તિઃ. તેષામ્ અન્યદીયવ્યાવૃત્યર્થં નિદર્શનાન્તરમ્ આહ વરપ્રદાનિ ઈતિ, નહિ અન્યેન વરં દાતું શક્યતે, પ્રસન્નાદ્ રૂપાદ્ એતેષાં વૈલક્ષણ્યમ્ આહ સાકં વાયમ્ ઈતિ, જીવન્તએવ એતે એતસ્મિન્નેવ લોકે ભગવતા સહ સ્પૃહાગૃહીયાં વાયં વદન્તિ, યથા મિત્રૈઃ સહ ઈષ્ટાલાપાઃ ક્રિયન્તે. તતઃ તેષાં સાયુજ્યમ્ આહ :

અનુવાદ : આવા ભક્તોને મારા દર્શન મળે છે એટલે નિરન્તર ભગવત્સાક્ષાત્કાર થતો રહે છે. જેમ બે મિત્રો હળીમળીને રમતાં પહેલા એક-બીજાને જોઈ શકતા હોય છે તેમ. ભગવાનનાં અનેક રૂપોમાં એક તેઓનાં રુચિર કર્ણાભિરાણોવાળું રૂપ હોય છે. આથી વૃન્દાવન જેવા સ્થળોમાં ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થતો હોય છે તે સૂચિત થયું. જેવા ભગવાનનાં રૂપોમાં મુખો ઉપર પ્રસન્નતા અને લોચનોમાં અરુણિમા ઝલકે એવાં રામ કે નૃસિંહ જેવા રૂપોનાં દર્શન થવાનું સૂચિત થયું. આથી ભક્તજનોને જે કાંઈ ઈષ્ટ હોય તેની પૂર્તિમાટે રાજસભાવ અને તે ઈષ્ટ પદાર્થોની સ્થિતિમાટે સાત્ત્વિકભાવ સૂચિત કરવામાં આવ્યા. પરમોપાસકોને કદાચિત્ કોઈ એક જ રૂપનો સાક્ષાત્કાર થતો હોય પણ આવા ભક્તોને તો ઘણાં બધાં રૂપોનો. આ ભક્તોને તો ઘણાં બધા દિવ્ય રૂપોનો સાક્ષાત્કાર થતો હોય છે કેમકે લૌકિક બુદ્ધિથી આ રૂપોને નથી નિરખતા. આ દિવ્ય રૂપો આમની સામે જ પ્રકટ થતાં હોવાથી ભક્તો પણ અલૌકિક

ભાવો પ્રકટ કરતાં હોય છે. આવાં ભક્તો અનન્ય ભગવદીય બની જતાં હોય છે તે જાણાવવા ભગવદ્ગુણોને વરદાયી રૂપો તરીકે વર્ણવે છે. બીજો કોઈ આવા ભક્તોનાં મનોસ્થ પૂર્ણ કરવા વરદાન ન આપી શકે. સામાન્ય રીતે પ્રસન્ન રૂપો કરતાં પણ આ ભગવદ્ગુણોનું વૈશિષ્ટ્ય આ કે ભક્તો આ લોકમાં પોતાનાં જીવનકાળ દરમ્યાન ભગવાન્ સાથે મનગમતી વાતો કરી શકતાં હોય છે, જેમ બે દોસ્તારો આપસમાં વાર્તાલાપ કરે તેમ. હવે આનાં પછી ભક્તોની સાયુજ્યાવસ્થાનું વર્ણન કરશે.

(ભક્તોનું સાયુજ્ય)

શ્લોક :

તૈઃ દર્શનીયાવયવૈર્ ઉદાર-
વિલાસહાસેક્ષિતવામસૂક્તૈઃ ॥
હતાન્મનો હતપ્રાણાન્ ચ ભક્તિઃ
અનિચ્છતો મે ગતિમ્ અર્પી પ્રયુક્તે ॥૩૬॥

અનુવાદ : આ ભગવદ્ગુણોનાં દર્શનીય અવયવો; અને, ઉદાર વિલાસ હાસ જેવું અને તેમનાં મનોહર વચનો, ભક્તોનાં અન્તઃકરણ અને પ્રાણ નું હરણ ભગવાન્માટે કરી લેતાં હોવાથી, જેકે ભક્તોની ઈચ્છા નથી હોતી પણ, ભગવાન્માં સૂક્ષ્મગતિ પ્રદાન કરતા હોય છે.

સુબોધિની :

તૈઃ ઈતિ, તૈઃ પૂર્વોક્તરૂપૈઃ અનુભવસમયએવ આનન્દજનકૈઃ. દર્શનીયાઃ અવયવાઃ યેષામ્. ઉદારો વિલાસો હાસપૂર્વકમ્ ઈક્ષિતમ્, વામં મનોહરં સૂક્તં વાક્યં ચ યેષામ્. તૈઃ હતાન્તઃકરણાનાં વશીકૃતેન્દ્રિયાણાં ચ સા પૂર્વોક્તા ભક્તિઃ, તામ્ અનિચ્છતોઽપિ અર્પી ગતિં સાયુજ્યં પ્રાપ્યતિ. ભક્તસ્ય ચતુર્વિધપુરુષાર્થસિદ્ધચર્થ ચતુરૂપત્વં ચ સાધ્યતે. તત્ત દર્શનીયા અવયવાઃ કામપૂરકાઃ, ઉદારો વિલાસો અર્થજનકઃ, હાસપૂર્વકમ્ ઈક્ષિતં ધર્મજનકમ્, વામસૂક્તાનિ મોક્ષજનકાનિ. કામોહિ વિષયસૌન્દર્યેણ

અન્તઃશક્ત્યા ચ સિદ્ધયતિ, અતો દર્શનીય...ઈતિ વિશેષણું બહિઃ
 અલૌકિકસૌન્દર્યાર્થમ્. વિલાસો અર્થસ્ય નાનાપ્રકારત્વાય. ઉદારત્વં તસ્ય
 સર્વોપકારકત્વાય. ભગવતોહિ લીલા સર્વેષાં સર્વપુરુષાર્થદાયિનીતિ
 ભગવત્ત્વમ્. હાસો દેહાદૌ અધ્યાસજનકો અન્યથા નિરન્તરં ધર્મો ન
 સિદ્ધયેત્. હાસપૂર્વકં ચ જ્ઞાનં ધર્મજનકમેવ. સૂક્તં હિતકારિ,
 અવિદ્યાનાશકમ્. વામં પરમાનન્દદાયકમ્ ઈતિ. સૂક્ષ્મા હિ ગતિર
 એકરૂપાનન્દસ્વરૂપા, રૂપાણિ ચ અનન્તાનન્દરૂપાણિ, અતએવ અનિચ્છા
 અતએવ અન્તઃકરણેન્દ્રિયાણાં ચ તૈઃ આકર્ષણમ્, સર્વેન્દ્રિયસુખરૂપત્વાત્.
 સ ભગવાન્ ગૃહં ગચ્છન્ તાનપિ નયતિ. તેતુ ઈન્દ્રિયાણિ મનઃ
 ચ નયન્તિ. ભક્તિસ્તુ ફલાવશ્યમ્ભાવિની કાલાદીનામ્ અગમ્યમ્ અતિસૂક્ષ્મમેવ
 ભગવદાત્મકં ફલં પ્રચચ્છતિ. એવં સાયુજ્યરૂપં ફલમ્ ઉકત્વા સાલોક્યાદ્દિરૂપં
 ફલમ્ આહ.

અનુવાદ : અનુભવકાળમાં જ આનન્દદાયક આવાં વર્ણિત રૂપોનાં
 અવયવો દર્શનીય હોય છે. વિલાસ ઉદાર હોય છે. હાસ્ય પૂર્વક
 ભગવાન્ ભક્તોને નિરામતા પણ હોય છે અને વચનો પણ મનોહારી
 બોલતાં હોય છે. આ બધા કારણોથી ભક્તોનાં અન્તઃકરણ એટલે
 કે બધી ઈન્દ્રિયો ભગવાન્ને વશીભૂત થઈ જતી હોવાથી તેવી ભક્તિ
 ભક્તોને, ગમે કે ન ગમે પણ, સાયુજ્યરૂપા સૂક્ષ્મગતિ પ્રદાન કરી
 દેતી હોય છે. ભક્તોનાં ચારેય પુરુષાર્થો સિદ્ધ કરવા અહિં ભગવાન્નાં
 રૂપોનાં ચાર ગુણધર્મો વર્ણવવામાં આવ્યા : ૧.દર્શનીય અવયવો ભક્તોનાં
 કામપુરુષાર્થનાં સાધક બની જતાં હોય છે, ૨.ઉદાર અને વિલાસ
 હાસ અર્થપુરુષાર્થસાધક, ૩.સહાસ ભક્તોને જોવું ધર્મપુરુષાર્થસાધક અને
 ૪.મનોહર વચનો મોક્ષપુરુષાર્થના સાધક બની જતાં હોય છે. કોઈ
 કામનો આધાર વિષયનું સૌન્દર્ય અને સૌન્દર્યને માણવાની અન્તઃશક્તિ
 ને કારણે પૂર્ણ થતો હોવાથી 'દર્શનીય' વિશેષણ બાહ્ય અલૌકિક
 સૌન્દર્યનું નિરૂપણ કરે છે. નાના પ્રકારના વિલાસો અર્થનાં નાના
 પ્રકાર હોવાને કારણે ઉદારતા બધી જ વાતોમાં ઉપકારક થતી હોય
 છે. ભગવાન્ની લીલા બધાં લોકોમાટે બધાં જ પુરુષાર્થોની સાધિકા

હોવાથી ભગવદ્ગુણ હોય છે. ભગવાનનું હાસ્ય દેહ વિગેરેમાં અધ્યાસ પ્રકટ કરનારું હોય છે. અન્યથા દેહાધ્યાસ છૂટી જતાં ધર્મચિરણમાં નૈરન્તર્ય ન નભી શકે. તેથી સહાસ જ્ઞાન ધર્મજનક બનતો હોય છે. ભગવાનનાં સૂક્ત = વચનો હિતકારી હોવાથી અજ્ઞાનનું નિવારણ કરતાં હોય છે. વામ = પરમાનન્દદાયક હોય છે. સૂક્ષ્મગતિ એકરૂપ આનન્દસ્વરૂપ હોય છે અને રૂપો અનન્ત આનન્દરૂપ હોય છે. તેથી ભક્તોને સાયુજ્યની ઈચ્છા હોતી નથી. આથી ઈન્દ્રિયોનું આકર્ષણ એટલે કે બધી ઈન્દ્રિયોમાટે સુખરૂપ બની જતું હોય છે. એવા ભગવાન જ્યારે પોતાનાં ધામ પધારવા માંગે ત્યારે ભક્તોનાં ઈન્દ્રિય અને મન સાથે લઈ જતાં હોવાથી છેવટે ભક્તિ નિષ્ફળ તો ન જ જાય તેથી કાળાદિથી અગમ્ય અતિસૂક્ષ્મ એવું ભગવદાત્મક સાયુજ્ય ભક્તોને પ્રદાન કરી દેતા હોય છે. હવે સાયુજ્ય પછી સાલોક્યાદિ કૃણો પણ દેખાડશે.

(ભક્તોના સાલોક્યાદિ કૃણ)

શ્લોક :

અથો વિભૂતિ મમ માયાવિનઃ
 તામ્ ઐશ્વર્યમ્ અષ્ટાંગમ્ અનુપ્રવિષ્ટામ્ ॥
 ત્રિયં ભાગવતીં વા અસ્પૃહ્યન્તિ ભદ્રાં
 પરસ્ય મે તે અશ્નુવતે નુ લોકે ॥૩૭॥
 ન કર્હિચિન્મતત્પરાઃ શાન્તરૂપે
 નંક્ષ્યન્તિ નો મે અનિમિષો લેટિ હેતિઃ ॥
 યેષામ્ અહં પ્રિય આત્મા સુતઃ ય
 સખા ગુરુઃ સુહૃદો દૈવમ્ ઈષ્ટમ્ ॥૩૮॥

અનુવાદ : માયાવી ભગવાનની વિભૂતિ, અષ્ટવિધ ઐશ્વર્ય, તેમજ શ્રેયસ્સાધિકા ભાગવતી શ્રી ની સ્પૃહા ન રાખનારા ભક્તો પરમેશ્વરનાં લોકમાં તેમને મેળવીને માણી શકતાં હોય છે. હે શાંતરૂપવાલી મારી માતા!; અથવા તો, શાન્ત વૈકુણ્ઠલોકમાં જેઓ મારામાં તત્પર

હોય તેઓનો ક્યારેય નાશ થતો નથી, કાળચક્ર તેમને પોતાનો કોળિયો બનાવતો નથી. કેમકે તેઓનો પ્રિય આત્મા પુત્ર મિત્ર ગુરુ શુભાનુધ્યાયી દેવતા કે કૃણ બધું હું જ બની જતો હોઉં છું.

સુબોધિની :

અથો ઈતિ, સા ચેદ્ ભક્તિઃ મધ્યમા ભવેત્, તતો અયં, ભિન્નપ્રક્રમો અથો મમ માયાવિનો વિભૂતિં પુત્રધનાદિરૂપાં સ્વર્ગાદિરૂપાં ચ, ન તત્ર ભોગ્યમ્ અસ્તીતિ માયાવિનઃ ઈતિ ઉક્તમ્. સર્વસ્યાપિ વિષયસ્ય ભગવદીયાનાં ભગવદ્ધીનત્વાય ષષ્ઠી. તામ્ ઈતિ અલૌકિકીં સર્વલોકસિદ્ધાં વા ઐશ્વર્યમ્ અગિમાદિ, અષ્ટાંગાનિ યસ્યેતિ સર્વૈશ્વર્યપ્રાપ્તિઃ. ભગવદ્ભજનમ્ અનુ ભગવન્તમ્ અનુપ્રવિષ્ટાં શ્રિયં સર્વમેવ સમ્પત્તિં મોક્ષપર્યન્તાં, ભાગવતીં ભગવત્કૃતસમ્પત્તિં ચ વા ઈતિ અનાદરે, સર્વમેવ વા અસ્પૃહ્યન્તિ, ભદ્રાં મોક્ષસમ્પત્તિમપિ. મધ્યમા ભક્તિઃ ફલમ્ અવશ્યં પ્રયચ્છતીતિ યદિ અન્યત્ર તેષાં ભોગો ન રોચતે તદા વૈકુણ્ઠએવ તેભ્યો ભોગં પ્રયચ્છતિ ઈતિ આહ પરસ્ય મે તે અશ્નુવતે નુ લોકે ઈતિ, પરસ્ય કાલાદ્ અક્ષરાત્ ચ, લોકે વ્યાપિવૈકુણ્ઠે સર્વમ્ ઐશ્વર્યાદિકમ્ અશ્નુવતે. નનુ લોકાનાં કાલભયસ્ય વિદ્યમાનત્વાત્ “ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશન્તિ” (ભગ.ગીતા.૮૨૧) ઈતિ સ્વસ્થાનત્યાગાત્ કિં વૈકુણ્ઠલોકે વિષયાનુભાવેન? ઈતિ આશંક્ય આહ... શાન્તં રૂપં યસ્ય ઈતિ, સર્વદોષવિવર્જિતે વૈકુણ્ઠે વા. અહમેવ પરો યેષાં તે ન નંક્ષ્યન્તિ ક્ષીણપુણ્યાઃ નશ્યન્તિ પતન્તિ વા. નવા હેતિઃ કાલચક્રં તાન્... ભક્ષયતિ, તત્ર હેતુઃ... કાલસ્ય યત્ર વિષયઃ તત્ર પ્રવર્તતે. તસ્ય અષ્ઠૌ વિષયાઃ ભવન્તિ : ૧.વિષયાઃ ૨.દેહઃ ૩.પુત્રાઃ ૪.મિત્રાણિ ૫.ગુરવઃ ૬.સમ્બન્ધિનઃ ૭.ઈષ્ટદેવતા ૮.કામઃ ઈતિ. તસ્મિન્ લોકે ન એતે સન્તિ કિન્તુ એતેષાં કાર્યમ્ અહમેવ કરોમિ. અતએવ તેષામ્ અહમેવ અષ્ટવિધઃ. નહિ કાલો માં વિષયથીકરોતિ. તેષાં મદન્યઃ કોઽપિ નાસ્તિ દેહાદિઃ. પ્રિયોહિ વિષયો ભવતિ, વૈકુણ્ઠસ્તુ મદ્રૂપઈતિ તત્ર અહમેવ

વિષયઃ, સારૂપ્યસ્ય ચ પ્રાપ્તત્વાદ્ દેહોડપિ અહમેવ. દેહેન વિષયેષુ ભુજ્યમાનેષુ પ્રકૃતિઃ સૂચતઈતિ સુતાઃ ભવન્તિ. તત્ર વિષયભોગેનાપિ અહમેવ ભવામિ. પુત્રસ્નેહઃ તત્ર મથ્યેવ ક્રિયતે. તત્રા બાહચોડપિ સાખા અહમેવ, તત્રત્યાનાં પુરુષાણાં મદ્ગ્રપત્વાત્. એતે ચત્વારઃ ઐહિકાઃ. પારલૌકિકાઃ ચત્વારો ગુરુઃ ઉપદેષ્ટા, વૈકુણ્ઠે તુ અહમેવ, ગુરોઃ ઉપદેશાનન્તરં યે તત્ર હિતાર્થં યતન્તે તે બાન્ધવાઃ સુહૃદઃ સુહૃત્કાર્યન્તુ તત્રત્યૈરેવ ક્રિયતઈતિ. દૈવં દેવતા પૂજ્યઃ ફલદાને સ પ્રયોજકઃ. ફલગ્ચ ઈષ્ટમ્. અતઃ તેષાં નાશાભાવઃ ઉચિતએવ.

અનુવાદ : આ ભક્તિ જે મધ્યમકક્ષાની હોય તો ઘટનાક્રમ બદલાઈ જતો હોય છે. ભગવલ્લોકમાં માયાવી ભગવાનની વિભૂતિ એવા પુત્ર વિ. કે સ્વર્ગ વિ. નો ભોગ ન મળે પણ ભગવદીયોનાં તો બધાં વિષયો ભગવાનને આધીન હોય છે. તે એટલે કે અલૌકિક કે સર્વલોકોમાં પ્રસિદ્ધ એવી ઐશ્વર્યાદિ અષ્ટવિધ સિદ્ધિઓ મોક્ષ સુધીની તે ભગવદ્ભજનની પાછળ-પાછળ અવાંછિત પણ ચાલતી હોવાથી અન્યત્ર ભક્તોને વિષયોપભોગ ન પણ ગમતો હોય વૈકુણ્ઠલોકમાં પ્રદાન કરતી હોય છે. કાળ કે અક્ષર થી પર એવા ભગવાનના વ્યાપિવૈકુણ્ઠ લોકમાં બધી જ જાતનાં ઐશ્વર્યોનો ભક્તો ઉપભોગ કરતા હોય છે. અહિં આશંકા થાય છે કે કોઈ પણ લોકમાં જાઓ અન્તે કાળનાં ભયથી મુક્ત ન જ હોય, જેમકે કહેવાયું છે “પુણ્ય ક્ષીણ થતાં જીવ સ્વર્ગલોકમાંથી પુનઃ મર્ત્યલોકમાં પ્રવેશ પામે છે” તેથી પોતાનું સ્થાન છોડાવીને વૈકુણ્ઠલોકનાં વિષયોનો અનુભવ કરાવવાથી લાભ શો? જવાબના રૂપમાં કહે છે કે તે શાન્ત બધાં જ દોષોથી રહિત એવા વૈકુણ્ઠ લોકમાં ભક્તોને ભગવાન સિવાય અન્ય કોઈ તત્ત્વની દરકાર રહી નથી જતી. એવા ભક્તોનો ફ્યારેય નાશ, એટલે પુણ્ય ક્ષીણ થવાથી નાશ કે પતન થતું નથી. કાળચક્રનાં પણ તેઓ કોળિયો થતાં નથી. તેનું કારણ આ કે કાળનો પ્રભાવ જ્યાં ચાલે તેવા વિષયો આઠ હોય છે : ૧.વિષય ૨.દેહ ૩.પુત્ર

૪.મિત્રો ૫.ગુરુજનો ૬.સગા-સમ્બન્ધિઓ ૭.ઈષ્ટદેવતા અને ૮.કામ. આમાંથી વૈકુણ્ઠમાં કોઈ પણ હોતું નથી તેથી તેમની જે દરકાર ભગવાન્ જ ફક્ત પૂરી પાડતા હોય છે. તેથી વૈકુણ્ઠસ્થિત ભક્તોમાટે ભગવાન્ જ અષ્ટવિધ બની જતાં હોય છે. કાળ ભગવાન્ને તો પોતાનો વિષય બનાવી શકતો નથી અને ભક્તોમાટે ભગવાન્ શિવાય બીજે કોઈ હોતો નથી. વિષયો પ્રિય લાગતાં હોય છે પણ વૈકુણ્ઠ તો ભગવદ્રૂપ હોવાથી ભગવાન્ જ ત્યાં વિષય રૂપે વિદ્યમાન હોય છે. ભક્તોને સારૂપ્ય પ્રાપ્ત થયેલ હોવાથી તેઓનાં દેહરૂપ પણ ભગવાન્ જ હોય છે. દેહોથી વિષયોનાં ઉપભોગને કારણે પ્રકૃતિથી પ્રસવ થતો હોવાથી પુત્ર ઉત્પન્ન થતાં હોય છે. વૈકુણ્ઠમાં વિષયોપભોગ તરીકે ભગવાન્ જ હોય છે તેથી પુત્રોચિત સ્નેહ ત્યાં ભક્તો ભગવાન્માં રાખતાં હોય છે. બાહ્ય સખા પણ ત્યાં ભગવાન્ જ હોય છે, ત્યાંનાં બધા નિવાસિઓ ભગવદ્રૂપ હોવાથી. આ ચાર લૌકિક થયાં તેમજ બીજા ચાર પારલૌકિકો પૈકી ઉપદેશકર્તા ગુરુની ગરજ હું જ સારું છું. ગુરુનાં ઉપદેશગ્રહણ પછી તે મુજબ હિતસાધનનાં પ્રયત્ન કરનારાઓ સગાં-વ્હાલાઓ પણ વૈકુણ્ઠમાં બધા ભગવદ્રૂપ જ હોય છે. પૂજ્ય દેવતા પણ વૈકુણ્ઠમાં ભગવાન્ જ હોય છે. તેથી ફળદાન જે કાંઈ હોય તે બધું ભગવાન્ થકી જ થાય છે. ફળ એટલે જેની ભક્તોને અભિલાષા હોય તે પણ ભગવાન્ જ હોવાથી. વૈકુણ્ઠમાં કોઈનો ક્યારે પણ નાશ થતો નથી.

(સફળભક્તિનું નિરૂપણ)

શ્લોક :

ઈમં લોકં તથૈવ અમુમ્ આત્માનમ્ ઉભયાયિનમ્ ॥

આત્માનમ્ અનુ યેચ ઈહ ચે રાયઃ પશવો ગૃહાઃ ॥૩૯॥

વિસૃજ્ય સર્વાન્ અન્યાન્ ચ મામ્ એવં વિશ્વતોમુખમ્ ॥

ભજન્તિ અન્યથા ભક્ત્યા તાન્ મૃત્યોઃ અતિપારથે ॥૪૦॥
 ન અન્યતો મદ્ ભગવતઃ પ્રધાનપુરુષેશ્વરાત્ ॥
 આત્મનઃ સર્વભૂતાનાં ભયં તીવ્રં નિવર્તતે ॥૪૧॥
 મદ્ભયાત્ વાતિ વાતો અયં સૂર્યઃ તપતિ મદ્ભયાત્ ॥
 વર્ષતિ ઈન્દ્રો દહતિ અગ્નિર્ મૃત્યુઃ ચરતિ મદ્ભયાત્ ॥૪૨॥
 જ્ઞાનવૈરાગ્યયુક્તેન ભક્તિયોગેન યોગિનઃ ॥
 ક્ષેમાય પાદમૂલં મે પ્રવિશન્તિ અકુતોભયમ્ ॥૪૩॥
 એતાવાનેવ લોકે અસ્મિન્ પુંસાં નિઃશ્રેયસોદયઃ ॥
 તીવ્રેણ ભક્તિયોગેન મનો મયિ અર્પિતં સ્થિરમ્ ॥૪૪॥

અનુવાદ : આ લોક કે પરલોક માં સંચરણ કરનાર જીવાત્મા અને તેની સાથે જોડાયેલાં જે ધન પશુ કે ઘરો તેમજ આવા બીજા પાણ બધાનો ત્યાગ કરીને વિશ્વતોમુખ ભગવાનનું જે અનન્યભક્તિથી ભજન કરે છે તેમને ભગવાન્ મૃત્યુનાં બન્ધનમાંથી મુક્ત કરતા હોય છે. પ્રધાન અને પુરુષ બન્નેનાં ઈશ્વર એવા ભગવાન્ સિવાય બીજા બધાં ભૂતોથી ઉદ્ભવતો તીવ્ર ભય નિવૃત્ત થતો નથી. હકીકતમાં તો વાયુ ભગવાન્ના ભયને કારણે વાતો હોય છે. આ સૂર્ય પાણ ભગવાન્નાં ભયને કારણે તપતો હોય છે. અગ્નિ કે ઈન્દ્ર જે બાળે કે જળ વરસાવે તે પાણ ભગવાન્નાં ભયને કારણે. મૃત્યુદેવ પાણ ભગવાન્નાં ભયને કારણે બધાનાં પ્રાણ હરતો હોય છે. તેથી યોગિજનો જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય વાળા ભક્તિયોગ વડે પોતાનું કલ્યાણ થાય તેવા આશયથી ભગવાન્નાં અકુતોભય ચરણકમળનો સહારો લેતા હોય છે. તેથી આ લોકમાં પુરુષોનું નિઃશ્રેયસ્ તીવ્ર ભક્તિયોગ વડે ભગવાન્માં પોતાનાં મનને અર્પિત અને સ્થિર કરવામાં રહેવું છે.

.....

સુબોધિની :

...એવં ભેદત્રયં નિરૂપિતં સાયુજ્યં વૈકુણ્ઠો જીવન્મુક્તિઃ

ય ઈતિ...

અનુવાદ : આમ ત્રણ પ્રકારોનાં પ્રભેદ કૃળાત્મિકા ભક્તિનાં
વાર્ણ્યા : ૧.સાયુજ્ય ૨.વૈકુણ્ઠ અને જીવન્મુક્તિ.

॥ श्रीभागवततृतीयस्कन्धसुभोधिनीमां थी ॥

॥ कपिलगीता ॥

(छवीसमां अध्यायनुं विवराग)

(सांभ्यनो उपक्रम)

(सुभोधिनीकारिकाः)

आत्मानात्मविवेकाय षड्विंशे सांभ्यम् उच्यते ॥

तत्त्वानां लक्षणानि अत्र निरुक्तिः य इयम् अत्र य ॥१॥

श्रवणमविभागार्थं प्रक्रियाद्वितयं स्मृतम् ॥

संसारं मूलभावे य पुरुषः प्रकृतिर् मता ॥२॥

अनुवाद : छवीसमां अध्यायमां आत्मा अने अनात्मा नो प्रभेद समञ्जववा सांभ्य प्रक्रिया कडेवामां आवी छे. अहिया आ तत्त्वोनां लक्षणो अने आ तेमनी अहिया निरुक्ति श्रव अने श्रवण नां विभाग समञ्जववा माटे छे के श्रवनी सांसारिक अवस्था अने मूणस्वरूप वच्ये रडेव तद्भावतमां ने बे प्रक्रियाओ रडेवी छे तेमां अेकमां प्रकृति अने बीजमां पुरुष डेतुभूत थाय छे.

श्रीभगवान् उवाच

श्लोक :

अथ ते संप्रवक्ष्यामि तत्त्वानां लक्षणं पृथक् ॥

यद् विदित्वा विमुच्येत पुरुषः प्राकृतेर् गुणैः ॥१॥

ज्ञानं निःश्रेयसार्थाय पुरुषस्य आत्मदर्शनम् ॥

यद् आदुर् वार्ग्ये तत् ते हृद्यग्रन्थिभेदनम् ॥२॥

अनादित् आत्मा पुरुषो निर्गुणः प्रकृतेः परः ॥

प्रत्यग्धामा स्वयंज्योतिर् विश्वं येन समन्वितम् ॥३॥

સ એષ પ્રકૃતિં સૂક્ષ્માં દૈવી ગુણમયીં વિભુઃ ॥
 યદચ્છયૈવ ઉપગતામ્ અભ્યપદ્યત લીલયા ॥૪॥
 ગુણૈર્ વિચિત્રાં સૃજતીં સરૂપાઃ પ્રકૃતિં પ્રજાઃ ॥
 વિલોક્ય મુમુહે સદ્યઃ સ ઈહ જ્ઞાનગૂહયા ॥૫॥
 એવં પરાભિધ્યાનેન કર્તૃત્વં પ્રકૃતેઃ પુમાન્ ॥
 કર્મસુ ક્રિયમાણેષુ ગુણૈર્ આત્મનિ મન્યતે ॥૬॥
 તદ્ અસ્ય સંસૃતિર્ બન્ધઃ પારતન્ત્ર્યં ચ તત્કૃતમ્ ॥
 ભવતિ અકર્તુર્ ઈશસ્ય સાક્ષિગુો નિર્વૃતાત્મનઃ ॥૭॥
 કાર્યકારણકર્તૃત્વે કારણં પ્રકૃતિં વિદુઃ ॥
 ભોક્તૃત્વે સુખદુઃખાનાં પુરુષં પ્રકૃતેઃ પરમ્ ॥૮॥

અનુવાદ : શ્રીભગવાને કહ્યું, હવે તમને તત્ત્વોનાં જુદાં-જુદાં લક્ષણો જણાવીશ કે જેને જાણી લેતાં પુરુષ પ્રાકૃત ગુણોથી મુક્ત થઈ શકે છે. આ આત્મદર્શનનું જ્ઞાન પુરુષનાં કલ્યાણમાટે કહેવાતું હોય છે તેનું વર્ણન હું કરીશ જે તમારા હૃદયમાં રહેલી બધી મડાગાંઠોને છુટ્ટી પાડી દેશે. પુરુષ અનાદિ આત્મા સત્ત્વરજસ્તમો ગુણોથી રહિત હોવાને કારણે પ્રકૃતિથી પર હોય છે. તે સ્વયંજ્યોતિ દરેકમાં ભીતર જ પ્રકાશિત થતો હોય છે એવી રીતે કે સમગ્ર વિશ્વ એનાથી સમન્વિત થઈ જતું હોય છે. આવો આ વિભુ પુરુષ, જે સૂક્ષ્મ ત્રિગુણમયી દૈવી પ્રકૃતિ કે જે અકસ્માત્ એની નજીક આવે ત્યારે, તેને લીલાભાવથી સ્વીકારી લેતો હોય છે. ત્યારે પ્રકૃતિ પોતાનાં ગુણોથી પોતાના જેવી વિચિત્ર પ્રજાનું સર્જન કરવા મંડે, જે પ્રજાને જોતા પુરુષ તરત જ મોહિત થઈ જતો હોય છે. કેમકે તે પ્રકૃતિ તે પુરુષની ચેતનાને ઢાંકનારી હોય છે. આમ તે પુરુષ, પરમાત્માએ ધારણ કરેલ પ્રકૃતિનાં અભિધ્યાનનાં કારણે કે તેનાં ગુણોને કારણે કરાવાઈ રહેલાં કર્મોનો કર્તા પોતાને માની લેવા મંડે છે. તેને કારણે પોતાનાંમાં પ્રતીત થતું કર્તાપણું આ પુરુષની સંસૃતિ છે અને આ જ તેની પરાધીનતા કે બન્ધ પણ બની જતું હોય છે. જોકે હકીકતમાં તો પુરુષ સ્વતંત્ર કર્તાપણાથી રહિત નિજનન્દી

સાક્ષિરૂપ હોય છે. કાર્યની ઉત્પત્તિ, ઉત્પાદકરૂપ કારણ અને કર્તાપણાં ના કારણ તરીકે પ્રકૃતિને જાણવો જોઈએ; અને તેનાં ફળરૂપે સુખ-દુઃખ નાં ભોક્તા તરીકે પ્રકૃતિથી પર એવા પુરુષને.

(પ્રકૃતિ-પુરુષના લક્ષણો)
દેવહૂતિ: ઉવાચ

શ્લોક :

પ્રકૃતે: પુરુષસ્યાપિ લક્ષણં પુરુષોત્તમ ! ॥

બ્રહ્મિ કારણયોર અસ્ય સદસત્ ચ યદાત્મકમ્ ॥૯૧॥

અનુવાદ : દેવહૂતિએ કહ્યું, હે પુરુષોત્તમ! પ્રકૃતિ તેમજ પુરુષ બેઉનાં લક્ષણો જાણાવો કે જેઓ આ જગતનાં કારણ છે અને જે કાંઈ સત્ કે અસત્ હોય છે તો બધું પ્રકૃતિ-પુરુષરૂપ જ.

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ

શ્લોક :

યત્ તત્ ત્રિગુણમ્ અવ્યક્તં નિત્યં સદસદાત્મકમ્ ॥

પ્રધાનં પ્રકૃતિં પ્રાહુર અવિશેષં વિશેષવત્ ॥૧૦૧॥

અનુવાદ : શ્રીભગવાને કહ્યું, જે નિત્ય અવ્યક્ત સદસદાત્મક ત્રણ ગુણોવાળી પ્રકૃતિ, જે અવિશેષ અને સવિશેષ પણ હોય, તેને 'પ્રધાન' કહેવામાં આવે છે.

સુબોધિની :

યત્ તદ્ ઈતિ, યત્ પૂર્વમ્ ઉક્તં, તદ્ એવ એતાદૃશગુણવિશિષ્ટં મૂલપ્રકૃતિ: ભવતિ. યત્ ત્રિગુણં સા પ્રકૃતિ: સત્ત્વરજસ્તમોગુણા: યસ્ય મૂલભૂતા: . યથા સચ્ચિદાનન્દં બ્રહ્મ, ક્રિયાજ્ઞાનાનન્દા: ધર્માઅપિ ભવન્તિ, તથા, સચ્ચિદાનન્દરૂપં પ્રધાનમ્, ઉદ્ગતાસ્તુ અંશતો ગુણાઅપિ ભવન્તિ. અવ્યક્તમ્, ન કેનાપિ પ્રકારેણ અભિવ્યક્તં, કાર્યમેવ તસ્ય અભિવ્યક્તં, ન સ્વયમ્ ઈતિ. નિત્યં સદા એકરૂપમ્. સદસદાત્મકં કાર્યકારણરૂપમ્.

પ્રધાનં મુખ્યમ્. પ્રકૃતિમ્ ઈતિ લક્ષ્યમ્. પ્રાહુઃ ઈતિ પ્રમાણમ્. બ્રહ્મવદ્ અવિશેષં, વિશેષાઃ સર્વે ગુણકૃતાઃ તસ્યાએવ અતો વિશેષવત્, પ્રધાનમ્ ઈતિ લક્ષણમ્ એકમેવ. પ્રધાનમ્ ઈતિ મુખ્યં ભગવતા જગત્કારણત્વેન નિર્મિતં તદ્દૂપં વા. તસ્ય જગત્કર્તૃત્વનિર્વાહાર્થં ભગવતર્થવ ષડ્ગુણાન્ આહ ત્રિગુણા દિષ્ટપદૈઃ. ત્રિવિધા હિ સૃષ્ટિર્ અન્યથા ન ભવેદ્, યથા ભગવતઃ ઐશ્વર્યમ્; અન્યથા સમાનેઽપિ કર્મણિ ઉચ્ચનીચગતયો ન સ્યુઃ. મૂલધર્મા એતે સચ્ચિદાનન્દાભાસાઃ ભગવતઃ ઉત્પન્નાયાં પ્રતિષ્ઠિતાઃ. એવં સત્યેવ મુખ્યં ભવતિ. યદ્યપિ એકેકમેવ લક્ષણં તથાપિ ભગવત્વાય ષડ્ ઉચ્યન્તે. અવ્યક્તમ્ ઈતિ દ્વિતીયમ્. તસ્યહિ એવં સામર્થ્યં ન કેનાપિ અભિવ્યક્તં ભવતિ, અન્યથા કાલાદિના અભિવ્યક્તૌ અનિત્યતાયાં પુનઃ સૃષ્ટિઃ ન સ્યાત્. સદા એકરૂપમ્ ઈતિ કીર્તિઃ તસ્ય. યદ્ જીવપ્રકૃતિવ્યુદાસાર્થમ્ ઈતિ કેચિદ્ આહુઃ તદ્દુત્તરાધ્યાયેન વિરુદ્ધયતે; નિત્યત્વાદ્ ઉભયોરિતિ. સદસદાત્મકમ્ ઈતિ શ્રીઃ, તસ્ય એષા શોભા યત્ સર્વાત્મકમ્ ઈતિ. અવિશેષમ્ ઈતિ જ્ઞાનહેતુઃ, અન્યથા સંસારિણો મુક્તાઃ ન સ્યુઃ, તસ્ય સર્વકારણત્વાત્. વિશેષવદ્ ઈતિ સર્વે વિશેષાઃ તદીયાઃ ન તસ્ય કિંચિદ્ આશ્ચર્યકરમ્ ઈતિ વૈરાગ્યહેતુઃ.

સારાનુવાદ : જે, પહેલા જણાવવામાં આવી, તે જ આ બધાં ગુણોવાળી મૂલ પ્રકૃતિ છે. જે ત્રણ ગુણોવાળી છે તે પ્રકૃતિનાં સત્ત્વ રજસ્ તમસ્ ગુણો મૂલભૂત છે. જેવી રીતે બ્રહ્મ સચ્ચિદાનન્દ છે, તેનાં ધર્મો ક્રિયા જ્ઞાન અને આનન્દ રૂપ પણ હોય છે. તેમજ સચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપ હોય છે પરન્તુ તે જ સત્તા ચેતના અને આનન્દ ઉદ્દગમ થયા બાદ આંશિક રીતે ગુણો પણ બની જતાં હોય છે. અવ્યક્ત, જે કોઈ પણ રીતે અભિવ્યક્ત ન હોય, કેમકે તેનું કાર્ય જ ફક્ત અભિવ્યક્ત થતું હોય છે પોતે નહીં. નિત્ય સર્વદા જે એકરૂપ હોય તે. સદસદાત્મક જે કાર્ય-કારણરૂપ હોય. પ્રધાન એટલે મુખ્ય. પ્રકૃતિ જેનું લક્ષણ અપાઈ રહ્યું છે તે. કહે છે એટલે પ્રમાણ જણાવ્યું. તે બ્રહ્મની માફક અવિશેષ હોય છે, કેમકે તેનાં વિશેષો તો બધાં જ ગુણોને કારણે હોય

છે અને તે તેનાં જ હોવાથી તે સવિશેષ બને છે. પ્રધાન હોવું તે જ એકમાત્ર લક્ષણ છે. ભગવાને જગત્નાં કારણ તરીકે તેને પ્રકટ કરેલ હોવાથી 'પ્રધાન' પ્રમુખ લક્ષણ છે, અથવા તો ભગવાને લીધેલ રૂપ છે. તે પ્રધાન ભગવાને લીધેલ જગત્કર્તા હોવાનું રૂપ છે તેથી ભગવાનની માફક તેનાં પણ છ ગુણોનું વર્ણન કર્યું છે. ત્રણ ગુણો એમ છ પદોદ્ધારા. પ્રધાન ત્રિગુણ ન હોય તો સૃષ્ટિ પણ ત્રિગુણાત્મક બની શકે નહિ. જેમ ભગવાનમાં ઐશ્વર્ય છે તેમ; નહિ તો કર્મ સમાન હોવા છતાંય કર્મને કારણે કોઈકની ઉચ્ચ તો કોઈક ની અધોગતિ કેમ સમ્ભવે? આ મૂળ ધર્મો છે બ્રહ્મનાં સચ્ચિદાનન્દનો આભાસ કરાવનારા ભગવાને ઉત્પન્ન કરેલ પ્રધાનરૂપમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈ જનારાં. આમ હોવાને કારણે જ મુખ્ય બને છે. જોકે એક-એક જ લક્ષણ છે છતાંય ભગવત્તા દેખાડવા છ કહેવાય છે. અવ્યક્ત બીજું લક્ષણ છે. અભિવ્યક્ત ન થવાનું પ્રધાન જેવું સામર્થ્ય બીજે ક્યાંય પણ નથી હોતું. અન્યથા કાળ વિગેરેથી અભિવ્યક્ત થનારી સૃષ્ટિમાં અનિત્યતાને કારણે ફરીથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ શકતી નથી. સદા એકરૂપ હોવું તે પ્રકૃતિનો કીર્તિ જેવો ગુણ છે... સદસદાત્મક હોવું તે પ્રધાનનું શ્રીરૂપ ગુણ છે, આ તો તેની સાચી શોભા કે તે સર્વરૂપ હોય છે. અવિશેષ હોવાને કારણે મુક્તિજ્ઞાનનો હેતુ બનતી હોય છે, અન્યથા સંસારી જીવ મુક્ત જ ન થાત, તે બધાનું કારણ હોવાથી. સવિશેષ કેમકે બધા જ વિશેષો એના જ હોવાથી કાંઈ પણ પ્રકટ થતું હોય તેમાં આશ્ચર્યજનક કોઈ પણ વાત ન હોવાથી અન્તે તે પ્રકૃતિ વૈરાગ્ય પ્રકટ કરનારી પણ બને છે.

(પ્રાકૃત/પ્રાધાનિક તત્ત્વોનું નિરૂપણ)

શ્લોક :

પચ્ચભિઃ પચ્ચભિર્ બ્રહ્મ ચતુર્ભિઃ દશભિઃ તથા ॥

એતચ્ચ ચતુર્વિંશતિકં ગણં પ્રાધાનિકં વિદુઃ ॥૧૧૧॥

અનુવાદ : આમ પ્રધાનનાં લક્ષણ બાદ તે પ્રધાનથી પ્રકટ થતાં પ્રાધાનિકોનું નિરૂપણ કરે છે : પાંચ પાંચ ચાર અને દશ એમ ચોવીસ તત્ત્વોરૂપે પ્રકટ બ્રહ્માત્મક ગણને ‘પ્રાધાનિક’ માનવામાં આવે છે.

સુબોધિની :

પ્રધાનં લક્ષયિત્વા પ્રાધાનિકં નિર્દેશતિ પચ્ચભિઃ ઈતિ. પ્રાધાનિકં ગણં ચતુર્વિંશતિકં પ્રાહુઃ, ચતુર્વિંશતિભેદભિન્નમ્. ચતુર્વિંશતીનાં સમુદાયઃ પ્રાધાનિકો ગણઃ. વિદુઃ ઈતિ પ્રમાણમ્. ચતુર્વિંશતિસંખ્યાસિદ્ધિઃ યૈઃ, તાનિ આહ ગણશઃ પચ્ચભિઃ પચ્ચભિઃ બ્રહ્મ ઈતિ પરિજ્ઞાનાર્થમ્. એતત્ ચતુર્વિંશતિભેદભિન્નં જગદ્ બ્રહ્મૈવ. ચતુર્ભિઃ દશભિઃ ઈતિ, ચતુર્ણાં પ્રવર્તકત્વાત્ પ્રથમં નિર્દેશઃ. સાંખ્યશાસ્ત્રત્વાત્ સંખ્યૈવ પૂર્તિઃ.

સારાનુવાદ : પ્રધાનનું લક્ષણ આપીને હવે તે પ્રધાનનાં પરિણામભૂત કાર્યોનો નિર્દેશ કરે છે પાંચ વિગેરે. પ્રાધાનિક ગણ ચોવીસ કહેવાય છે, એટલે તેનાં ચોવીસ પ્રભેદ હોય છે. એટલે પ્રાધાનિક ગણ ચોવીસ તત્ત્વોનો સમુદાય છે. માનવામાં આવે છે આમ કહીને આ બાબતમાં પ્રમાણ આપ્યું. આ ચોવીસ સંખ્યાની ગણતરી સિદ્ધ કરવા, તે તત્ત્વોનાં ગણો દેખાડે છે પાંચ પાંચ બ્રહ્માત્મક આ તત્ત્વપરિજ્ઞાનમાટે કહેવાયું છે. આ ચોવીસ તત્ત્વો બ્રહ્મે લીધેલાં ચોવીસ રૂપો છે. ચાર અને દશ આમાં, ચાર તત્ત્વો સૃષ્ટિપ્રવર્તક હોવાથી પહેલાં ગણવામાં આવ્યા. તત્ત્વોની સંખ્યા ન જાણાવે તો શાસ્ત્ર સાંખ્યશાસ્ત્ર જ ન રહી જાય.

શ્લોક :

મહાભૂતાનિ પચ્ચૈવ ભૂર આપો અગ્નિર મરુદ નભઃ ॥

તન્માત્રાણિ ચ તાવન્તિ ગન્ધાદીનિ મતાનિ મે ॥૧૨॥

અનુવાદ : સંખ્યાની ગણના પછી તે પ્રાધાનિક તત્ત્વોનાં નામ દરસાવે છે કે મહાભૂતો તો પાંચ જ ૧.ભૂમિ ૨.જળ ૩.અગ્નિ

૪.વાયુ અને પ.નભ. ગન્ધ વિ. તન્માત્રાઓ પાણુ તેટલી જ માનવામાં આવી છે ॥૧૨॥

સુબોધિની :

તાનિ નામતો નિર્દિશતિ મહાભૂતાનિ ઈતિ. પ્રથમં પચ્યસંખ્યાપૂર-કાણિ મહાભૂતાનિ. એવ કારેણ દિગ્દાદીનામ્ આકાશાદિષુ અન્તર્ભાવઃ સૂચિતઃ. તાનિ ગણયતિ ભૂઃ ઈત્યાદિ. અગ્નિઃ તેજઃ, અગ્નિરેવ વા. સૌરાદીનિ તૈજસિ અગ્નૌ અન્તર્ભવન્તિ ઈતિ એકે. ભગવત્તેજઃ ઈતિ અપરે. મરુદ્ વાયુઃ. નભઃ આકાશમ્. તન્માત્રાણિ શબ્દાદીનિ. તાવન્તિ પચ્ચૈવ. સ્વરાઃ સર્વે શબ્દમધ્યે. ગન્ધાદીનિ ગન્ધ-રસ-રૂપ-સ્પર્શ-શબ્દાઃ. મે મતાનિ ઈતિ અસ્મન્સિદ્ધાન્તે ગન્ધાદીનાં તન્માત્રત્વમ્, અન્યેષાં મતે ગન્ધાદ્યો ગુણાઃ ભૂતેભ્યઃ ઉત્પદ્યન્તે, ભૂતસમવેતાઃ ઈતિ.

સારાનુવાદ : મહાભૂતોની નામશઃ ગણનામાં સહુથી પહેલા પાંચ સંખ્યાવાળા તત્ત્વોને ગણાવે છે. ‘જ’દ્વારા દિશા વિગેરેનો તત્ત્વના રૂપે અસ્વીકાર જાણાવ્યો. આકાશ વિ.માં તેમનો અન્તર્ભાવ સૂચિત કર્યો. તે પાંચ તત્ત્વોની ગણના ભૂમિ વિગેરે દ્વારા. અગ્નિ તેજ, અથવા અગ્નિ જ. તેથી સૌર વિ.ના તેજનો પાણુ અગ્નિમાં અન્તર્ભાવ જાણવો... મરુદ્ વાયુ. નભ આકાશ. તન્માત્રાઓ શબ્દો વિ. તેટલી પાંચ જ. બધા પ્રકારનાં સ્વરોનો શબ્દમાં અન્તર્ભાવ જાણવો. ગન્ધ વિ. એટલે ગન્ધ રસ રૂપ સ્પર્શ શબ્દો. મારો મત આમ છે એટલે અમારા સિદ્ધાન્તમાં ગન્ધ વિ. તન્માત્રાઓ છે, બીજાઓનાં મતમાં તે પાંચ તન્માત્રાઓ પંચમહાભૂતોથી ઉત્પન્ન થનારા એવા ગુણો છે જે પંચમહાભૂતોની ભીતર રહેતા હોય છે.

(ઈન્દ્રિયોનું નિરૂપણ)

શ્લોક :

ઈન્દ્રિયાણિ દશ શ્રોત્રં ત્વગ્-દગ્-રસન-નાસિકા ॥
વાક્-કરૌ ચરાગૌ મેઠ્ઠં પાયુર દશમ ઉચ્યતે ॥૧૩॥

અનુવાદ : હવે દશ ઈન્દ્રિયોની સંખ્યાની બાબતમાં ખુલાસો ઈન્દ્રિયો દસ શ્રોત્ર ત્વચા નયન રસના નાસિકા, વાણી કર ચરણ મેંદ્ર પાયુ દશમી કહેવાય છે ॥૧૩॥

સુબોધિની :

દશસંખ્યાં પૂરયતિ ઈન્દ્રિયાણિ ઈતિ. જ્ઞાનેન્દ્રિયાણિ પ્રથમં ગણયતિ. શ્રોત્રં શબ્દગ્રાહકમ્. ત્વક્ ત્વગિન્દ્રિયમ્. દક્ દષ્ટિઃ, ચક્ષુરિતિ યાવત્. રસનેન્દ્રિયં, ઘ્રાણેન્દ્રિયમ્ ચ ઈતિ. વાગાદીનિ કર્મેન્દ્રિયાણિ. મેંદ્રં ગુહયમ્.

સારાનુવાદ : ઈન્દ્રિયોની સંખ્યા ૧૦ ગણીને દેખાડે છે ઈન્દ્રિયો કહીને. તેમાં જ્ઞાનેન્દ્રિયોની ગણના પ્રથમ કરવામાં આવે છે. શ્રોત્ર શબ્દને ગ્રહણ કરનારી. ત્વચા (સ્પર્શ ગ્રહણ કરનારી). નયન (રૂપાકૃતિ ગ્રહણ કરનારી), ચક્ષુ. રસનેન્દ્રિય (સ્વાદગ્રહણ કરનારી) અને ઘ્રાણેન્દ્રિય (ગન્ધગ્રહણ કરનારી) પણ. વાણી વિ. કર્મેન્દ્રિયો છે. મેંદ્ર ગુહ્યેન્દ્રિય.

(અન્તઃકરણનું નિરૂપણ)

શ્લોક :

મનો-બુદ્ધિર્-અહંકાર-ચિત્તમ્ ઈતિ અન્તરાત્મકમ્ ॥

ચર્તુધા લક્ષ્યતે ભેદો વૃત્ત્યા લક્ષણરૂપયા ॥૧૪॥

અનુવાદ : હવે ચાર સંખ્યાવાળા તત્ત્વોની ગણના, ૧.મન ૨.બુદ્ધિ ૩.અહંકાર અને ૪.ચિત્ત તે આન્તરેન્દ્રિયોનાં સંખ્યાપ્રભેદ લક્ષણરૂપે અપાય છે. આ બધા લક્ષણો આન્તર વૃત્તિઓનાં છે ॥૧૪॥

સુબોધિની :

ચતુષ્ટયં ગણયતિ મનો-બુદ્ધિઃ ઈતિ. નનુ પર્યાયાઃ એતે ઈતિ આશંક્ય આહ અન્તરાત્મકમ્ ઈતિ. એકમેવ અન્તરાત્મકમ્ અન્તઃકરણં મનોબુદ્ધચાદિભેદેન ચતુર્ધા લક્ષ્યતે. એકસ્ય અનેકધા લક્ષણે હેતુઃ લક્ષણરૂપયા વૃત્ત્યા ભેદો લક્ષ્યતે ઈતિ, વૃત્તિભેદાદ્ ભેદો, વૃત્તિઃ ચ લક્ષણરૂપયા. વ્યાવર્તકં હિ લક્ષણમ્, સામાન્યવૃત્તેઃ ભેદકવાભાવાત્.

સારાનુવાદ : મન અને બુદ્ધિ અહિં આવા વિભાજનમાં એક આશંકા થાય કે આ તો બધા પર્યાયવાચક શબ્દો લાગે છે! તેનું સમાધાન અન્તરેન્દ્રિય કહીને આપે છે. અન્તઃકરણ તો એક જ હોય છે પણ મનોબુદ્ધિ વિ.ના પ્રભેદે ચાર પ્રકારે તેનું નિરૂપણ થાય છે. એક તત્ત્વનું અનેક રીતે લક્ષણ આપવામાં હેતુ લક્ષણરૂપી વૃત્તિઓને કારણે નોખુ-નોખું જણાતું હોવાથી, વૃત્તિભેદને કારણે પ્રભેદ છે, જુદી-જુદી વૃત્તિઓ લક્ષણ રૂપે અવભાસિત થતી હોવાથી. અન્તે લક્ષણનું પ્રયોજન એક વસ્તુનું બીજી વસ્તુથી જે વ્યાવર્તિત રૂપ હોય તે દેખાડવાનું હોય, કેમકે સામાન્યવૃત્તિથી ભેદ પ્રકટ થઈ શકતો નથી.

(એકદેશિઓના મત મુજબ કાળનો વિચાર)

શ્લોક :

એતાવાનેવ સંખ્યાતો બ્રહ્માણઃ સગુણસ્ય હૃ ॥

સન્નિવેશો મયા પ્રોક્તો યઃ કાલઃ પચ્ચવિંશકઃ ॥૧૫૫॥

અનુવાદ : આમ આ ચોવીસ સંખ્યાવાળા તત્ત્વોની જ ગણના કરી પણ બીજા પણ તત્ત્વો કેમ ન સંભવે? તે તત્ત્વોની ગણના પણ કરવી જોઈતી હતી આવી શંકાના સમાધાનરૂપે કહે છે સગુણ બ્રહ્મનો સંખ્યાત્મક સંનિવેશ તો આટલો જ છે હું આટલું જ કહેવા માગું છું પણ કાળની ગણના પણ તત્ત્વ તરીકે કરવી હોય તો તેને પચીસમો માનવો ॥૧૫૫॥

સુબોધિની :

નનુ અયં ચતુર્વિંશતિભેદભિન્નો ગણિતો, અપરઃ ચ ગણનીયઃ
ઈતિ આશંક્ય આહ એતાવાનેવ ઈતિ, સગુણસ્ય બ્રહ્માણઃ એતાવત્યેવ
સંખ્યા. શાસ્ત્રે એતાવાનેવ વા સંખ્યાતઃ. સગુણસ્ય બ્રહ્માણઃ સંનિવેશઃ
સમ્યક્ નિવેશો નામ અસમ્ભાવિતાન્યપ્રવેશે સ્વધર્મવત્તયા નિરૂપણમ્.
નનુ અસ્તિ કાલો અધિકઃ તત્ર આહ યઃ કાલઃ પ્રોક્તઃ સ પચ્ચવિંશકઃ

પ્રાકૃતએવ ઈતિ અર્થઃ. પ્રકૃતેઃ પ્રથમો ભાવઃ કાલઃ, અન્યાનિ ચતુર્વિંશતિઃ ઈતિ.

સારાનુવાદ : આટલો જ સગુણ બ્રહ્મનાં રૂપોની સંખ્યા તો શાસ્ત્રમાં આટલી જ ગણાવવામાં આવી છે. સગુણ બ્રહ્મનો સંન્નિવેશ સમ્યક્ રીતે નિવેશ એટલે કે બીજા તત્ત્વોને સમાવિષ્ટ ન કરી શકાય તે રીતે સગુણબ્રહ્મનાં પોતાનાં ધર્મ તરીકે તેનું નિરૂપણ. જો કહેતા હોવ કે આમાં કાળ તો છૂટી ગયો તે બાબતમાં જાણાવે છે તે કાળને પચીસમો કહેવો. જે પ્રાકૃત તત્ત્વો જેવો હોવા છતાંય પ્રાકૃત નથી હોતો. કેમકે પ્રકૃતિથી અગાઉ બ્રહ્મ પોતે કાળરૂપે પ્રકટ થતો હોય છે, તેથી તે કાળ અને તદ્દુપરાંત બીજા ચોવીસ તત્ત્વો.

શ્લોક :

પ્રભાવં પૌરુષં પ્રાહુઃ કાલમ્ એકે યતો ભયમ્ ॥

અહંકારવિમૂઢસ્ય કર્તુઃ પ્રકૃતિમ્ ઈયુષઃ ॥૧૬॥

અનુવાદ : આમ કોઈક એકદેશીનાં મત પ્રમાણે કાળનું નિરૂપણ કરીને ફરીથી એકદેશનાં મત મુજબ ફરીથી નિરૂપણ કરે છે : કોઈક વિચારકો મુજબ કાળ તત્ત્વ પુરુષ તત્ત્વનો પ્રકૃતિ ઉપર પડનાર પ્રભાવ તરીકે આલેખે છે! આ તે જ કાળ કે જેને કારણે પુરુષ બીતો હોય છે! પુરુષ જ્યારે પ્રાકૃત અહંકારથી વિમૂઢ બની પ્રકૃતિને પકડી રાખવા માગતો હોય તેવે ટાણે પુરુષ કર્તા બની કાળથી બીવા મંડે છે ॥૧૬॥

સુબોધિની :

એવમ્ એકદેશિમતેન કાલં નિરૂપ્ય પુનઃ એકદેશમતેન નિરૂપયતિ પ્રભાવમ્ ઈતિ. કેચિત્ પૌરુષં પ્રભાવં કાલં પ્રાહુઃ. પુરુષસ્ય ધર્મઃ કશ્ચિત્, સામર્થ્યવિશેષો વા. તથાત્વે હેતુઃ યતો ભયમ્ ઈતિ. યસ્માત્ કાલાદ્ લોકે ભયં ભવતિ. કસ્ય ભયમ્ ઈતિ આશંક્ય આહ અહંકાર...

ઈતિ, અહંકારોગુ યો વિમૂઢો વચ્ચિતઃ, આત્માનમેવ અહંકારં મન્યતે. અહંકારવિમૂઢવે હેતુઃ કર્તુઃ ઈતિ, યઃ કર્માદિકર્તા, સો અહંકારવિમૂઢો ભવતિ. કર્મકર્તૃત્વેડપિ હેતુઃ પ્રકૃતિમ્ ઈયુષઃ ઈતિ, યસ્તુ પ્રકૃત્યા સહ ઐક્યં પ્રાપ્ય કર્માણિ કરોતિ, પશ્યાદ્ અહંકારોગુ મૂઢો ભવતિ, તસ્ય કાલાદ્ ભયં ભવતિ ઈતિ અર્થઃ.

સારાનુવાદ : પ્રભાવ આ બાબતમાં કોઈક કાળને પુરુષનો પ્રકૃતિ ઉપર પડેલો પ્રભાવ માને છે. એટલે પુરુષનો કોઈક ધર્મ કે વિશેષ સામર્થ્ય. શા માટે પુરુષનો પ્રભાવ પડ્યો છે? કેમકે લોકમાં કાળથી ભય લાગતો હોય છે. ભય કોને લાગતો હોય છે? સમાધાન આપવા કહ્યું અહંકાર... અહંકારને કારણે જે વિમૂઢ એટલે કે એવો ઉઘાઈ ગયો હોય કે પોતાને ફક્ત અહંકારરૂપે જ ઓળખતો હોય છે. તેનો હેતુ કર્તા બની જે પોતાને કર્મો વિગેરેનો કર્તા માનતો હોય તે અહંકારથી ઉઘાયેલો હોય છે. કર્મનો કર્તા પુરુષ કેમ બને છે તેનો હેતુ પ્રકૃતિને પકડી રાખવી કેમકે શરુઆતમાં પ્રકૃતિની સાથે એકમેક થઈને કર્મો કરતો થઈ જાય, પાછળથી તેવા અહંકારથી ઉઘાઈ જવાને કારણે મૂઢ બની જતો હોય છે, તેવા પુરુષને કાળથી ભય લાગવા મંડે.

(સ્વમતમાં કાળનો વિચાર)

શ્લોક :

પ્રકૃતેર્ ગુણસામ્યસ્ય નિર્વિશેષસ્ય માનવિ! ॥

ચેષ્ટા યતઃ સ ભગવાન્ ‘કાલઃ’ ઈતિ ઉપલક્ષિતઃ ॥૧૭॥

અનુવાદ : કાળની બાબતમાં પોતાનો મત જણાવે છે ત્રણ ગુણોની કોઈ પણ જાતની વિશેષતા વિનાની જે પ્રકૃતિની સામ્યાવસ્થા તેમાં જેને કારણે ચેષ્ટા પ્રકટ થતી હોય તેવા ભગવાનનાં રૂપને ‘કાળ’ કહીને ઉપલક્ષિત કરવામાં આવે છે ॥૧૭॥

સુબોધિની :

સ્વમતે કાલં લક્ષ્યતિ પ્રકૃતેર ઈતિ, ગુણાનાં સામ્યાવસ્થા પ્રકૃતિઃ. પ્રકૃતેઃ સમ્બન્ધિનો યે ગુણાઃ સત્ત્વાદયઃ તેષાં સામ્યં ગુણક્ષોભાત્ પૂર્વાવસ્થા. સય ક્ષોભાત્ પૂર્વં નિર્વિશેષઃ. માનવિ! ઈતિ સંબોધનં મહતઃ ઉત્પન્ના અલૌકિકં જ્ઞાતીતિ. એતાદશસ્ય યતઃ ચેષ્ટા સ કાલઃ. કાલાદેવ ગુણાનાં ક્ષોભઃ. સ કાલો ભગવાનેવ, રૂપપચ્ચક્રમધ્યે ગણનાત્. નનુ ભગવતઃ ‘કાલઃ’ ઈતિ સંજ્ઞા કુતઃ? ઈતિ આકાંક્ષાયામ્ આહ ઈતિ ઉપલક્ષિતઃ ઈતિ. કલયતિ આકલયતિ ઈતિ. સર્વોહિ પ્રાણી યેન રૂપેણ કૃત્વા સર્વમ્ આકલયતિ, મૃત્યુભીતએવ હિ સર્વમ્ આકલયતિ. અતઃ ‘કાલઃ’ ઈતિ ભગવાનેવ ઉપલક્ષિતઃ ઉપલક્ષણવિધયા બોધિતઃ. નહિ ‘કાલઃ’ ઈતિ સાક્ષાદ્ ભગવન્નામ કિન્તુ પ્રાણિનાં બોધનહેતુત્વેન નિરૂપિતઈતિ.

સારાનુવાદ : પ્રકૃતિ વિ.થી. પ્રકૃતિ એટલે ગુણોની સામ્યાવસ્થા. પ્રકૃતિ સાથે સમ્બન્ધ ધરાવનારા જે સત્ત્વ રજ્જ તમ ગુણો તેમનું સમાનુપાતી હોવું તે સામ્ય ગુણોમાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન થયો તે પહેલાની અવસ્થા. તેથી ક્ષોભથી પહેલા તે નિર્વિશેષ હોય છે... એવા નિર્વિશેષ તત્ત્વમાં જેને કારણે ચેષ્ટા પ્રકટ થાય તે કાળ. કાળને કારણે જ ગુણોમાં ખળભળાટ થતો હોય છે. તે કાળ તો પોતે ભગવાન્ જ, અક્ષરબ્રહ્મનાં પાંચ રૂપો પૈકી એક અન્યતમ રૂપે ગણાતો હોવાથી. ભગવાન્ની ‘કાળ’ સંજ્ઞા શામાટે? આનો જવાબ આપે છે આવી રીતે ઉપલક્ષિત વિ.થી. જેને આધારે બધા પ્રાણી આકલન કરી શકતા હોય તે કાળ. મૃત્યુની બીકે જ બધા કામકાજનું આકલન કરવા મંડે. તેથી ‘કાળ’ સંજ્ઞાથી ભગવાન્ જ ઉપલક્ષણવિધિથી જણાવવામાં આવ્યા છે. ‘કાળ’ સંજ્ઞા સાક્ષાદ્ ભગવન્નામ નથી છતાંય તેને આધારે પ્રાણીઓને ભગવાન્નો બોધ પ્રકટ થતો હોય છે તેથી આમ નિરૂપિત કર્યો.

શ્લોક :

અન્તઃ પુરુષરૂપેણ કાલરૂપેણ ચો બહિઃ ॥

સમન્વેતિ એષ સત્વાનાં ભગવાન્ આત્મમાયયા ॥૧૮॥

અનુવાદ : ભગવદ્દેવ તરીકે કાળને વાર્ણવીને તે શામાટે ઉપલક્ષણ છે તે સમજવે છે પોતાની જ માયાવડે ભગવાન્ ભીતર પુરુષરૂપે અને બાહર કાળરૂપે પ્રાણિઓ સાથે બરાબર જોડાતો હોય છે ॥૧૮॥

સુબોધિની :

એવં કાલં ભગવદ્રૂપત્વેન ઉક્ર્વા તસ્ય ઉપલક્ષણતાં નિરૂપયતિ
અન્તઃ પુરુષરૂપોગુ ઈતિ, એકએવ ભગવાન્ સર્વપ્રાણિનામ્ અન્તઃ
પુરુષરૂપોગુ વર્તતે, બહિઃ કાલરૂપોગુ અન્યથા ભગવતો વ્યાપ્તિઃ ન
સ્યાત્. બહિર્મુખાન્ કાલરૂપોગુ ભક્ષયતિ, અન્તર્મુખાન્ પુરુષોગુ
આપ્યાયયતીતિ. અતએવ સત્વાનાં સર્વેષાં ભગવાન્ સ્વમાયયા
સર્વભવનસામર્થ્યેન ઉભયવિધો ભૂત્વા, સમન્વેતિ સમ્યગ્ અન્વયં પ્રાપ્નોતિ.
બહિઃ કાલે લયં પ્રાપ્નોતિ, અન્તઃ પુરુષઃ ઈતિ. કાલો
ભયજનકો — અભયરૂપઃ ચ પુરુષઃ ઈતિ વિશેષઃ.

સારાનુવાદ : ભીતર પુરુષરૂપે પોતે ભગવાન્ બધા જ પ્રાણિઓની
ભીતર પુરુષરૂપે વર્તમાન હોય છે, બહાર કાળરૂપે અન્યથા ભગવાન્
વ્યાપક નહિ રહી જાય. તેથી જોઓ બહિર્મુખ હોય તેમનું ભગવાન્
કાળરૂપે ભક્ષણ કરે છે, અન્તર્મુખોને પુરુષરૂપે સન્તુષ્ટ પાણ. તેથીજ
બધાંજ પ્રાણિઓ માટે ભગવાન્ પોતાની સર્વભવનસામર્થ્યરૂપા માયાવડે
ઉભયવિધ બનીને જોડાતો બરાબર જોડાયેલો છે. બાહર કાળમાં
બધું વિલીન થઈ જતું હોય છે, ભીતર પુરુષ. એટલે કાળ ભયજનક
જ્યારેકે પુરુષ અભયરૂપ.

(તત્ત્વોના ઉત્પત્તિપૂર્વક આધિભૌતિકાદિ લક્ષણોનું નિરૂપણ)

(૧. મહત્/ચિત્તનાં લક્ષણો)

શ્લોક :

દૈવાત્ ક્ષુભિતધર્મિણ્યાં સ્વસ્થ્યાં યોનો પરઃ પુમાન્ ॥

આધત્ત વીર્ય સા અસૂત મહત્ તત્ત્વં હિરણ્મયમ્ ॥૧૯॥

અનુવાદ : આવી રીતે તત્ત્વોને નામનિર્દેશ કર્યા પછી તે તત્ત્વોની ઉત્પત્તિ કેમ થઈ તેની સાથે લક્ષણો જણાવે છે : કાળવશાત્ ધર્મોમાં થયેલ ખળભળાટને કારણે પોતાને યોનિમાફક બનાવીને પુરુષ ચૈતન્યરૂપી વીર્યનું આધાન કરે ત્યારે ત્યારે તે પ્રકૃતિમાંથી હિરણ્મય મહત્તત્ત્વનો પ્રસવ થાય છે ॥૧૯॥

સુબોધિની :

એવમ્ ઉદ્દેશેન તત્ત્વાનિ નિરૂપ્ય ઉત્પત્તિપૂર્વકં લક્ષણાનિ આહ દૈવાદ્ ઈતિ. પ્રથમતઃ ચિત્તસ્ય ઉત્પત્તિમ્ ઉકત્વા તસ્ય આધિદૈવિકાદિભેદાન્ નિરૂપયતા લક્ષણાનિ ઉચ્યન્તે. આદૌ ઉત્પત્તિઃ, તતઃ આધ્યાત્મિકસ્ય લક્ષણં, તતઃ આધિદૈવિકસ્ય, તતઃ આધિભૌતિકસ્ય ઈતિ. એવમ્ એકઃ પદાર્થઃ ચતુર્ભિઃ ઉચ્યતે. તત્ર પ્રથમં મહત્-તત્ત્વસ્ય ઉત્પત્તિમ્ આહ દૈવાત્ કાલાત્, ક્ષુભિતાઃ ધર્માઃ યસ્યાઃ સા પુરુષસ્ય યોનિઃ ક્ષેત્રં, તસ્યાં પરઃ પુમાન્ પ્રથમપુરુષો વીર્યમ્ આધત્ત યથા સ્વભાર્યાં પુરુષઃ. તસ્ય ઈન્દ્રિયાણિ ભગવતર્થવ આનન્દમયાનિ, રેતસ્તુ સચ્ચિદંશઃ. ચિદંશએવ ઈતિ એકે, સદંશસ્તુ પ્રકૃતેઃ સકાશાત્ સમ્બધ્યતે. તતઃ સા પ્રકૃતિઃ મહત્ તત્ત્વમ્ અસૂત. તસ્ય શરીરં હિરણ્મયં, યથા સૂર્યાન્તર્ગતસ્ય નારાયણસ્ય. આનન્દસતોઃ એક્યે હિરણ્મયરૂપતા ભવતિ.

સારાનુવાદ : કાળને કારણે સહૂથી પહેલા ચિત્તની ઉત્પત્તિ વર્ણવીને તેનાં આધિદૈવિક વિ. પ્રભેદોનું નિરૂપણ કરવા લક્ષણોનું નિરૂપણ કરે છે. પહેલા ઉત્પત્તિનું નિરૂપણ, તેના પછી ચિત્તનાં આધ્યાત્મિક રૂપનું લક્ષણ, તેના પછી આધિદૈવિકનું, છેલ્લે આધિભૌતિકનું. આમ એક જ પદાર્થનું ચાર પ્રકારે નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. તેમાં પહેલા મહત્ તત્ત્વની ઉત્પત્તિ દેખાડે છે કાલવશાત્ કાળને કારણે જેનાં ગુણોમાં ખળભળાટ થાય તે પુરુષનાંમાટે યોનિ કે ક્ષેત્ર, તેનામાં જુદો જે પુરુષ વીર્યનું આધાન જેમ કોઈ પુરુષ પોતાની ભાર્યામાં કરતો હોય તેમ, કરે છે. તે પુરુષની ઈન્દ્રિયો ભગવાનની જેવી

આનન્દમય હોય છે, તેનું વીર્ય સચ્ચિદાનન્દ બ્રહ્મનાં સચ્ચિદંશ. કેટલાક કહે છે કે ફક્ત ચિદંશ જ, કેમકે સદંશ તો પ્રકૃતિમાંથી મળી રહે છે. તેનાં પછી તે પ્રકૃતિમાંથી મહત્ તત્ત્વનો પ્રસવ થાય છે. તેનું શરીર હિરણ્મય હોય છે, સૂર્યમાણ્ડલમાં વિરાજમાન નારાયણ જેવું. આનન્દાંશ અને સદંશ નું મિશ્રણ હિરણ્મયરૂપે માનવામાં આવે છે.

શ્લોક :

વિશ્વમ્ આત્મગતં વ્યજ્જન્ કૂટસ્થો જગદ્કુરઃ ॥

સ્વતેજસા અપિબત્ તીવ્રમ્ આત્મપ્રસ્વાપનં તમઃ ॥૨૦૧॥

અનુવાદ : ચિત્તનાં આધ્યાત્મિક સ્વરૂપનું લક્ષણ, તે મહત્ તત્ત્વ પોતાને શયનાવસ્થા કરનાર તમસનું પોતાનાં તેજથી પાન કરીને, પ્રકટ થનાર વિશ્વને પોતાની ભીતર વ્યક્ત કરનારું, જગત્નાં અંકુર જેવું કૂટસ્થ હોય છે ॥૨૦૧॥

સુબોધિની :

આધ્યાત્મિક લક્ષ્યતિ વિશ્વમ્ ઈતિ, સહિ મહાન્ સર્વજગત્પ્રસવહેતુઃ, વિશ્વાધારત્વં તસ્ય લક્ષણમ્. બ્રહ્માણ્ડસ્યાપિ અંશતો ભવતિ ઈતિ કૂટસ્થઃ ઈતિ ઉક્તમ્. પ્રકૃતિવ્યુદાસાર્થ જગદ્કુરઃ ઈતિ. યથા વૃક્ષસ્ય પ્રથમાવસ્થા અંકુરઃ, તથા જગતઃ. સહિ વિશ્વમ્ આત્મગતં વ્યનક્રિત. તત્ કિં કુર્વન્ ઈતિ આકાંક્ષાયામ્ આહ સ્વતેજસા આત્મપ્રસ્વાપનં તમઃ પિબન્ ઈતિ, યેન તમસા પૂર્વ મહત્ તત્ત્વં પ્રસ્વાપિતં લયં પ્રાપિતમ્ આસિત્, તદ્ મૂલભૂતં તમઃ મહત્તત્ત્વેન પીયતે, અન્યથા જગત્ કેનાપિ પ્રકારેણ ન અભિવ્યક્તં સ્યાત્. અસ્ય મહત્તત્ત્વસ્ય માહાત્મ્યત્રયમ્ ઉક્તં : જગત્પ્રકાશકત્વેન, જગજ્જનકત્વેન, અતિસમર્થત-મોનાશકત્વેન ચ. ત્રીણ્યપિ એતાનિ લક્ષણાનિ કારણગુણત્રયસૂચકાનિ સાત્ત્વિકરાજસતામસાનિ ક્રમેણૈવ.

સારાનુવાદ : વિશ્વને આ મહત્ તત્ત્વ મહાન્ હોવાને કારણે સમ્પૂર્ણ જગત્નાં પ્રસવનો હેતુ બને છે, તેથી તેનું લક્ષણ વિશ્વાધાર હોવું

છે. અંશતઃ તો બ્રહ્માણ્ડનો પાણ આધાર હોય જ છે તેથી કૂટસ્થ કહ્યું. તેને પ્રકૃતિથી નોખો પાડવા જગતનાં અંકુર જેવું કહ્યું. જેમ વૃક્ષની પ્રથમાવસ્થા અંકુર હોય તેમ જગતની પ્રથમાવસ્થા મહત્ તત્ત્વ છે. તેથી વિશ્વ એની ભીતર ભરાયેલો અનુભવાય છે. આવું કેમ કરતો હશે તેના જવાબ રૂપે કહે છે પોતાને શયનાવસ્થા કરનાર તમસનું પોતાનાં તેજથી પાન કરીને . સૃષ્ટિનાં પ્રલય પછી પ્રકટ થનાર જે તમસે તેણે પહેલાં મહત્ તત્ત્વને સુવડાવીને પ્રલીન કરી દીધું હતું, તે મૂલભૂત તમસનું મહત્ તત્ત્વ સૃષ્ટિનાં આરંભમાં પાન કરી જતું હોય છે, જે આમ ન કરે તો જગત્ કોઈ પાણ રીતે પ્રકટ જ ન થઈ શકે. આ મહત્ તત્ત્વનાં માહાત્મ્યમાં ત્રણ વાત આવે છે : આ તત્ત્વ જગત્પ્રકાશક હોય છે, જગજ્જનક હોય છે, અને અતિસામર્થવાન્ તમસનો નાશક હોય છે. મહત્ તત્ત્વનાં આ ત્રણેય લક્ષણો તેનાં કારણનાં જે ક્રમશઃ ત્રણ સાત્ત્વિક રાજસ તામસ ગુણો તેનાં સૂચક છે.

શ્લોક :

યત્ તત્ સત્ત્વગુણં સ્વચ્છં શાન્તં ભગવતઃ પદમ્ ॥

યદ્ આહુર્ ‘વાસુદેવા’ખ્યં ચિત્તં તદ્ મહદાત્મકમ્ ॥૨૧॥

અનુવાદ : જે તે ભગવત્પદરૂપ સ્વચ્છ શાન્ત સત્ત્વગુણવાળો હોય અને જેની સંજ્ઞા ‘વાસુદેવ’ છે તે ચિત્ત મહદાત્મક હોય છે.

સુબોધિની :

આધિદૈવિકં લક્ષયતિ યત્ તદ્ ઈતિ. તસ્ય આધિદૈવિકં રૂપં વાસુદેવઃ ઈતિ, વાસુદેવાવિભાવસ્થાનત્વાત્. વસુદેવે આવિભવતીતિ વાસુદેવઃ. વિશુદ્ધં સત્ત્વં વસુદેવઃ, તદેવ અસ્ય આધિદૈવિકં રૂપં, યત્ સર્વોપાસ્યત્વેન પ્રસિદ્ધં તદેવ એતત્. સત્ત્વં ગુણો યસ્ય. સત્ત્વસ્યાપિ સત્ત્વં, તસ્ય રૂપત્રયમ્ આહ સચ્ચિદાનન્દત્વાય. તત્ર સદ્રૂપતામ્ આહ સ્વચ્છમ્ અતિનિર્મલમ્, શાન્તં ચિદ્રૂપં, જ્ઞાનમેવ હિ શાન્તરૂપં, ભગવતઃ પુરુષોત્તમસ્ય

પદમ્ આનન્દરૂપમ્. એવં સચ્ચિદાનન્દરૂપમ્. સત્ત્વસ્ય સત્ત્વં તત્ ચિત્તં સર્વેષુ પ્રાણિષુ ચેતનારૂપેણ સ્થિતમ્. તસ્ય ઉપાસનાર્થં નામાન્તરમ્ આહ યદ્ આહુર્ ‘વાસુદેવા’ખ્યમ્ ઈતિ, ‘વાસુદેવઃ’ ઈતિ આખ્યાયસ્ય, વસુદેવશરીરરૂપત્વાદ્, વસુદેવાધારત્વાદ્ વા. યસ્માદ્ ઈતિ વિગ્રહઃ. આહુઃ ઈતિ પ્રમાણમ્. નનુ ચિત્તસ્ય તાદૃશસ્ય ઉત્પત્તિઃ ન ઉક્તા ઈતિ આશંક્ય આહ તદ્ મહદાત્મકમ્ ઈતિ. મહત્-તત્ત્વરૂપમેવ ચિત્તં, તેન મહદુત્પત્ત્યૈવ તસ્ય ઉત્પત્તિઃ ઉક્તા ઈતિ અર્થઃ.

સારાનુવાદ : આધિદૈવિક ચિત્તનું લક્ષણ જાણાવે છે જે તે દ્વારા તેનું આધિદૈવિક રૂપ વાસુદેવ હોય છે, વાસુદેવનાં આવિર્ભાવનું સ્થાન હોવાને કારણે. વાસુદેવનો આવિર્ભાવ વસુદેવમાંથી થતો હોવાથી. વસુદેવ વિશુદ્ધ સત્ત્વરૂપ હોય છે, તે જ આનું આધિદૈવિક રૂપ હોય છે, જે સર્વોપાસ્ય હોવાનાં રૂપે પ્રસિદ્ધ છે. તે જ આ પણ છે. સત્ત્વ ગુણ જેનો હોય. સત્ત્વનું પણ જે સત્ત્વ તેનાં ત્રણ રૂપ દરસાવે છે તે સચ્ચિદાનન્દરૂપ છે તે જાણાવવા. તે પૈકી પહેલા સદ્રૂપતા સ્વચ્છ અતિનિર્મલ કહીને દરસાવી, ચિદ્દ્રૂપતા શાન્ત કહીને, કેમકે જ્ઞાન જ તો શાન્તરૂપ હોઈ શકે, ભગવાન્ પુરુષોત્તમનું પદ આનન્દરૂપ હોય છે. આમ સત્ત્વનું સત્ત્વ, સચ્ચિદાનન્દરૂપ હોય છે. તે ચિત્ત, બધાં જ પ્રાણિઓમાં ચેતનારૂપે સ્થિત હોય છે. ઉપાસના કરવામાટે તેનું એક બીજું નામ કહે છે જેની સંજ્ઞા ‘વાસુદેવ’ છે, ‘વાસુદેવ’ એવી જેની આખ્યા છે, વાસુદેવનાં શરીરરૂપે હોવાને કારણે, અથવા તો વાસુદેવનાં આધાર હોવાને કારણે આમ કહેવાય છે પદનાં પ્રયોગદ્વારા પ્રમાણ દરસાવવામાં આવ્યું. આવા ચિત્તની, પરન્તુ, ઉત્પત્તિ ક્યાં દેખાડવામાં આવી? તેનું સમાધાન આપે છે તે મહદાત્મક છે. એટલે ચિત્ત મહત્ તત્ત્વરૂપ છે, તેથી મહત્ તત્ત્વની ઉત્પત્તિનાં વર્ણનમાં વસુદેવાત્મક ચિત્તની ઉત્પત્તિ પણ વર્ણિત થયેલી માની લેવી.

શ્લોક :

સ્વચ્છત્વમ્ અવિકારિત્વં શાન્તત્વમ્ ઈતિ ચેતસઃ ॥

વૃત્તિભિઃ લક્ષણં પ્રોક્તં યથા અપાં પ્રકૃતિઃ પરા ॥૨૨॥

અનુવાદ : ચિત્તની સ્વચ્છતા અવિકારિતા અને શાન્તતા ની વૃત્તિઓને આધારે લક્ષણ કહેવાયું છે જેમ જળનો મૂળ સ્વભાવ છે તેવો.

સુબોધિની :

આધિભૌતિકં લક્ષયતિ સ્વચ્છત્વમ્ ઈતિ. સ્વચ્છત્વં નિર્મલત્વમ્, અવિકારિત્વં સર્વવિકારરાહિત્યં, શાન્તત્વં જ્ઞાનરૂપત્વમ્. બુદ્ધિમનોડહંકારવ્યુદાસાર્થ ત્રીણિ વિશેષણાનિ. બુદ્ધિઃ જ્ઞાનરૂપાપિ વિષયાકારેતિ ન સ્વચ્છા, ચિત્તન્તુ નિર્વિષયં કેવલાત્માવબોધરૂપમિતિ સ્વચ્છમ્. મનસ્તુ વિકારાત્મકં સ્પષ્ટમેવ. શાન્તત્વં ન અહંકારસ્ય, સાત્ત્વિકાહંકારસ્ય તથાત્વેડપિ પદાર્થસ્ય એકત્વાત્, શાન્તઘોરવિમૂઢાત્ કેવલશાન્તત્વં વ્યાવર્તતએવ. અતએવ ચેતસો વૃત્તિભિઃ લક્ષણં પ્રોક્તં, ન એતાઃ વૃત્તયો અહંકારાદેઃ ભવન્તિ. નનુ ચિત્તમપિ બુદ્ધચાદિભિઃ વિષયગ્રહણે કલુષિતં જાયતે, અન્યથા તન્નિરોધે યત્નો ન કર્તવ્યઃ સ્યાત્. અતઃ આહ યથા અપામ્ ઈતિ. યદપિ ક્ષેનતરંગાદયોડપિ અપાં ભવન્તિ, તથાપિ ન તાસાં સહજસ્વભાવો અયં કિન્તુ વાચ્ચાદિકૃતં, સ્વભાવતો નિર્મલમેવ. અતએવ પરા પ્રકૃતિઃ અપાં સ્વચ્છૈવ. લક્ષણં તુ અકૃત્રિમમ્, ઔપાધિકાસ્તુ કૃત્રિમાઃ. નહિ કદાચિદપિ પૃથિવી નિર્મલા ભવતિ, વાયુઃ વા વિકારરહિતો ભવતિ, તેજે વા શાન્તં ભવતિ. અતઃ તત્સમ્બન્ધે અપાં તત્તદ્ભાવાપત્તિઃ.

સારાનુવાદ : સ્વચ્છતા એટલે નિર્મળતા, અવિકારિતા કોઈ પણ પ્રકારનાં વિકારોથી રહિત હોવું શાન્તતા એટલે જ્ઞાનરૂપતા. આ વિશેષણો મન બુદ્ધિ કે અહંકાર થી નોખો પાડવામાટે કહેવાયા છે. બુદ્ધિ જેકે જ્ઞાનરૂપા હોય છે તો પણ પોતાનાં વિષયોનાં આકારોથી ખરડાયેલી હોવાથી સ્વચ્છ માની શકાતી નથી, ચિત્ત જ્યારેકે નિર્વિષય કેવલ આત્માવબોધરૂપ હોવાથી સ્વચ્છ હોય છે. મન તો દેખીતી રીતે વિકારાત્મક જ હોય છે. તેમજ અહંકાર કદી શાન્ત હોઈ શકતો નથી, જેકે સાત્ત્વિક અહંકાર શાન્ત હોય છે તો પણ શાન્ત ઘોર

અને વિમૂઢ ત્રણ સ્વભાવવાળા એક અહંકારની શાન્તતા અને ચિત્તની એકાન્તિક શાન્તતા વચ્ચે તફાવત હોવાથી ચિત્ત અહંકારથી નોખો પડે છે. તેથી જ ચિત્તનું તેની પોતાની વૃત્તિઓને આધારે લક્ષણ કહેવાયું, આવી વૃત્તિઓ અહંકાર આદિની હોઈ શકતી નથી. ચિત્ત પણ બુદ્ધિ વિ.દ્વારા તે-તે વિષયોનું ગ્રહણ થતું હોય ત્યારે કલુષિત તો થતું જ હશે ને? નહિ તો તેનાં નિરોધની પર દરકાર હોવી જોઈએ નહીં. તેનું સમાધાન કહે છે જમ જળનો મૂળ સ્વભાવ છે તેવો . જોકે ફેન તરંગ વિ. જળમાં પણ પ્રકટ થતાં હોય છે, તો પણ તે જળનો સહજ સ્વભાવ નથી હોતો કિન્તુ વાયુ વિ.ને કારણે થઈ જતો હોય છે, સ્વભાવથી તો જળ નિર્મલ જ હોય. તેથી મૂળસ્વભાવ જળનો સ્વચ્છતા જ હોય છે. લક્ષણ તો કૃત્રિમ સ્વભાવનાં આધારે ન આપી શકાય, ઔપાધિક સ્વભાવ કૃત્રિમ જ હોય છે. પૃથિવી ક્યારેય નિર્મલ નથી હોઈ શકતો. વાયુ ક્યારે પર વિકારરહિત નથી હોઈ શકતી કે ન તો ક્યારેપણ તેજ શાન્ત હોઈ શકે. તેથી જળ જેની સાથે ભળે તેવો સ્વભાવ ધારણ કરીને તેવું બની જતું હોય છે.

(૨. અહંકારના લક્ષણો)

શ્લોક :

મહત્તત્વાદ્ વિકુર્વાગાદ ભગવદ્વીર્યસમ્ભવાત્ ॥

ક્રિયાશક્તિઃ અહંકારઃ ત્રિવિધઃ સમપદ્યત ॥૨૩॥

અનુવાદ : ચિત્ત પછી અહંકારની પણ ઉત્પત્તિનાં આધારે લક્ષણો કહે છે મહત્ તત્ત્વથી આમ ચાર શ્લોકો દ્વારા. વિકાર ઉત્પન્ન કરવા પ્રવૃત્ત મહત્ તત્ત્વમાંથી આન્તરિક ભગવદ્વીર્યરૂપ ક્રિયાશક્તિ ધરાવનારો અહંકાર સંભવ થયો અને તેનાં ત્રણ પ્રકારો બની ગયા.

સુબોધિની :

અહંકારસ્ય ઉત્પત્તિપૂર્વકં પૂર્વવત્ લક્ષણાનિ આહ મહત્તત્વાદ્ ઈતિ

ચતુર્ભિઃ વિકૃર્વાગાત્ કાર્યોન્મુખાત્ કાલેનહિ ગુણક્ષોભે વિકૃતં સત્
 કાર્યમ્ ઉત્પાદયતિ. ન કેવલં વિકારમાત્રેણ કિન્તુ અન્તર્ભગવચ્છકિતરપિ
 સાર્વજનિકા અપેક્ષયતે. તદ્ આહ ભગવદ્વીર્યસમ્ભવાદ્ ઈતિ, ભગવદ્વીર્યસ્ય
 સમ્ભવો યસ્મિન્. નહિ જલે મથ્યમાને તત્ર અવિદ્યમાનં ધૃતમ્ ઉત્પદ્યતે
 કિન્તુ દુગ્ધે દદ્ધિન્ વા. અનેનેવ વૈનાશિકપ્રક્રિયા નિરાકૃતા, અન્યથા
 સર્વસ્માદેવ સર્વં જ્યેત. સ્વભાવસ્ય નિયામકત્વેતુ સ્વભાવસ્યાપિ તથાત્વે
 પ્રમાણં વકતવ્યમ્. અચેતનાહિ સર્વે નિયન્તું શક્યાઃ, ઈશ્વરએવ કેવલમ્
 અનિયમ્યઃ. શાસ્ત્રતઃ સ્વભાવસ્ય અન્યથાભાવોડપિ ન ઉપપદ્યેત. પટાદૌ
 તન્ત્વાદિસામગ્રી, ચિન્તામણ્યાદયઃ ચ કારણત્વેન કલ્પ્યમાનાઃ વ્યભિચારિણઃ
 સ્યુઃ. અતો ભગવચ્છકિતરેકૈવ સર્વભવનરૂપા, પ્રતિનિયતા સમુદાયે, પ્રત્યેકં
 વા, યત્રૈવ અવતિષ્ઠતે ભગવન્નિયમાત્, તતએવ ઉત્પાદ્યતઈતિ યુક્તં
 ભગવાનેવ તથા આવિર્ભવતીતિ ન વૈનાશિકગન્ધોડપિ. શ્રુતિરપિ સંવાદિની
 અત્ર, અન્યત્ર શ્રુતિવિરોધઃ ચ. તસ્માદ્ યુક્તમ્ ઉક્તમ્ ભગવદ્વીર્યસંભવાદ્
 ઈતિ. જ્ઞાનપ્રધાનાત્ મહત્-તત્ત્વાત્ ક્રિયાશક્તિઃ અહંકારઃ ઉત્પન્નઃ. સચ
 ત્રિવિધઃ ઉત્પત્ત્યૈવ તથૈવ સમપદ્યત. ક્રિયાહિ ભેદિકા કારણભૂતં ગુણત્રયં
 કાર્યે ભિન્નતથૈવ ઉત્પાદિતવતી.

સારાનુવાદ : વિકાર ઉત્પન્ન કરવા પ્રવૃત્ત એટલે કાર્ય ઉત્પન્ન
 કરવામાટે પ્રવૃત્ત. કાળને કારણે ગુણોમાં ખળભળાટ થતાં મહત્ તત્ત્વ
 વિકૃત (પરિણામશીલ) થઈને અહંકારરૂપ કાર્ય પ્રકટ કરે છે. ફક્ત
 પરિણામશીલ બની જવાથી પરિણામ પ્રકટ થતો નથી કિન્તુ પરિણામી
 કારણને ભીતર ભગવાનની સર્વજનનાત્મિકા શક્તિની પણ અપેક્ષા
 રહે જ છે. તે જાણાવે છે ભગવદ્વીર્યરૂપ દ્વારા, ભગવદ્વીર્ય જ્યાં
 સમ્ભવે. જળને મથવાથી ત્યાં અવિદ્યમાન ધૃત ઉત્પન્ન થઈ જતું
 નથી પરન્તુ દૂધ કે દહીં ને મથવાથી ઉત્પન્ન થતું હોય છે. આથી
 વૈનાશિકપ્રક્રિયાનું નિરાકરણ થઈ ગયું, નહિ તો કોઈ પણ કારણમાંથી
 કોઈ પણ કાર્ય ઉત્પન્ન થતું હોત. સ્વભાવને નિયામક માનવો હોય
 તો તેનું પણ નિયામક હોવામાં કાંઈ તો નિયામક પ્રમાણ આપવું
 જોઈએ ને. બધાં જ અચેતન પદાર્થોનું નિયમન કરી શકાય પણ

ઈશ્વરનો કોઈ નિયામક ન હોય. શાસ્ત્ર મુજબ સ્વભાવનો અન્યથાભાવ થઈ શકે નહિ. કાપડ વિ.માં સૂત વિ. સામગ્રીને, તેમજ ચિન્તામણિ વિ.ને પણ કારણ માનવા જતાં કાર્ય-કારણભાવનો નિયમ જળવાતો નથી. તેથી સર્વભવનસામર્થ્યરૂપા એકમાત્ર ભગવત્-શક્તિ જ પ્રત્યેક કારણ કે સમુદાય કારણ માં નિયત માનવી જોઈએ, જ્યાં તે હોય ત્યાં તે ભગવાને નિયત કરેલી હોય છે, તેથી જ તો કાર્ય નિયતરૂપે ત્યાં-ત્યાં ઉત્પન્ન થતું હોય છે. એટલે પોતે ભગવાન જ તે-તે રૂપોમાં આવિર્ભૂત થતાં હોય છે. એટલે વૈનાશિક મત સર્વથા અસ્વીકાર્ય જ છે. આ બાબતમાં શ્રુતિવચનો પણ સુસંગત થઈ જાય છે, બીજી રીતે માનવા જતાં શ્રુતિવિરોધ સામે આવે છે. તેથી જે ભગવદ્વૈર્યરૂપ કહ્યું તે યુક્ત જ છે. જ્ઞાનપ્રધાન મહત્ તત્ત્વમાંથી જે ક્રિયાશક્તિવાળો અહંકાર ઉત્પન્ન થયો તે ત્રણ પ્રકારનો હોય છે. ભેદ પ્રકટ કરનારી ક્રિયાઓ અને કારણભૂત ત્રણ ગુણો ભિન્ન પ્રકારનાં કાર્યને ઉત્પન્ન કરનારા થયાં.

શ્લોક :

વૈકારિકસ્ તેજસથ ચ તામસથ ચ યતો ભવઃ ॥

મનસથ ચ ઈન્દ્રિયાણાં ચ ભૂતાનાં મહતામપિ ॥૨૪॥

અનુવાદ : તે અહંકારનાં આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ જેવા ઘણાં પ્રભેદો ગણાવે છે, વૈકારિક સાત્ત્વિક તેજસ્ અને તામસ આમ ત્રણ રૂપે પ્રકટ થયેલ તે અહંકારમાંથી મન, ઈન્દ્રિયો પાંચ મહતો અને પંચમહાભૂતો પ્રકટ થાય છે.

સુબોધિની :

આધ્યાત્મિકસ્વરૂપમિવ તાન્ ભેદાન્ ગણયતિ વૈકારિકઃ ઈતિ, વૈકારિકઃ સાત્ત્વિકઃ. તેજસો રાજસઃ તામસઃ ચ. આધ્યાત્મિકે ગુણાએવ સધર્માઃ લક્ષણાનિ. યતઃ ત્રિવિધાન્ મનસઃ ઈન્દ્રિયાણાં ભૂતાનાં ચ સમ્ભવઃ. મહતામ્ ઈતિ તન્માત્રાણામ્. મહતામપિ કાર્યજનનમપિ લક્ષણમ્.

“મનઃપ્રભૃતિ-કાર્યજનક-સત્વાદિ-ગુણવત્ત્વં” વા લક્ષણમ્ અવ્યભિચારાત્.

સારાનુવાદ : વૈકારિક વિકૃત સાત્વિક. તેજસ્ એટલે રાજસ અને તામસ. આધ્યાત્મિક કાર્યોમાં ગુણો જ ઉત્પાદક હોવાનાં ધર્મો અને લક્ષણો પણ છે. કેમકે મન પણ ત્રિવિધ હોવાથી તેમાંથી ઈન્દ્રિયો પંચમહાભૂતો પ્રકટ થાય છે. મહત્તો એટલે તન્માત્રાઓ. મહત્તોનું લક્ષણ પણ કાર્યજનન હોય છે. તેથી “મન વિ. કાર્યોનું જનક હોઈ જે સત્વાદિ ગુણવાળો હોય તે અહંકાર” એવું અવ્યભિચારી લક્ષણ ફલિત થયું.

શ્લોક :

સહસ્રશિરસં સાક્ષાદ્ યમ્ અનન્તં પ્રચક્ષતે ॥

‘સંકર્ષણ’ખ્યં પુરુષં ભૂતેન્દ્રિયમનોમયમ્ ॥૨૫॥

અનુવાદ : તે અહંકાર હજાર માથાવાળો સાક્ષાદ્ અનન્ત કહેવાય છે અને તેનું ‘સંકર્ષણ’ નામ પણ છે. તે ભૂતેન્દ્રિયમનોમય (ભૂત ઈન્દ્રિય અને મન રૂપી) પુરુષ બની જતો હોય છે.

સુબોધિની :

આધિદૈવિકં લક્ષયતિ સહસ્રશિરસમ્ ઈતિ. યથા પૂર્વં વાસુદેવઃ, તથા અત્ર સંકર્ષણઃ. સ્વભાવતો અયં તામસઃ પ્રલયકર્તા ચ. અહંકારેણ ઉત્પાદિતં નાશકમેવ. તસ્ય અનેકધા ઉત્પત્તિજ્ઞાપનાર્થં દેવતાયામ્ અનન્તાનિ શિરાંસિ નિરૂપયન્તે સહસ્રશિરસમ્ ઈતિ, સુખભેદાઃ વા, “સહસ્રસમ્મિતઃ સ્વર્ગો લોકઃ” () ઈતિ શ્રુતેઃ. અતએવ અહંકારેણ કાલનિરૂપિતકર્માણિ સફલાનિ અનન્તાનિ. ‘અનન્ત’શબ્દઃ કાલે, સંકર્ષણે, શેષે ચ પ્રવર્તતે. પ્રચક્ષતે ઈતિ પ્રમાણમ્. સાત્વતાઃ યં ‘સંકર્ષણ’ખ્યં પ્રચક્ષતે ઈતિ સમ્બન્ધઃ. સા કાચિદ્ અન્યા દેવતા ભવિષ્યતિ ઈતિ આશંક્ય આહ પુરુષમ્ ઈતિ. પુરુષએવ સંકર્ષણઃ, નતુ મૂલભૂતઃ કાલઃ. તસ્ય ત્રિવિધાહંકારાધિષ્ઠાતૃત્વાય રૂપત્રયમ્ આહ ભૂતેન્દ્રિયમનોમયમ્ ઈતિ, તત્ર વિદ્યમાનાનિ ભૂતેન્દ્રિયમનાંસિ કાર્યે આવિર્ભવન્તિ. ‘મયટ્’પ્રત્યયઃ

प्रत्येकम् अभिसम्बध्यते, प्रायुर्थे च अयम्.

सारानुवाह : अलंकारनां आधिदैविक स्वरूपं लक्षणं उच्चर माथावाणो
नेम अगाउ वासुदेव उता तेम अलिं संकर्षणु ऐ. स्वाभाविक रुपे
अलंकार तामस अने प्रलयकर्ता लोय ऐ. तेथीज्ज ने कांई अलंकारथी
उत्पन्न थाय ते पाण नाशक ज्ज लोय ऐ. तेनी उत्पत्ति अनेक
प्रकारे थती लोय ऐ ते देभाउवा संकर्षण देवतानां अनन्त शिरोनुं
निरुपाण करे ऐ उच्चर माथावाणो कडीने, अथवा तो ‘अनन्त
शिरो’नो अर्थ अनन्त प्रकारनां सुभो पाण लोई शके, केमके श्रुतिमां
कडेवायुं ऐ के “स्वर्गलोक उच्चरो प्रकारनां सुभ आपनारो ऐ”
(). तेथी अलंकारथी करवामां आवतां काणनिरूपित कर्भो सङ्ग
अने अनन्त लोय ऐ. ‘अनन्त’शब्दो प्रयोग काण, संकर्षण अने
शेष माटे थतो लोय ऐ. कडेवाय ऐ पदनां प्रयोगने कारणे प्रमाण
सूय्युं. सात्वतो ज्जेने ‘संकर्षणु’ संज्ञाथी ज्जगावे ऐ. तेने कोई
जुदो ज्ज देव न मानी वे तेथी पुरुष कड्यो. पुरुष ज्ज संकर्षण
बने ऐ, मूलभूत काण नलि. ते पुरुष त्रणेय प्रकारनां अलंकारोनी
अधिष्ठाता बनी ज्जतो लोवाथी, तेनां त्रण रुपो कड्या भूत ईन्द्रिय
अने मन रुपी , त्यां विद्यमान भूत ईन्द्रिय अने मन नो कार्यमां
आविर्भाव थतो लोय ऐ. ‘भूतेन्द्रियमनोमय’ शब्दमां ‘मय’प्रत्यय
प्रत्येक साथे जेउयेलो ऐ, अने तेनो अर्थ प्रयुरता थाय ऐ.

श्लोक :

कर्तृत्वं कारणत्वं च कार्यत्वं च इति लक्षणम् ॥

शान्तघोरविमूढत्वम् इति वा स्याद् अलंकृतेः ॥२६॥

अनुवाह : अलंकारनुं लक्षणं कर्तापाणा कारणपाणा अने कार्यपाणा
नां आधारे त्रण प्रकारे थाय ऐ. अथवा ते शान्त घोर अने
विमूढ लोय ऐ.

सुभोधिनी :

આધિભૌતિકં લક્ષયતિ કર્તૃત્વમ્ ઈતિ, કર્તૃત્વં પ્રાણિષુ વિદ્યમાનાહંકારસ્ય સાત્વિકસ્ય લક્ષણં, કારણત્વં રાજસસ્ય, કાર્યત્વં તામસસ્ય. એતદ્ ધર્મપુરઃસરં લક્ષણમ્. ધર્મિપુરઃસરમ્ આહ શાન્તઘોરવિમૂઢત્વમ્ ઈતિ, શાન્તત્વં સાત્વિકસ્ય સ્વરૂપલક્ષણમ્, અતએવ અહંકારેણ શાન્તિઃ અપ્રયોજિકા. ઘોરત્વમ્ રાજસસ્ય, વિમૂઢત્વં તામસસ્ય. નિરહંકારસ્ય ન એતે ભાવાઃ ઉત્પદન્તે. અતએવ ભગવત્પરઃ ત્રિતયવિલક્ષણો ભવતિ. વા ઈતિ વિકલ્પાર્થઃ. અહંકૃતેઃ અહંકારસ્ય. ભૌતિકસ્ય દુર્બલત્વાય સ્ત્રીત્વમ્.

સારાનુવાદ : અહંકારનાં આધિભૌતિક સ્વરૂપનું લક્ષણ, કર્તાપાણું પ્રાણિઓમાં સાત્વિક અહંકારનું લક્ષણ, કારણપાણું રાજસનું, કાર્યપાણું તામસનું. આ લક્ષણ અહંકારનાં ધર્મોને આધારે અપાયેલું છે. હવે પોતે અહંકાર ધર્મોના આધારે પણ તે કહે છે શાન્ત ઘોર અને વિમૂઢ હોય છે દ્વારા, શાન્ત હોવું સાત્વિક અહંકારનાં સ્વરૂપનું જ લક્ષણ છે, તેથી જ અહંકારને કારણે ક્યારેય કરવામાં આવતાં કાર્યોમાં શાન્તિની અપેક્ષા હોતી નથી (અહંકાર પોતે પોતાનાં સ્વરૂપમાં શાન્તિ અનુભવતો હોવાથી!) ઘોર હોવું રાજસનું લક્ષણ છે, વિમૂઢ હોવું તામસનું. જે અહંકારનાં અતિરેકથી રહિત હોય તેનાં હૃદયમાં આવા ભાવો ક્યારેય ઉત્પન્ન થતાં નથી. અતએવ જે અહંકાર ભગવાનમાં પરાયાણ બની જાય તે ત્રણેય કરતા વિલક્ષણ બની જતો હોય છે. આવા વૈકલ્પિક સ્વરૂપને સૂચવવા વિકલ્પાર્થક અથવા નો પ્રયોગ કર્યો છે. ભૌતિક અહંકારની દુર્બલતા દેખાડવા તેને અહંકૃતિ કહેવામાં આવ્યું છે.

(૩. મનનાં લક્ષણો)

શ્લોક :

વૈકારિકાદ્ વિકુર્વાગાદ્ મનસ્ તત્ત્વમ્ અજયત ॥

યત્ સંકલ્પવિકલ્પાભ્યાં વર્તતે કામસમ્ભવઃ ॥૨૭॥

યદ્ વિદુર હિ ‘અનિરુદ્ધા’ખ્યં હૃષીકાગામ્ અધીશ્વરઃ ॥

શારદેન્દીવરશ્યામં સંરાધ્યં યોગિભિઃ શનેઃ ॥૨૮॥

અનુવાદ : ^{૧.ઉત્પ.લક્ષ.}વૈકારિક સાત્ત્વિક અલંકાર, જે વિકારને ઉત્પન્ન કરવામાં પ્રવૃત્ત થતો હોય ત્યારે, તેનાથી મન તત્ત્વ જન્મ્યુ, ૨.આધ્યા.સ્વરૂ.લક્ષ.જે સંકલ્પ અને વિકલ્પ રૂપી હોઈ ૨.આધ્યા.કાર્યલક્ષ.-કામનાનો જનક બને છે, ૩.આ.દૈવિ.લક્ષ.જે ‘અનિરુદ્ધ’ આખ્યાથી ઓળખાય છે, કેમકે તે હૃષીકો(=ઈન્દ્રિયો)નો અધીશ્વર હોય છે. ૪.આ.ભૌતિ.લક્ષ.યોગિજનો હળવાશથી તેને શરદ્ ઋતુનાં ઈન્દીવર=નીલકમળ જેવું માની સંરાધન કરતા હોય છે.

સુબોધિની :

મનસઃ ઉત્પત્તિમ્ આહ વૈકારિકાદ્ ઈતિ. અર્થેન ઉત્પત્તિઃ; આધ્યાત્મિકલક્ષણં ચ અર્થેન. ચરાગત્રયેણ આધિદૈવિકલક્ષણં, ચરાણં ચ અન્યત્. વૈકારિકાત્ સાત્ત્વિકાત્, વિકુર્વાણાત્ કાલકૃતગુણક્ષોભયુક્તાત્. ભગવદ્દ્વાર્યસમ્ભવાદ્ ઈતિ સર્વત્ર અનુસન્ધેયમ્. સાત્ત્વિકસ્ય વિકારો ન ભવિષ્યતિ ઈતિ આશંક્ય પુનઃ ઉક્તં વિકુર્વાણાદ્ ઈતિ. મનસો દુષ્ટત્વમ્ અન્નમયત્વં વા આશંક્ય તન્નિરાકરણાર્થં ‘તત્ત્વ’પદપ્રયોગઃ મનસ્તત્ત્વમ્ અજ્ઞયત ઈતિ. તસ્યાપિ આધ્યાત્મિકસ્ય કાર્યસ્વરૂપલક્ષણે આહ યત્ સંકલ્પવિકલ્પાભ્યામ્ ઈતિ. સંકલ્પવિકલ્પરૂપત્વં સ્વરૂપલક્ષણં, કામજનકત્વં કાર્યલક્ષણમ્ ઈતિ. આધિદૈવિકં લક્ષયતિ યદ્ વિદુઃ ઈતિ, અનિરુદ્ધઃ પાલકઃ તસ્ય દેવઃ. યતો ન કેનાપિ નિરુદ્ધઃ, સએવ પાલકો ભવતિ. યદ્ યસ્માદ્ હૃષીકાણામ્ ઈન્દ્રિયાણામ્ અધીશ્વરમ્ ‘અનિરુદ્ધા’ખ્યમ્ વિદુઃ ઈતિ સમ્બન્ધઃ. ઈન્દ્રિયનિયામકત્વં તસ્ય લક્ષણમ્. બલિષ્ઠત્વં પ્રભુત્વં ચ પ્રતીકારકરણાર્થમ્ આધિદૈવિકલક્ષણમ્. તત્ર પ્રતીકારાર્થં ભગવદ્દ્વાસનેવ કર્તવ્યા ઈતિ શારદેન્દીવરશ્યામમ્ ઈતિ ઉક્તમ્. ઈન્દીવરં રાત્રિવિકાસિ, શરત્ ચ સર્વદોષવિવર્જિતા, શ્યામઃ ચ ગુણઃ શૃંગારાત્મકો ભવતિ. તેન સ્નેહેન સર્વકાલેષુ સર્વદોષાભાવેન ભગવત્સેવાયાં મનોદોષાઃ નિવર્તન્તે ઈતિ ઉક્તમ્. ભૌતિકં લક્ષયતિ યોગિભિઃ શનેઃ સંરાધ્યં વશીકરણયોગ્યં મનઃ. દેવતાતુ ન શનકૈઃ આરાધ્યા, દીર્ઘકાલાદરનેરન્તર્યાણાં

સર્વત્ર ભજનહેતુત્વેન નિરૂપણાત્.

સારાનુવાદ : વૈકારિક વિ. આ બે શ્લોકોમાંથી પહેલાનાં અડધા ચરણમાં ઉત્પત્તિ(કારણ)લક્ષણ અને બીજા અડધામાં આધ્યાત્મિક અહંકારનું લક્ષણ નિરૂપિત થયું છે. બાકીનાં ત્રણ ચરણોમાં આધિદૈવિક લક્ષણ, અને બાકીનાં અન્તિમ ચરણમાં ભૌતિક અહંકારનું લક્ષણ. વૈકારિક એટલે સાત્ત્વિક, વિકારને ઉત્પન્ન કરવામાં પ્રવૃત્ત આ કાળદ્વારા જે ગુણોમાં ખળભળાટ થાય તેને કારણે. આન્તરિક ભગવદ્વીર્યરૂપ દ્વારા આ બધે જ જોડીને અર્થગ્રહણ કરવો. સાત્ત્વિકથી વિકાર કેમ ઉત્પન્ન થાય? તેનું સમાધાન ફરીથી આપે છે વિકારને ઉત્પન્ન કરવામાં પ્રવૃત્ત થતો હોય ત્યારે દ્વારા. મનને સદોષ અથવા અન્નમય જ માનતા હોય તે ધારણાનો નિરાસ કરવા ‘તત્ત્વ’ પદનો પ્રયોગ કર્યો મન તત્ત્વ જન્મ્યો દ્વારા. તે મનનાં આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ અને કાર્ય નાં લક્ષણો આપે છે જે સંકલ્પ અને વિકલ્પ રૂપો દ્વારા. સંકલ્પરૂપ તેમજ વિકલ્પરૂપ હોવું તે મનનું સ્વરૂપલક્ષણ, અને કામનાઓનું જનક હોવું તે કાર્યલક્ષણ. હવે આધિદૈવિકનું લક્ષણ જેને... ઓળખે છે દ્વારા, અનિરુદ્ધ આ મનનો પાલક દેવ છે. કેમકે જેનો કોઈ નિરોધ ન કરી શકે તે જ પાલક હોઈ શકે. કેમકે જે હેતુનાં કારણે દુષ્ટીકોનાં ઈન્દ્રિયોનાં અધીશ્વરને ‘અનિરુદ્ધ’ આખ્યાયી ઓળખે છે. ઈન્દ્રિયોનો નિયામક હોવું તેનું લક્ષણ છે. બલિષ્ઠ હોવું અને પ્રભુ હોવું અને તેનો પ્રતીકાર કરવામાટે આધિદૈવિકલક્ષણ કહેવામાં આવ્યું છે. મનનો પ્રતીકાર કરવામાટે ભગવાનની ઉપાસના કરવી એક ઉપાય છે. તે ઉપાસ્યરૂપ છે શરદ્ ઋતુનાં નીલકમળ ની જેમ. ઈન્દીવર રાત્રિમાં ગ્નિલનારું અને શરદ્ ઋતુ બધાં જ દોષોથી વિવર્જિત હોય છે, નીલો રંગ કે ગુણ શૃંગારરસાત્મક હોય છે. તેથી સ્નેહ રાખી સર્વકાળમાં સર્વદોષોનાં અભાવને કારણે ભગવત્સેવા કરતાં મનોદોષો નિવૃત્ત થતાં હોય છે. હવે ભૌતિક અહંકારનું લક્ષણ આપે છે યોગિજનો હળવાશથી સંરાધન કરતાં હોય છે મનને વશમાં લાવવું યોગ્ય છે. દેવતાની આરાધના કદી હળવાશથી નહિ

બલ્કે દીર્ઘકાળ સુધી અને આદરભાવનું સાતત્ય જાળવીને કરવી જોઈએ. કેમકે બધેજ આ ભજનનાં હેતુ તરીકે વર્ણવાયેલું છે.

(૪. બુદ્ધિનાં લક્ષણો)

શ્લોક :

તૈજસાત્તુ વિકુર્વાગાદ્ બુદ્ધિતત્ત્વમ્ અભૂત સતિ ॥

દ્રવ્યસ્ફુરાણવિજ્ઞાનમ્ ઈન્દ્રિયાગામ્ અનુગ્રહઃ ॥૨૯॥

અનુવાદ : હે સતિમાતા! તૈજસ મન જ્યારે વિકાર ઉત્પન્ન કરવા પ્રવૃત્ત થાય ત્યારે તે બુદ્ધિ તત્ત્વ બની જતું હોય છે. જે સદ્ગુણ દ્રવ્ય હોય તેનાં સ્ફુરાણ બાદ થતું વિજ્ઞાન અને ઈન્દ્રિયો ઉપર અનુગ્રહ (તે બુદ્ધિનું લક્ષણ) ॥૨૯॥

સુબોધિની :

બુદ્ધેઃ ઉત્પત્તિમ્ આહ તૈજસાત્તુ ઈતિ. ‘તુ’શબ્દઃ સાત્ત્વિકોત્પત્તિપક્ષં વ્યાવર્તયતિ. વિકુર્વાગાદ્ રાજસાત્ બુદ્ધિતત્ત્વમ્ અભૂત. ‘સતિ!’ ઈતિ સંબોધનં તૈજસત્ત્વેડપિ સદ્બુદ્ધિરેવ ઉત્પદ્યતે ઈતિ નિરૂપણાર્થમ્. સતિ વિષયે વા, સર્વવિષયિકૈવ બુદ્ધિઃ ઉત્પદ્યતે ઈતિ. અતએવ અસ્ય આધિદૈવિકં રૂપં ન નિરૂપ્યતે. આધ્યાત્મિકં લક્ષયતિ દ્રવ્યસ્ફુરાણવિજ્ઞાનમ્ ઈતિ. યથા ઈન્દ્રિયપ્રેરકત્વં મનસઃ તથા ઈન્દ્રિયાનુગ્રાહકત્વં બુદ્ધેઃ. બુદ્ધયૈવ અનુગૃહીતાનિ ઈન્દ્રિયાણિ પશ્યન્તિ કુર્વન્તિ ચ. અતએવ બુદ્ધિતારતમ્નેન ઈન્દ્રિયજ્ઞાનક્રિયયોઃ તારતમ્યમ્. એતત્ કાર્યાનુસારિ લક્ષણમ્. દ્રવ્યસ્ફુરાણવિજ્ઞાનમ્ ઈતિ સ્વરૂપલક્ષણમ્. દ્રવ્યસ્ય ઘટાદેઃ સ્ફુરાણે સતિ શબ્દેન, સંસ્કારેણ, આલોકેન વા યદ્ વિશિષ્ટજ્ઞાનમ્. યસ્માત્ કેવલ-ચક્ષુષા જ્ઞાને તારતમ્યં ન સ્યાત્. સ્વતઃસ્ફુરાણં યોગજ્ઞમાદિભિરપિ ભવતિ, અતો દ્રવ્યસ્ફુરાણએવ વિજ્ઞાનં બુદ્ધેઃ લક્ષણમ્.

સારાનુવાદ : તૈજસ મન તો અહિં ‘તો’શબ્દનો પ્રયોગ થયો તેથી સાત્ત્વિક મનથી નહિ એવો અર્થ સમજવો. રાજસ મન વિકાર ઉત્પન્ન કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય ત્યારે બુદ્ધિ તત્ત્વ બની જાય છે

‘સતિ!’ સંબોધન તૈજસ હોવા છતાંય સદ્બુદ્ધિ જ ઉત્પન્ન થતી હોય છે તે જણાવવા. અથવા તો સદ્ગુણ વિષયની બાબતમાં, સર્વવિષયિકા બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ શકે. અતએવ આનું આધિદૈવિક સ્વરૂપ દોખાડવામાં નથી આવ્યું. આધ્યાત્મિક લક્ષણ આપે છે દ્રવ્યનાં સ્ફુરાણ બાદ થતું જે વિજ્ઞાન તે રૂપે. મન જેમ ઈન્દ્રિયોનો પ્રેરક બને છે, તેમ ઈન્દ્રિયો ઉપર અનુગ્રહ પ્રકટ કરવો તે બુદ્ધિનો કાર્ય છે. બુદ્ધિથી અનુગૃહીત ઈન્દ્રિયો જોઈ શકે અને કાંઈ કરી પણ શકે. તેથી બુદ્ધિમાં પ્રકટ થયેલ તારતમ્યને કારણે ઈન્દ્રિયજ્ઞાન અને ક્રિયાઓ માં પણ તારતમ્ય પ્રકટ થતું હોય છે. આ કાર્યાનુસારી લક્ષણ થયું. હવે સ્વરૂપલક્ષણ આમ છે, દ્રવ્યનાં સ્ફુરાણ બાદ જે વિજ્ઞાન થાય તે બુદ્ધિ ઘડા વિગેરે દ્રવ્યનું સ્ફુરાણ થતાં શબ્દોવડે કે સંસ્કારને કારણે અથવા તો પ્રકાશ ને કારણે જે વિશિષ્ટ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય, કેમકે કેવલ ચક્ષુથી જ જે જ્ઞાન થતું હોય તો તારતમ્ય પ્રકટ ન થવું જોઈએ. જેકે દ્રવ્ય વિના પણ સ્વતઃસ્ફુરાણ યોગજ્ઞમો વિ.થી સમ્ભવે, તેથી દ્રવ્યનાં સ્ફુરાણથી ઉત્પન્ન થતું વિજ્ઞાન બુદ્ધિનાં લક્ષણરૂપે કહ્યું.

(બુદ્ધિની જુદી-જુદી વૃત્તિઓ)

શ્લોક :

^૧ સંશયો અથ ^૨ વિપર્યાસો ^૩ નિશ્ચયઃ ^૪ સ્મૃતિરેવ ચ ॥

^૫ સ્વાપઃ ઈતિ ઉચ્યતે બુદ્ધેર્ લક્ષણં વૃત્તિતઃ પૃથક્ ॥૩૦॥

અનુવાદ : ^૧ સંશય તદ્દુપરાંત ^૨ વિપર્યાસ ^૩ નિશ્ચય તેમજ ^૪ સ્મૃતિ

^૫ સ્વાપ આટલાં લક્ષણો બુદ્ધિનાં તેની જુદી-જુદી વૃત્તિઓને કારણે જુદાં-જુદાં હોય છે.

સુબોધિની :

આધિભૌતિકં વિભાગનિરૂપાણેનૈવ લક્ષયતિ ^૧ સંશયઃ ઈતિ, દ્રવ્યસ્ફુરાણતારતમ્યાદ્ બુદ્ધિઃ નાનાવિધા. સંસ્કારતેજસોઃ તુલ્યપ્રકાશકત્વે વિશેષાસ્ફૂર્તો સમઃ સંશયઃ, અલ્પવિશેષસ્ફૂર્તો ઉત્કટકોટિકઃ.

^२ विपर्यासः संस्कारप्राबल्यात् तेजसू तदनुगुणमेव धर्मं प्रकाशयति. अथ एति ऐकस्फुराणनियामकत्वाय. विपर्यासो भिन्नार्थप्रतिपादकः क्रियाज्ञानयोः य भिन्नविषयत्वम्. अनेन अन्यभ्यातिरेव सिद्धान्तः एति उक्तम्, अन्यथात्वे यथार्थत्वं स्यात्. “रजतम् अहं ज्ञामि” एत्येव अनुभवो नतु “रजतत्वेन ज्ञामि” एति. बुद्धेः तत्त्वज्ञपत्वात् न आत्मभ्यातिः. संस्कारशब्दयोः पदार्थमात्रापेक्षितत्वात् न देशकालादिवैशिष्ट्यम् नियामकम्. “रजतम् अनुभवामि” एति अनुव्यवसायाद् न प्रमुष्टतत्ताज्ञपा स्मृतिः. ऐकज्ञानतुल्यत्वात् य न ज्ञानद्वयम्. संस्कारप्राबल्यात् न अनिर्वचनीयरजतापेक्षा. अतएव न असत्भ्यातिः. तस्माद् अन्यभ्यातिरेव सर्वज्ञानीना.

^३ निश्चयो यथार्थानुभवः. ^{३/५} अर्थो हि ज्ञानस्य अर्थम् अंगम्; अतएव, स्मृतिः न निश्चयात्मिका, अर्थाभावात्. ^{३/५} अनुमितिरपि सम्बन्धिव्यवधानेन अर्थजनितैव. सादृश्यं ज्ञपादिवत् पदार्थो धर्मज्ञः, निज्ञपकभेदसिद्धिषुः तद्द्वयः, तद्द्वयसंज्ञतीयो वा. स लक्षाणत्वेन ज्ञातो द्रव्यस्फुराणेन स्फुरितः संस्कारेण शब्दाभिव्यक्तौ वाक्यप्रामाण्याद् अध्यवसीयते “गवयो अयम्” एति यक्षुःसडकारि वाक्यं, वाक्यसडकृतं सादृश्यं वा. अनुशाडकाराणां न प्रमाणात्तरत्वम्. ^{३/५} शब्दोऽपि निश्चयएव, धर्मसादृश्यातिरिक्तसंस्कारजनकत्वात्. शब्देन य द्रव्यस्फुराणात् यक्षुषो अपेक्षाभावात् प्रमाणात्तरम्. त्रीण्येव प्रमाणाणि : ईन्द्रियाणि, शब्दः मनः य एति. यक्षुः श्रोत्रं मनो वा, स्पशादीनाम् अन्यशेषत्वम्. मनस्तु योगजसिद्धितमेव प्रमाणम्, अन्यत्रतु अप्रमाणम्. अतएव स्मृतिः अप्रमाणम्. संघातात्मज्ञानं य अप्रमाणां, विपर्ययज्ञपत्वात्.

^४ स्मृतिः स्वतन्त्रा बुद्धिः संस्कारजनिका.

^५ स्वापः स्वप्नज्ञः, भिन्नसृष्टिविषयत्वात् न पूर्वोक्तेषु अन्तर्भावः. सुषुप्तिस्तु न बुद्धिः, मौढ्यत्वेन परं बुद्धयवस्था. आत्मनः स्फुराणन्तु स्वतः, स्वप्नभेदएव वा, निद्रानिमित्तत्वात्.

एवं पञ्चधा बुद्धेः वृत्तितो लक्षाणं पृथग् ज्ञेयम् एति अर्थः.

सारानुवादः : ^१ संशय द्वारा. द्रव्यनां स्फुराणनां तारतम्यने काराणे

બુદ્ધિનાં અનેક પ્રકારો થતાં હોય છે. પહેલા થયેલ અનુભવનાં સંસ્કાર અને પ્રકાશ બન્ને સરાખી રીતે વસ્તુને પ્રકાશિત કરતા હોય તો પ્રકાશિત વસ્તુની વિશેષતા સ્ફુરિત થતી નથી અને સમકોટિક સંશય થવા મંડે, જે કોઈક અલ્પ અને બીજે વિશેષ સ્ફુરિત થતો હોય તો ઉત્કટકોટિક સંશય થતો હોય છે.

^૨ **વિપર્યાસ** પૂર્વાનુભૂતિનાં સંસ્કારો પ્રબળ થઈ જતાં અને પ્રકાશ પણ તે મુજબ વસ્તુનાં ગુણધર્મોને પ્રકાશિત કરતો હોય તદ્દુપરાંત એટલે કે કોઈક એક વસ્તુનાં સ્ફુરણની નિયતિને કારણે વિપર્યાસ સામે જે દેખાતું હોય તેનાં ઠેકાણે કોઈક ભિન્ન જ વસ્તુ દેખાવવા મંડે. એટલે કે ક્રિયા અને જ્ઞાન બન્ને જુદા-જુદા વસ્તુની બાબતમાં થવા મંડે. આથી અન્યખ્યાતિ જ સિદ્ધાન્ત તરીકે કહેવાણી. જે વસ્તુ પોતે અન્યથા દેખાતી હોત તો અનુભૂતિ યથાર્થ બની જાત. અનુભવ તો આમ જ જણાય છે કે “રજતને હું જાણું છું” નહિ કે “રજતનાં રૂપે જાણું છું”. વળી બુદ્ધિ, પોતે તત્ત્વરૂપ હોવાથી, આત્માખ્યાતિ તો સ્વીકારી શકાતી નથી. પૂર્વાનુભૂતિનાં સંસ્કારો અને શબ્દો તો દરેકે-દરેક પદાર્થનાં અનુભવમાં અપેક્ષિત હોવાથી, દેશ કે કાળ વિગેરેનું વૈશિષ્ટ્ય અહિં નિયામક બનતું નથી. “રજતને હું અનુભવું છું” એવા અનુવ્યવસાયને કારણે પહેલા જેએલી જે ચાંદીની તત્તા ચોરાઈ ગયી હોય એવી સ્મૃતિ માનવાનું પણ કારણ જડતું નથી. ભ્રાન્તિ તો કોઈ એકવસ્તુની બાબતમાં જ્ઞાનરૂપે અનુભવાતી હોવાથી, તેમાં સ્મરણ અને અનુભવ એમ બે જ્ઞાન માન્ય થતાં નથી. પૂર્વાનુભૂતિનાં સંસ્કારો પ્રબળ થઈ જવાથી જે ભ્રમાણાની વ્યાખ્યા કરી શકાતી હોય તો, નિરર્થક અનિર્વચનીય રજતની અપેક્ષા ક્યાંથી ઊભી થાય? તેથી જ અસત્ખ્યાતિ પણ સ્વીકાર્ય થતી નથી. તેથી અન્યખ્યાતિ બધાનાં અનુભવની ગવાહીથી સિદ્ધ થાય છે.

^૩ **નિશ્ચય** એટલે યથાર્થ અનુભવ. ^{૩/૩} આમાં જાણવા જેવું આ છે કે જ્ઞાનનું અડધું અંગ તો અર્થ=વિષય જ હોય છે;

તેથી જ અર્થ ન હોવાને કારણે સ્મૃતિ નિશ્ચયાત્મિકા નથી લાગતી. ^{૩/૫} અનુમાન પણ કોઈક હેતુરૂપ સમ્બન્ધીને વચ્ચે રાખીને અન્તે તો પોતાના વિષયરૂપ અર્થથી ઉત્પન્ન થતું હોય છે. ઉપમાન પણ અન્તે સાદૃશ્ય રૂપ-ગન્ધ વિ. ની માફક કાં તો પદાર્થ કાં તો પદાર્થનો ધર્મરૂપ હોય છે. તે નિરૂપક હોવાના ભેદને સાંખ્યનારો નિરૂપિત વસ્તુનો ધર્મ હોય છે; અથવા, તેના જેવો ધર્મ. તેને જ્યારે ક્યારેક લક્ષણની માફક બુદ્ધિ સ્વીકારે ત્યારે નિરૂપિત દ્રવ્યનાં સ્ફુરાણને કારણે સ્ફુરિત થતાં સંસ્કાર અથવા શબ્દોથી તે અભિવ્યક્ત થતો હોય છે. આ ધર્મબોધક છે જે “રોઝ ગાય જેવો પશુ છે” તે વાક્યનાં પ્રામાણ્યથી સમજાઈ જતું હોય છે કે “આ રોઝ છે”. આમાં ચક્ષુને સહકાર આપનાર વાક્ય અથવા વાક્યાર્થની સાથે અનુભવાતું સાદૃશ્ય પ્રમાણ બની જતું હોય છે. જ્ઞાનનાં અનુગ્રાહકોને નોખું પ્રમાણ નથી માનવામાં આવતું. ^{૩/૭} શબ્દ પણ નિશ્ચયરૂપ જ્ઞાન જ છે, ધર્મ કે સાદૃશ્ય થી નોખા જ સંસ્કારનો જનક હોવાથી. અને તે શબ્દને કારણે દ્રવ્યનું સ્ફુરાણ થાય, ત્યારે ચક્ષુની અપેક્ષા લગીરે નથી હોતી. તેથી શબ્દને નોખું પ્રમાણ માનવું યોગ્ય છે. પ્રમાણો તો ત્રણ જ : ઈન્દ્રિયો, શબ્દ અને મન. અથવા ચક્ષુ શ્રોત્ર અને મન. સ્પર્શ વિ. તો અન્ય પ્રમાણોનાં અંગરૂપે જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરતા હોય છે. અને મન તો યોગજન્ય સામર્થ્યયુક્ત હોય તો જ પ્રમાણ બનતું હોય છે, બીજી બાબતોમાં તે નિયતરૂપે પ્રમાણ બની શકતું નથી. તેથી જ તો સ્મૃતિ પણ પ્રમાણ બનતી નથી. દેહસંઘાત વિષે જે આત્મા હોવાની અનુભૂતિ તે તો અપ્રમાણ જ છે, વિષયસિરૂપ હોવાથી.

^૪ સ્મૃતિ રૂપ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ અર્થને આધીન નથી થતી પરન્તુ અર્થથી સ્વતન્ત્ર સંસ્કારથી થતી હોય છે. તે સંસ્કારોની જનિકા બુદ્ધિ હોય છે.

^૫ સ્વાપ તો સ્વપ્નરૂપ હોવાથી, નોખી જ એક સૃષ્ટિ છે. તેથી તે બાબતનાં પૂર્વોક્ત જ્ઞાનનાં પ્રકારોમાં તેનો અન્તર્ભાવ થતો નથી.

સુષુપ્તિને બુદ્ધિરૂપ માની શકાતી નથી, કેમકે તે તો બુદ્ધિની એક મૂઢાવસ્થા (કામ ન કરતી નિષ્ક્રિય અવસ્થા) છે. આત્માનું સ્ફુરણ ત્યારે પોતાની મેળે થતું હોય છે, અથવા નિદ્રાને કારણે થતો સ્વપ્નજ્ઞાન જોવો તે કોઈ પ્રકાર છે.

આમ બુદ્ધિની જુદી-જુદી વૃત્તિઓનાં પાંચ પ્રકારોનાં નોખાં-નોખાં લક્ષણો જાણી લેવા લાયક છે.

સુબોધિની :

અનેન “ઉભયમ્ એકં જ્ઞાનમ્” ઈતિ પક્ષાઃ નિવારિતાઃ. અતઃ ઈદમંશેડપિ “ઈદં જ્ઞાનમ્” ઈતિ જ્ઞાનમ્ અપ્રમાણમ્, નહિ જ્ઞાને અંશો અસ્તિ. “સોડયં દેવદત્તઃ” ઈતિ અનુભવએવ, અભ્યાસજ્ઞાને પૂર્વજ્ઞાનસંસ્કારવત્ પૂર્વસ્મૃતિરપિ ચક્ષુષઃ સહકારિણી. ભ્રમપ્રમાસમૂહાવલમ્બનમ્ “એકદેશવિકૃતમ્ અનન્યવદ્ ભવતિ” (પાણિ.પરિ.પા.૩૭) ઈતિ ન્યાયેન ભ્રમાધિક્યે વિપર્યયએવ, પ્રમાધિક્યે નિશ્ચયઃ, સમાનરૂપત્વે તુ સમ્ભાવનાવાન્ સંશયઃ. સમ્ભાવનાદીનાં સંશયાન્તઃપાતિત્વમ્ અપ્રમાણમેવ તત્સિદ્ધાર્થવાક્યેતુ પ્રત્યક્ષસહકારિત્વાત્ પ્રત્યક્ષહેતુત્વમેવ. સાધ્યાર્થેતુ લૌકિકે વાક્યાર્થો બુદ્ધિકલ્પિતઈતિ પ્રમાણાભાવેન અપ્રમાણ્યેડપિ પ્રમેયબલાત્ પ્રમાણમેવ. લોકે વાક્યાર્થો ન અપૂર્વઃ વક્તૃજ્ઞાનવિષયવિષયિત્વાત્, તદ્બોધનસમર્થપદસમૂહસ્યૈવ પ્રયોગાત્. પદેભ્યઃ પદસમૂહો ભિન્નઃ, સએવ વાક્યાર્થે કરણમ્; અન્યથા પદે વૃત્તિદ્વયમ્ આપદ્યેત. પદાર્થકરણપક્ષે તુ વાક્યાર્થઃ શાબ્દો ન સ્યાત્. સમ્ભાવિતં સર્વમેવ અપ્રમાણમ્ ઈતિ અગ્રે વક્ષ્યતે.

સારાનુવાદ : આથી “ઉભયવિધ જ્ઞાનો મળીને એક જ્ઞાનને ઘડે છે” એવા પક્ષો નિરસ્ત થઈ ગયાં. તેથી છીપની બાબતમાં “આ ચાંદી છે” એવું જ્ઞાન પણ ‘આ’ અંશમાં પણ અપ્રમાણ છે. કેમકે જ્ઞાનમાં આવા કોઈ અંશો સમ્ભવે નહિ. “તે આ દેવદત્ત” એ પણ અનુભવ જ છે, અભ્યાસાત્મક જ્ઞાનમાં પૂર્વજ્ઞાનનાં સંસ્કારોની માફક પૂર્વસ્મૃતિ પણ ચક્ષુને સહકાર આપતી હોય છે. ભ્રમજ્ઞાન

અને પ્રમાણ મળીને જે સમૂહાવલમ્બી જ્ઞાન થાય તે “એકદેશમાં ઉદ્ભવેલ વિકારને કારણે વસ્તુ બદલાઈ નથી જતી” (પાણિ.પરિ.પા.૩૭) એવા ન્યાયથી જે ભ્રમજ્ઞાનની માત્રા અધિક હોય તો ભ્રમ અને, પ્રમાણની માત્રા અધિક હોય તો પ્રમાણ નિશ્ચય જ હોય છે. જે બન્ને જ્ઞાન સમાનમાત્રામાં થતાં હોય તો સમ્ભાવનાવાળો સંશયનો પ્રકાર બની જતો હોય છે. સમ્ભાવના વિ. જ્ઞાનો સંશયન્તઃપાતી હોવાને કારણે અપ્રમાણ જ હોય છે. સિદ્ધાર્થબોધક વાક્ય તો પ્રત્યક્ષજ્ઞાનનો સહકારી હોવાથી તેને પ્રત્યક્ષજ્ઞાનના હેતુ તરીકે માન્ય રાખવો. સાધ્યાર્થબોધક વાક્ય, જે લૌકિક વિષયની બાબતમાં હોય તો બુદ્ધિકલ્પિત હોવાને કારણે જેકે પ્રમાણ તરીકે માન્ય થઈ શકતો નથી, છતાંય પ્રમેયબળને કારણે પ્રમાણ બની જતો હોય છે. લોકમાં તો કોઈ પણ વાક્યાર્થ અપૂર્વ હોતો જ નથી, વક્તાનાં જ્ઞાનની બાબતમાં હોવાને કારણે, વક્તાને શું જાણાઈ રહ્યું છે તે જાણાવવામાટે જ યોગ્ય પદોનો સમૂહ ભેગો કરવામાં આવતો હોય છે. પદો કરતાં પદોનો સમૂહ ભિન્ન હોય છે, તે જ વાક્યાર્થમાં સાધન બનતું હોય છે; નહિતો પદોમાં બે-બે નોખી અર્થબોધક વૃત્તિઓ સ્વીકારવી પડશે. અને શાબ્દબોધમાં જે પદાર્થોને કર્ણ માનવામાં આવે તો વાક્યાર્થને શાબ્દ જ ન માની શકાય. સમ્ભાવિત તો બધું જ અપ્રમાણ જ હોય છે તે આગળ જાણાવવામાં આવશે.

(ઈન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિનું નિરૂપણ)

શ્લોક :

તેજસાનિ ઈન્દ્રિયાણ્યેવ ક્રિયાજ્ઞાનવિભાગશઃ ॥

પ્રાણસ્ય હિ ક્રિયાશક્તિર્ બુદ્ધેર વિજ્ઞાનશક્તિતા ॥૩૧॥

અનુવાદ : તેજસ ઈન્દ્રિયો જ ક્રિયા અને જ્ઞાન નાં વિભાગોમાં વહેંચાએલી હોય છે, પ્રાણની ક્રિયાશક્તિ વાપરીને; અને બુદ્ધિની વિજ્ઞાનશક્તિ વાપરીને.

સુબોધિની :

એવમ્ અન્તઃકરણયતુષ્ટયોત્પત્તિમ્ ઉકત્વા ઈન્દ્રિયોત્પત્તિમ્ આહ તૈજસાનિ ઈતિ. જ્ઞાનકરણકાનિ ક્રિયાકરણકાનિ ચ ઉભયવિધાન્યપિ રાજસાન્યેવ, નતુ જ્ઞાનકરણકાનિ સાત્ત્વિકાનિ, ક્રિયાકરણકાનિ તામસાનિ વા. “જ્ઞાનક્રિયાન્યતરકરણમ્ ઈન્દ્રિયમ્” ઈતિ, “કરણમ્ અતીન્દ્રિયમ્ ઈન્દ્રિયમ્” ઈતિ વા. તત્વાનિ દશાપિ ભિન્નાનીતિ નૈકં લક્ષણં નિર્દિષ્ટમ્. ઉભયેષાં રાજસત્વે હેતુમ્ આહ પ્રાણસ્ય હિ ઈતિ. ક્રિયાયાં પ્રાણો મૂલં, જ્ઞાને બુદ્ધિઃ. ઉભયં રાજસમ્ ઈતિ અર્થાદ્ ઉકતં ભવતિ. પ્રાણો નામ આસન્યઃ મહત્તત્ત્વભેદો, ભગવદ્રૂપો વા રાજસાહંકારોતુ તસ્ય અવતારઈતિ ન તત્ત્વતઃ. નાડપિ ઉત્પત્તિઃ નિરૂપિતા. મતાન્તરસિદ્ધાન્તાં વૈદિકાનાં વા પ્રાણાનામ્ અત્ર ગ્રહણમ્, ઈન્દ્રિયાણામ્ આધ્યાત્મિકરૂપો વા પ્રાણઃ. બુદ્ધી રાજસીતિ તદનુગૃહીતાનિ સર્વાણિ રાજસાનિ. પ્રાણસ્તુ ક્રિયાપ્રધાનઈતિ રાજસત્ત્વમ્. પ્રાણોડપિ સર્વેન્દ્રિયાનુગ્રાહકઃ ક્રિયાજનિકા શક્તિઃ. વિજ્ઞાનરૂપા શક્તિઃ વા યસ્યાઃ તસ્યાઃ બુદ્ધેઃ ભાવો વશ્યતિ અગ્રે. ઈન્દ્રિયાણાં લક્ષણાનિ ભિન્નાનિ.

સારાનુવાદ : આમ અન્તઃકરણનાં ચારેય પ્રકારોની ઉત્પત્તિનાં નિરૂપણ બાદ હવે ઈન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ સમજાવવામાં આવે છે તૈજસ વિ. જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનારી અને ક્રિયા ઉત્પન્ન કરનારી બન્ને જાતની ઈન્દ્રિયો હકીકતમાં રાજસ જ હોય છે, નહિ કે જ્ઞાનની સાત્ત્વિક અને ક્રિયાની તામસ. કેમકે “જ્ઞાન અથવા તો ક્રિયા બેમાંથી એકનું કરણ બને તે ઈન્દ્રિય”, અથવા તો “અતીન્દ્રિય કરણ તે ઈન્દ્રિય” આવું લક્ષણ સમજવું. આ દશે-દશ ઈન્દ્રિયો નોખી-નોખી હોવાથી વિભિન્ન તત્ત્વો છે. તેથી કોઈ એક લક્ષણ નથી આપવામાં આવ્યું. બન્ને જ રાજસ છે તેનો હેતુ કહે છે પ્રાણની... વિ. દરેક ક્રિયામાં મૂળ પ્રાણ હોય છે, જ્ઞાનમાં મૂળ બુદ્ધિ હોય છે. તેથી બેઉ રાજસ જ છે તે તો વિના કહે પણ કહેવાઈ ગયું. પ્રાણ તે મહત્ તત્ત્વનો એક આસન્ય(મુખમાં રહેલો) પ્રકાર છે, અથવા તો ભગવદ્રૂપ છે. રાજસ અહંકાર તો તેનો અવતાર હોવાથી તત્ત્વભેદ

થતો નથી. તેની ઉત્પત્તિ પણ ક્યાંય દરસાવવામાં આવી નથી. અથવા તો મતાન્તરોમાં પ્રસિદ્ધ અથવા વૈદિકોમાં પ્રસિદ્ધ પ્રાણોને અહિં સ્વીકારવા જોઈએ, અથવા તો પ્રાણને ઈન્દ્રિયોનો આધ્યાત્મિક રૂપ સમજવો. બુદ્ધિ પણ રાજસી હોવાથી તેનાંથી અનુગૃહીત બધાં જ રાજસી હોય છે. પ્રાણ તો ક્રિયાપ્રધાન હોવાથી રાજસ હોય છે. પ્રાણ પણ બધી જ ઈન્દ્રિયો ઉપર અનુગ્રહ કરનારો હોય છે. તેની શક્તિ ક્રિયાને ઉત્પન્ન કરનારી હોય છે. જેની વિજ્ઞાનરૂપા શક્તિ હોય તે બુદ્ધિની બાબતમાં આગળ કહેવામાં આવશે. ઈન્દ્રિયોનાં લક્ષણો બિન્ન-બિન્ન છે.

(શબ્દાદિતન્માત્રાઓનું નિરૂપણ)

શ્લોક :

તામસાત્ ચ વિકૃર્વાણાદ્ ભગવદ્વીર્યચોદિતાત્ ॥

શબ્દમાત્રમ્ અભૂત્ તસ્માત્ નભઃ શ્રોત્રન્તુ શબ્દગમ્ ॥૩૨॥

અનુવાદ : તામસ અહંકાર ત્યારે વિકાર ઉત્પન્ન કરવા પ્રવૃત્ત થતો હોય ત્યારે આન્તરિક ભગવદ્વીર્યથી પ્રેરિત થઈને શબ્દતન્માત્રા પ્રકટ થાય છે. તેના પછી આકાશ અને શ્રોત્રેન્દ્રિય કે ત્યાં શબ્દ જાય છે.

સુબોધિની :

ભૂતાનાં સૃષ્ટિમ્ આહ તામસાદ્ ઈતિ, તામસાહંકારાત્ પૂર્વવદ્ વિકૃર્વાણાત્ તામસત્વાદેવ ભગવદ્વીર્યેણ પ્રેર્યતે, નતુ ભગવદ્વીર્યસત્તામાત્રમ્. પ્રથમતઃ શબ્દમાત્રમ્ અભૂત્, તસ્માત્ પરચાત્ નભઃ. શબ્દે પ્રમાણમ્ આહ શ્રોત્રમ્ ઈતિ, શ્રોત્રસ્ય ગમ્યમ્. શ્રોત્રસમધિગમ્યઃ શબ્દઃ. શબ્દધર્માઅપિ શબ્દએવેતિ લક્ષણં ન અતિપ્રસક્તમ્. શ્રોત્રં ગચ્છતીતિ વા. શબ્દાધારાણાં ન સ્વતન્ત્રતયા ગતિરિતિ તદ્વ્યાવૃત્તિઃ.

સારાનુવાદ : હવે પંચમહાભૂતોની સૃષ્ટિની બાબતમાં સમજાવે છે, તામસ વિ., તામસ અહંકારથી મન ઉત્પન્ન થાય છે. પહેલાં જણાવવામાં

આવ્યું તે મુજબ વિકાર ઉત્પન્ન કરવા પ્રવૃત્ત, તામસ હોવાને કારણે જ ભગવદ્વીર્યથી જ તે પ્રેરિત થઈ શકે, ફક્ત ભગવદ્વીર્યનું ભીતર વિદ્યમાન હોવું પર્યાપ્ત ન હોવાથી. સહુ પ્રથમ શબ્દ તન્માત્રા બની, તેનાથી પશ્યાત્ આકાશ. અહિં શબ્દની બાબતમાં પ્રમાણ જાણાવે છે શ્રોત્રેન્દ્રિય દ્વારા, જે શ્રોત્રેન્દ્રિયથી જાણાતો હોય તેને શબ્દ સમજવો. શબ્દોનાં ધર્મો પણ અન્તે તો શબ્દરૂપ જ હોવાથી લક્ષણમાં કોઈ અતિપ્રસક્તિ નથી. શ્રોત્રેન્દ્રિય વતી જે જતો હોય તે શબ્દ. શબ્દોને આધાર બનાવીને રહેનારા ધર્મો સ્વતન્ત્ર રીતે ગતિમાન થઈ શકતાં નથી તેથી તેમની વ્યાવૃત્તિ સૂચવી.

શ્લોક :

અર્થાશ્રયત્વં શબ્દસ્ય દ્રષ્ટૃલિંગત્વમેવ ચ ॥

તન્માત્રત્વં ચ નભસો લક્ષણં કવયો વિદુઃ ॥૩૩॥

અનુવાદ : શબ્દ અર્થનો આશ્રયરૂપ હોય છે અને અર્થ કે વિષય નાં કોઈક પુરુષ દ્રષ્ટા છે તેનો લિંગ=હેતુ પણ હોય છે. શબ્દ આકાશની તન્માત્રા હોય છે. આમ આ લક્ષણો વિદ્વાનો જાણે છે.

સુબોધિની :

શબ્દસ્ય લક્ષણાનિ આહ અર્થાશ્રયત્વમ્ ઈતિ, અર્થોહિ શબ્દમ્ આશ્રિત્ય તિષ્ઠતિ. અર્થસ્ય ઘટપટાદેઃ રૂપત્રયં : તત્ર યદ્ આધિદૈવિકં રૂપં તત્ શબ્દનિષ્ઠં શબ્દૈકસમધિગમ્યં શબ્દેન નિત્યસમ્બદ્ધમ્. આધિભૌતિકન્તુ પ્રકટરૂપં, તસ્ય ન શબ્દાશ્રયત્વં કિન્તુ પૃથિવ્યાદ્યાશ્રિતત્વમેવ. આધ્યાત્મિકન્તુ જ્ઞાનેચ્છાપ્રયત્નાશ્રિતમ્. ત્રિતયભેદેન સર્વત્ર લક્ષ્યતે. શબ્દસ્ય અર્થાશ્રયત્વં લક્ષણં, નતુ આકાશસ્ય. લક્ષણાન્તરમ્ આહ દ્રષ્ટૃલિંગત્વમેવ ચ ઈતિ, દ્રષ્ટાહિ અર્થાનામ્ આધ્યાત્મિકન્તુ અર્થ સમ્બન્ધિત્વેન જ્ઞાપયતિ; યથા, ભિન્નિવ્યવહિતો ગજં દૃષ્ટવા “ગજો અયમ્” ઈતિ વદતિ, તદા અન્તઃસ્થિતવાક્યપ્રયોક્તા ગજદર્શનવાન્ ઈતિ લક્ષ્યતે. સ્વરાદ્ વા “દેવદત્તો અયમ્” ઈતિ ધર્મતો લક્ષણમ્. ચકારાદ્ દશ્યજ્ઞાપકત્વં ચ. ભૌતિકમપિ ઘટાદિકં બોધયતિ ઈતિ અર્થઃ. લક્ષણાન્તરમ્ આહ તન્માત્રત્વં ચ

નભસઃ ઈતિ. નભસઃ તન્માત્રત્વં સૂક્ષ્મરૂપત્વં શબ્દસ્ય લક્ષણં, સૂક્ષ્માવસ્થા શબ્દઃ સ્થૂલાવસ્થા નભઃ ઈતિ. કેચિદ્ અન્યથા મન્યન્તે ઈતિ સ્વોક્તે પ્રમાણમ્ આહ કવયો વિદુઃ ઈતિ.

સારાનુવાદ : હવે શબ્દનાં લક્ષણો કહે છે અર્થનો આશ્રયરૂપ હોય છે વિ., અર્થ શબ્દોમાં આશ્રિત થઈને રહે છે. અર્થ જે ઘટપટ વિ. તેનાં ત્રણ રૂપો હોય છે : તેમાં જે આધિદૈવિક રૂપ હોય છે તે શબ્દમાં રહેતો હોય છે. તે ફક્ત શબ્દથી જ ગમ્ય અને શબ્દથી નિત્ય સંબન્ધ ધરાવનાર હોય છે. આધિભૌતિક રૂપ પ્રકટ પદાર્થો છે, તે શબ્દોમાં આશ્રિત નથી હોતા કિન્તુ પૃથિવી વિ. મહાભૂતોમાં આશ્રિત હોય છે. આધ્યાત્મિક રૂપ જ્ઞાન ઈચ્છા અને પ્રયત્ન માં આશ્રિત થતાં હોય છે. આ ત્રણેય પ્રભેદો બધે જ દેખાય છે. અર્થોનું આશ્રય હોવું તે શબ્દનું લક્ષણ જાણાવ્યું, આકાશનું નહિ. બીજું લક્ષણ જાણાવે છે કોઈક પુરુષ દ્રષ્ટા છે તેનો લિંગ પાણ દ્વારા, જે પુરુષે જે કાંઈ જોયું હોય તેવો અર્થોનો દ્રષ્ટા, તેમાં અર્થ આધ્યાત્મિક રૂપે રહેતો હોવાથી, તેનાં સમ્બન્ધી તરીકે તે દ્રષ્ટા શબ્દને જાણાવતો હોય છે; જેમકે, ભીતની બીજી બાજુએ હાથીને જોઈને કોઈ “આ હાથી છે” એમ કહેતો હોય, ત્યારે ભીતર રહીને વાક્યપ્રયોગ કરનારે હાથી જોએલો હશે જ, એવું સમજમાં આવે. કોઈક કાંઈક બોલે તો તેનાં સ્વરોને કારણે પાણ “આ દેવદત્ત બોલ્યો” એમ સમજમાં આવતું હોય છે. આ લક્ષણો ધર્મને આધારે આપવામાં આવ્યા. અને દ્વારા દૃશ્યનાં જ્ઞાપક હોવું પાણ જાણાવવામાં આવ્યું. ભૌતિક ઘડા વિ. અર્થોનું પાણ જ્ઞાન શબ્દો આપતા હોય છે. બીજું લક્ષણ જાણાવે છે શબ્દ આકાશની તન્માત્રા કહીને. આકાશની તન્માત્રા હોવી એટલે સૂક્ષ્મરૂપ હોવું તે શબ્દનું લક્ષણ, શબ્દ તે સૂક્ષ્માવસ્થા આકાશ તે સ્થૂલાવસ્થા. કેટલાક અન્યથા માનતા હોય છે તેથી પોતે કહ્યું તેમાં પ્રમાણ જાણાવે છે વિદ્વાનો જાણે છે .

(પંચમહાભૂતપૈકી આકાશનું નિરૂપણ)

શ્લોક :

ભૂતાનાં દિદ્રદાતૃત્વં બહિરન્તરમેવ ચ ॥

પ્રાગેન્દ્રિયાત્મધિષ્ણ્યત્વં નભસો વૃત્તિલક્ષણમ્ ॥૩૪॥

અનુવાદ : પૃથ્વી વિ. ભૂતોને અવકાશ પ્રદાન કરનાર અને પ્રાણ ઈન્દ્રિય આત્મા નું ભીતર અને બહાર રહેલ ધિષ્ણ્ય=આધારસ્થાન હોવું આકાશની વૃત્તિઓનાં લક્ષણ છે.

સુબોધિની :

આકાશં લક્ષયતિ ભૂતાનામ્ ઈતિ, ભૂતાનાં પ્રાણિનાં દિદ્રદાતૃત્વમ્, બહિરન્તઃસ્વરૂપત્વં, પ્રાગેન્દ્રિયાન્તઃકરણાધારત્વં ચ ઈતિ નભસો લક્ષણત્રયમ્. દિદ્રમ્ અવકાશઃ, બહિરન્તર્વ્યવહારઃ આકાશવિષયએવ. પૃથિવ્યાદેઃ આવરણરૂપસ્ય ન બહિરન્તર્વ્યવહારવિષયત્વમ્, પરિચ્છેદકત્વં પરમ્. પ્રદેશોડપિ ન વ્યવહારહેતુઃ તુલ્યત્વાત્. વિવરે ચ વ્યવહારઃ. અતઃ આકાશસ્યૈવ. ચ કારાત્ પૃથિવ્યાદિસર્વાધારત્વં ચ લક્ષણમ્. લક્ષણાન્તરમ્ આહ પ્રાગેન્દ્રિયાત્મધિષ્ણ્યત્વમ્ ઈતિ, પ્રાણાનામ્ ઈન્દ્રિયાણામ્ અન્તઃકરણસ્ય ચ ધિષ્ણ્યમ્ આધારભૂતં સ્થાનમ્. ‘ધિષ્ણ્ય’ શબ્દેન વૈદિકત્વં તસ્ય સ્થાનસ્ય ઘોષિતમ્. નભસો વૃત્તિલક્ષણમ્ ઈતિ, નભોહિ ત્રિધા વર્તતે, સ્વસ્ય આધિભૌતિકં રૂપં સ્વયં પ્રચચ્છતીતિ આધિદૈવિકત્વમ્, બહિરન્તર્વ્યવહારાશ્રયમ્ ઈતિ આધ્યાત્મિકત્વં, દેહાન્તઃસ્થિતપદાર્થાશ્રયત્વેન આધિભૌતિકત્વમ્.

સારાનુવાદ : હવે આકાશનું લક્ષણ ભૂતોને પ્રાણિઓને અવકાશ પ્રદાન કરનાર, બહાર અને ભીતર રહેલ આધારસ્થાન, પ્રાણ ઈન્દ્રિય અન્તઃકરણ નું આધારસ્થાન હોવું તે આકાશનું લક્ષણ છે. આકાશ અવકાશ, જેને બહાર અને ભીતર એવો વ્યવહાર આકાશની બાબતમાં થતો હોય છે. પૃથિવી આદિનાં આવરણરૂપ આકાશ ભીતર અને

બહાર વ્યવહારનો વિષય બની પરિચ્છેદક હોય છે. પ્રદેશ પણ વ્યવહારનો હેતુ નથી બનતો તુલ્ય હોવાથી. વિવરમાં જ વ્યવહાર સમ્ભવે. તેથી આકાશ જ હેતુ હોય છે. અને પૃથિવી વિ. બધાનો આધાર હોવું પણ લક્ષણ છે. બીજું લક્ષણ આપે છે પ્રાણ ઈન્દ્રિય અને આત્મા નું આધારસ્થાન હોવું , પ્રાણોનું એટલે ઈન્દ્રિયોનું અને અન્તઃકરણનું આધારભૂત સ્થાન. ‘ધિષ્ણ્ય’શબ્દનાં પ્રયોગને કારણે વૈદિકતા તે સ્થાનની દેખાડી. આકાશની વૃત્તિઓનું લક્ષણ એટલે, આકાશ ત્રણ પ્રકારે રહેતો હોય છે : પોતાનું આધિભૌતિક રૂપ પોતે જ આપતું હોવાથી આધિદૈવિકતા, ભીતર અને બહાર હોવાની બાબતનાં વ્યવહારનો આશ્રય હોવું તે આધ્યાત્મિકતા, દેહની ભીતર રહેલ પદાર્થોનું આશ્રય હોવાના રૂપમાં આધિભૌતિકતા.

॥ श्रीमद्भागवतदशमसुबोधिनीमां ॥

॥ नलकूबरमणिग्रीवे करेली स्तुति ॥

(निरोधलीवान्तर्गत तामसप्रकरागतां अवान्तर प्रमागुप्रकरागमां वैराग्यगुगुलीवापरक दृश्यमो अध्याय)
(भगवत्स्वर्पविवेचनपरक)

(समग्रस्तुति-अर्थ)

(सुबोधिनीकारिका)

दृशभिः प्रागुत्प्लवृष्टलोकैः यदुक्तुः स्तोत्रम् उत्तमम् ॥
ज्ञानवैराग्ययोर् अत्र निर्गुण्यः समुदीरितः ॥१॥
मूलरूपो भवान् पूर्वं ऋगद्वैतस्य तथैव य ॥
मध्यरूपः र्थति त्रेधा ज्ञानरूपो निरूपितः ॥२॥
माहात्म्यज्ञापनार्थाय दृष्टोक्तं य वरिणितम् ॥
सर्वरूपोऽपि सर्वस्मिन् गृह्यमाणैर् न गृह्यते ॥३॥
आध्यात्मिकस्य ततो न अयं भौतिकोऽपि ततो नखि ॥
द्वैविकत्वेन सर्वः स्यात् द्वयं तस्मात् य जयते ॥४॥
अतः सर्वत्वकर्तृत्वे ज्ञानभक्ती इलिष्यतः ॥
अतो ज्ञानं निरूप्य आदौ भक्तिम् आद्यतुर उत्तमाभापा ॥
अनेनैव य वैराग्यं ज्ञानाजनकता यद्वि ॥
तद्य सर्वं परित्याज्यम् अन्यथा स्याद् विनाशनम् ॥६॥
भक्तिसिद्धयैतु यद् ज्ञानं श्लोके षष्ठे निरूप्यते ॥
अन्यथाभावशंकायाः व्यावृत्त्यर्थं भवान् परः ॥७॥
भगवन्तं नमस्कृत्य गमनप्रार्थना कृता ॥
तद् अयुक्तं भक्तिमतामिति भक्तिस्तु षड्गुणा ॥८॥
भक्तैः सदैव सा कार्या परोक्षेणैव सिध्यति ॥
गुप्तो रसस्य तदोद्भुद्धो रसतां याति न अन्यथा ॥९॥

गुणप्रधानभावत्वम् अत्र छि विरुध्यते ॥

अतो अत्र भगवान् वीला स्वयं कर्तुं समुद्यतः ॥१०॥

स्वस्यैव रसभोगार्थं परार्थं वा ऽति अनिर्णयः ॥

ताभ्यां विमोचनं नैव शक्यं पक्षद्वयेऽपि छि ॥११॥

सारानुवाद : दृशविध प्राणोनी संप्र्यानी माङ्क दृश श्लोको वरे उत्तम प्रकारे नलकूबर अने मणिग्रीव बेउअे स्तुति करी. अखिया ज्ञान अने वैराग्य नी बाबतमां निर्णय आपवामां आव्यो छे. पडेला मूणरूप भगवान् पछी ळगद्वरूप भगवान्. तेमळ मध्यरूप भगवान् आम त्राणेय प्रकारे भगवानने ज्ञाननां इपे वारुवाया छे. भगवान् दुर्जे छे ते ळशाववा तेमनुं माडात्म्य आम वारुववामां आव्युं छे. आ ळगतमां बधां ळ इपो पोते भगवाने धाराण कर्था छे छतांय ते बधा ळ इपोनां अनुभवोमां भगवान् पोते अनुभवाता नथी. आ इकत आध्यात्मिक के आधिभौतिक इपे भगवान्ने जेतां शक्य बनतुं नथी. आधिदैविक इपे जेतां आ उपपन्न थई शके. भगवान्नां आवा आधिदैविक स्वइपमांथी आध्यात्मिक अने आधिभौतिक बेउ स्वइप प्रकट थई शके छे. आथी भगवाननुं सर्वइप डोवुं, तेमळ सर्वकर्ता डोवुं, उपपन्न थई जय छे ळेनां इणइपे अन्ते ज्ञान अने लकित इलित थई ळतां डोय छे. आ काराणे ळ पडेलां ज्ञाननुं निइपाण करीने अन्ते उत्तम प्रकारनी लकितनुं वारुन करवामां आव्युं छे. वैराग्य पाण अन्ते तो आ बेउनां काराणे सिद्ध थई ळतुं डोवाथी अने जे विषयवैराग्य विषयनी भगवदात्मकतानां ज्ञानइपे न इलित थतुं डोय तो बधा विषयोनी जे त्याग न करवामां आवे तो भगवदभावनी सर्वथा विनाश ळ थाय. तेथी लकितनी सिद्धिमाटे ळेवा ज्ञाननी अपेक्षा डोय तेनुं निइपाण छटा श्लोकमां करवामां आव्युं छे. नलकूबर-मणिग्रीवमां बीजे कोई अन्यथाभाव तो नडीं डोय तेवी शंङाने दूर करवा. तेओअे भगवान्ने नमस्कार करीने ळवानी आज्ञा मागी ते वारुन करवामां आव्युं. भगवान्ने उलुभलमां बंधायेला छोडीने पोते त्यांथी

જવાની આજ્ઞા માગવી કોઈ પણ ભક્તમાટે યોગ્ય કેમ માની શકાય તેથી ભક્તિનાં છ ગુણો સૂચિત કરવામાં આવ્યા છે. ભક્તિ તો ભક્તો સાથે હળીમળીને કરવાની હોય છે. તેથી ભગવાનની સંનિધિ કે પરોક્ષ ક્યાંય પણ કરી શકાય. ભક્તિનો ગુપ્ત રસ તો ત્યારે જ ઉદ્ભુદ્ધ થઈને પોતાની રસરૂપતા પ્રકટ કરી શકે. બીજી રીતે નહીં. આ અધ્યાયમાં વાર્ણવાયેલી એક જ લીલામાં ભક્તવશ્યતા દેખાડવા પોતે પોતાની ઈચ્છાથી ઉલુખલમાં બંધાઈને ભક્તિનો આનંદ પ્રદાન કરવા માગે છે એટલે પોતાની ગૌણતા પ્રકટ કરવા માગે છે અથવા તો પોતાની આવી લીલામાં પ્રમુખ બની તેનો આનંદ માણવા માગે છે તે નલકૂબર અને મણિગ્રીવ ને સ્પષ્ટ રીતે સમજ્યું નહિં તેથી. પોતે ભક્તિરસનાં ઉપભોગમાટે અથવા તો બીજાઓને પણ ભક્તિરસનો સ્વાદ પ્રદાન કરવામાટે તે બાબતમાં નિર્ગુણ આ સ્તુતિમાં આપવામાં આવ્યો નથી. તેથી બન્ને પક્ષોમાંથી કોઈ એક પક્ષ સ્પષ્ટ ન થતો હોવાથી તેઓ ભગવાનને ઉલુખલનાં બંધનમાંથી મુક્ત કરવાની હિમ્મત દાખવી શક્યા નહિં.

(કૃષ્ણની સર્વરૂપતા)

શ્લોક :

નલકૂબરમણિગ્રીવૌ ઉચ્યતુઃ

કૃષ્ણ! કૃષ્ણ! મહાયોગિન્! ત્વમ્ આદ્યઃ પુરુષઃ પરઃ ॥

વ્યક્તાવ્યક્તમ્ ઈદં વિશ્વં રૂપં તે બ્રહ્મણો વિદુઃ ॥૨૯॥

અનુવાદ : નલકૂબર-મણિગ્રીવ બોલ્યા, ઓ કૃષ્ણ! ઓ કૃષ્ણ! ઓ મહાયોગી! તમે આદ્ય પર પુરુષ છો, ઓ વિશ્વરૂપ બ્રહ્મ! [અથવા તો બ્રહ્મ(=વેદ)નાં ભગવાનની બાબતમાં પ્રમાણ હોવાને કારણે] જગત્માં અનુભવાતાં વ્યક્ત કે અવ્યક્ત બેઉ રૂપો ધારણ કરનાર તમે છો.

સુબોધિની :

પૂર્વસ્મૃતિઃ સન્દિગ્ધેતિ તન્નિર્ણયાર્થં ભગવાન્ આગતઃ ઈતિ ઉક્તમ્.
 સા સ્મૃતિઃ સર્વલોકપ્રસિદ્ધા ભવતુ ઈતિ કૃષ્ણસ્વરૂપં જ્ઞાતં નિરૂપયતઃ,
 “જ્ઞાની પ્રિયતમો અતો મે” (ભાગ.પુરા.૧૧૧૧૮૩) ઈતિ વાક્યાત્.
 અન્યથા સર્વેવ સ્તુતિઃ વિરુદ્ધયતે. તત્ર પ્રથમં પુરુષોત્તમો ભવાન્ ઈતિ
 આહતુઃ કૃષ્ણ! કૃષ્ણ! ઈતિ, આદ્યે વીપ્સા. કૃષ્ણઃ સદાનન્દઃ,
 સએવ કૃષ્ણનામા ચ. ઉભયવિદ્યાજ્ઞાનનિવૃત્ત્યર્થં વા તથા ઉક્તમ્. આકૃત્યા
 ચેષ્ટયા ચ ન આવયોઃ ભ્રમઃ ઈતિ આહતુઃ મહાયોગિન્ ઈતિ. લૌકિકાઅપિ
 નાનાયોગચર્યાયાં પ્રવૃત્તાઃ હીનભાવં ન પ્રાપ્નુવન્તિ, કુતઃ પુનઃ
 નિર્દોષપૂર્ણગુણવિગ્રહઃ? અતો નામરૂપે વર્ણનીયે અર્થે ન બાધકે. આદ્યઃ
 ઈતિ, મૂલભૂતત્વમેવ મહત્ત્વં, સર્વેઃ હિ સ્વાપેક્ષયા મહત્ત્વં જ્ઞાતવ્યમ્
 આદ્યસ્તુ તથા. આદ્યત્વં મતાન્તરે અચેતનસ્યાપિ સમ્ભવતીતિ તદ્વ્યાવૃત્ત્યર્થમ્
 આહ પુરુષઃ ઈતિ. સાંખ્યતુલ્યતામ્ આશંક્ય આહતુઃ પરઃ ઈતિ પુરુષોત્તમઃ
 ઈતિ અર્થઃ. નિરાકારપક્ષનિવૃત્ત્યર્થં ‘પુરુષ’પદં, તસ્મિન્ પક્ષે અયં વિકૃતો
 ભવેદેવ. પરઃ કાલાદીનામપિ નિયન્તા. એવં ભગવતો મૂલરૂપત્વં નિરૂપ્ય
 કાર્યરૂપાભાવે મૂલરૂપત્વં ન ઉપપદ્યતઈતિ કાર્યસ્ય ચ અન્યથાત્વે તસ્ય
 ગૌણત્વમ્ અવિકૃતત્વમ્ અસંગિત્વં ચ વિરુદ્ધતઈતિ કાર્યરૂપમપિ ત્વમેવ
 ઈતિ આહતુઃ વ્યક્તાવ્યક્તમ્ ઈદમ્ ઈતિ. ઈદં સર્વમેવ જગદ્ દ્વિરૂપમેવ
 ભવતિ. કાલેન અપરિગૃહિતમ્ અવ્યક્તં ભવતિ. પરિગૃહિતં વ્યક્તં ભવતિ.
 આકાશપરમાણ્વાદીનામપિ વ્યક્તતા ઈતિ કેચિત્. તદા સર્વમેવ જગત્
 કાલાદિતૃણસ્તમ્બાન્તં વ્યક્તમ્ અવ્યક્તં ચ ભવતિ. અવયુત્યા અનુવાદો
 વા. ઉભયથાપિ ઈદં જગત્ તવૈવ રૂપમ્. અત્ર પ્રમાણમ્ આહતુઃ
 બ્રહ્માણો વિદુઃ ઈતિ, બ્રહ્માણો વેદાદ્, બ્રાહ્મણાઃ ઈતિ વા. તે
 બ્રહ્માણઃ ઈતિ વા. તદા સર્વાએવ શ્રુતયઃ પ્રમાણમ્ ઈતિ ઉક્તમ્
 ભવતિ. રૂપમ્ ઈતિ સ્વરૂપં નિરૂપકં વા.

સારાનુવાદ : આ યમલાઝુન વૃક્ષોને પોતાનાં પૂર્વજન્મની સ્મૃતિ
 ખરેખર હોઈ શકે કે નહિં તેવો જો સન્દેહ થાય તો તેનાં નિવારણમાટે
 ભાગવત કહે છે કે પોતે ભગવાન્ પધાર્યા. આવી પૂર્વજન્મની
 સ્મૃતિ જો ન હોય તો વૃક્ષયોનિમાં પતિત શાપગ્રસ્ત આત્માઓ શ્રીકૃષ્ણનું

સ્વરૂપ કેવી રીતે ઓળખી શકત! તેથી તેવી તેઓની પૂર્વસ્મૃતિ બધા લોકોમાં પ્રસિદ્ધ થાય તેથી તેઓએ જેવું શ્રીકૃષ્ણનું સ્વરૂપ જાણ્યું તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, કેમકે “જ્ઞાની મને પ્રિયતમ લાગે છે” (ભાગ.પુરા.૧૧૧૧૮૩) આમ પોતે ભગવાને કબૂલ રાખ્યું છે. જે કથાભિપ્રાય આમ ન લેવાય તો આ સમગ્ર સ્તુતિ વિરોધાભાસી બની જશે. હવે આ સ્તુતિમાં સદૂથી પહેલાં ભગવાનને પુરુષોત્તમ તરીકે પ્રતિપાદિત કરે છે. ‘કૃષ્ણ!’ ‘કૃષ્ણ!’ આમ બે વખત કરવામાં આવેલ સંબોધનમાં શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે પોતાનો આદર વ્યક્ત કરવા માગે છે. “કૃષ્ણ = ‘સદ્+આનન્દ’”, તે સદાનન્દનું નામ પણ ‘કૃષ્ણ’ છે. આત્મા અને પરમાત્મા બેઉનાં અજ્ઞાન નિવૃત્ત કરવા પણ બે વખત નામોચ્ચારણ કરવામાં આવ્યું છે. ભગવાનની પ્રાકૃત બાલક જેવી આકૃતિ અને ચેષ્ટા ને કારણે અમે ભ્રાન્ત થયા નથી તે જાણાવવા શ્રીકૃષ્ણને ‘મહાયોગી’ કહે છે. લૌકિક પુરુષો પણ નાના પ્રકારની યોગચર્યા (અનેકવિધ રૂપો ધારણ કરીને વિહાર) જ્યારે કરતા હોય તેથી તેઓમાં જે હીનતા ન પ્રકટ થતી હોય તો સર્વથા દોષરહિત પૂર્ણ ગુણોવાળા ભગવાનમાં આવા કારણે હીનતા કેમ માની શકાય? તેથી ભગવાનનાં નામરૂપો તેમને ધારણ કરનાર પદાર્થનાં વર્ણનમાં આડે આવતાં નથી. આવા ભગવાનને ‘આદ્ય’ કહેવું, તે તેમનું જગતિક નામરૂપકર્મોનાં મૂલભૂત હોવાનાં મહત્ત્વને પ્રકટ કરે છે, બધાએ પોતાનાં ભગવાનનું કાંઈક અનેરું મહત્ત્વ જાણી લેવું જોઈએ આદ્ય હોવાથી તેવું મહત્ત્વ પ્રકટ થયું. જેકે બીજા મતો પ્રમાણે અચેતન પદાર્થો પણ આદ્ય હોઈ શકે તેથી તેવી માન્યતા પ્રમાણે અહિં પણ કહેવાઈ રહ્યું હશે તેવી મિથ્યા ધારણા દૂર કરવા ભગવાનને ‘પુરુષ’ કહ્યા. આને કારણે સાંખ્યમતમાં માન્ય અનેક પુરુષો પૈકી એક પુરુષ કોઈ ભગવાનને પણ ન માની લે તેથી ‘પર’ વિશેષણ જેડીને તે ભગવાનને ‘પુરુષોત્તમ’ કહી રહ્યા છે. પર તત્ત્વ હોવાને કારણે કોઈક નિરાકાર ન માની લે તે હેતુથી ‘પુરુષ’ પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે, કેમકે જે પર તત્ત્વ નિરાકાર હોય તો અવિકારી

હોવાને ઠેકાણે માયાને કારણે વિકારી સિદ્ધ થશે જ. ‘પર’ કહ્યું તેથી કાળ કર્મ સ્વભાવ પ્રકૃતિ કે પુરુષ બધાનો નિયામક સિદ્ધ થાય છે. આમ ભગવાનનાં મૂળરૂપનું નિરૂપણ કર્યા બાદ જો કાર્ય પ્રકટ ન થતું હોય તો કોઈ વસ્તુનું મૂળરૂપ ઉપપન્ન થતું નથી. તેમજ કાર્ય પણ જો કારણથી વિપરીત પ્રકારનું હોય તો કારણને ગૌણ માનવું જ પડે તેમ કરતાં કારણનું અવિકૃત અને અસંગી હોવું વિરુદ્ધ સિદ્ધ થાશે. તેથી કાર્યરૂપ પણ પોતે ભગવાન જ છે ‘તમે’ કહીને પ્રકટ કર્યું. “જગત્માં અનુભવાતાં આ વ્યક્ત કે અવ્યક્ત બેઉ રૂપો” કહ્યું. ‘આ’ કહ્યું તેથી આ સમ્પૂર્ણ જગદ્ દ્વિરૂપ હોય છે. કાળદ્વારા અપરિગૃહીત અવ્યક્ત રહી જતું હોય છે જ્યારેકે પરિગૃહીત વ્યક્ત થઈ જતું હોય છે. જો કે કેટલાક લોકો એમ માને છે કે આકાશ પરમાણુ વિગેરે પણ વ્યક્ત થતાં હોય છે. ત્યારે સમ્પૂર્ણ જગત્ દરેકે દરેક વસ્તુ કાળથી લઈને તૃણ પર્યન્ત વ્યક્ત પણ અને અવ્યક્ત પણ માની શકાય. પ્રત્યેક જાગતિક પદાર્થને એકમેક કરીને અનુવાદ કરવાથી આ અર્થ પણ સ્ફુરિત થાય છે. કોઈ પણ રીતે આ જગત્ ભગવાનનું રૂપ જ છે. આ બાબતમાં પ્રમાણ દેખાડે છે ‘બ્રહ્મ’ શબ્દનો અર્થ વેદ લેવો અથવા તેને જાણનારા બ્રાહ્મણો લેવા. અથવા તો તમે બ્રહ્મ છો એમ કહેવા માગે છે. તેમ કહેવા જતાં બધા જ શ્રુતિવચનો પ્રમાણ તરીકે આલેખી શકાય. રૂપ એટલે સ્વરૂપ અથવા નિરૂપક.

(આધિદૈવિકપ્રકારે પણ કૃષ્ણની સર્વરૂપતા)

શ્લોક :

ત્વમ્ એકઃ સર્વભૂતાનાં દેહાસ્વાત્મેન્દ્રિયેશ્વરઃ ॥

ત્વમેવ કાલો ભગવાન્ વિષ્ણુર્ અવ્યયઃ ઈશ્વરઃ ॥૩૦॥

અનુવાદ : તમે એકલા જ બધા પ્રાણિઓનાં દેહ નિજાત્મા ઈન્દ્રિય અને તેનાં ઈશ્વર પણ છો. તમે જ કાળ ભગવાન્ વિષ્ણુ અવ્યય ઈશ્વર પણ છો.

સુબોધિની :

એવં સર્વરૂપત્વં ભગવતો નિરૂપ્ય આધિદૈવિકપ્રકારોણાપિ સર્વરૂપત્વમ્ આહતુઃ ત્વમ્ એકઃ ઈતિ, તત્તદાધિદૈવિકાનાં ભેદો ભવિષ્યતિ ઈતિ આશંક્ય આહતુઃ એકઃ ઈતિ. દેવાદીનામ્ ઉત્તમત્વાત્ તદાધિદૈવિકત્વમ્ અસ્તુ, કૃમિકીટાધિદૈવિકત્વન્તુ ન ભવિષ્યતિ ઈતિ આશંક્ય આહતુઃ સર્વભૂતાનામ્ ઈતિ. આબ્રહ્મતૃણસ્તમ્બાન્તજતિભેદાનાં દેહાઃ અસવઃ પ્રાણાઃ આત્મા અન્તઃકરણમ્ ઈન્દ્રિયાણિ ઈશ્વરો જીવઃ, સ્વાત્મા જીવો વા. ‘ઈન્દ્રિય’પદેન પ્રાણાઃ ઈન્દ્રિયાણિ અન્તઃકરણં ચ. ઈશ્વરઃ અન્તર્યામી, આધિભૌતિકાદીનામ્ ઈશ્વરો વા, દેહદ્વયસહિતજીવસ્ય વા. નિયામકત્વપક્ષે ભિન્નતયા કાલાદીનામપિ તથાત્વમ્ ઈતિ કાલાદિરૂપતામ્ આહતુઃ ભગવાન્ ઈતિ. ઐશ્વર્યં સર્વસ્યાપિ કાલકૃતમેવેતિ કાલએવ ઈશ્વરઃ; તથા બલમપિ; તારુણ્યએવ બલં, તપોયોગાદિભિરપિ કાલપુષ્ટૈરેવ બલં સિદ્ધ્યતિ. યશોઽપિ કાલએવ, નહિ સર્વદા કસ્યચિદ્ યશો ભવતિ. એવમ્ અન્યેઽપિ ગુણાઃ, કાલાન્વયવ્યતિરેકાત્ કાલએવ પરગુણહેતુરિતિ ગમ્યતે. નનુ કાલસ્તુ વિષ્ણુવાત્મકઃ; યોહિ વ્યાપકો ભવતિ સ કલયતિ, નહિ યો યં વ્યાપ્તું ન શક્નોતિ સ કલયતિ, અતો વિષ્ણુરેવ કાલો ન અન્યઃ ઈતિ આશંક્ય આહતુઃ વિષ્ણુઃ ઈતિ. ત્વમેવ વિષ્ણુઃ આધિદૈવિકઃ કાલો, યજ્ઞરૂપો વા, પાલકો વા સત્ત્વાત્મકઃ. તસ્ય ભિન્નત્વે ભગવતઃ તદ્દહીનત્વં સ્યાત્. અવ્યયો અક્ષરમપિ ત્વમેવ, અન્યથા ભગવતઃ સમવાયિત્વં ન સ્યાત્. અક્ષરમેવ હિ સમવાયિકારણં, પ્રકૃતિપુરુષોપાદાનત્વાત્. “સર્વં સમાપ્નોષિ તતો અસિ સર્વ” (ભગ.ગીતા.૧૧૧૪૦) ઈતિ સર્વત્વમ્ અન્યથાપિ ઉપપદ્યતે. વસ્તુનઃ પરિચ્છેદકત્વં ન સર્વવાદિસમ્પ્રતિપન્નમ્. અતો અક્ષરો ભગવાનેવ ઈશ્વરરૂપમપિ અન્તર્યામીરૂપં ભિન્નરૂપં વા અધિકારિત્વેન નિર્દિષ્ટં, યસ્ય અસાધારણો ધર્મ ઐશ્વર્યં ભવતિ.

સારાનુવાદ : આમ ભગવાન્ સર્વરૂપ છે તે નિરૂપણ કરીને આધિદૈવિક પ્રકારે પણ ભગવાન્ની સર્વરૂપતા પ્રતિપાદિત કરવામાં આવી રહી છે, ‘તમે એકલાં’ એટલે, જગતિક નામ-રૂપ-કર્મોનાં તે-તે આધિદૈવિક રૂપો જુદાં-જુદાં કદાચ હોઈ શકે તેવી ધારણાને દૂર કરવા કહે

છે એકમાત્ર. દેવો વિગેરે તો ઉત્તમ હોય છે તેથી તેમનાં આધિદૈવિક તો માની શકાય, પણ કૃમિ કે કીડાઓનાં આધિદૈવિક રૂપ ભગવાનને કેમ માની શકાય? તેનો જવાબ આપે છે બધા પ્રાણિઓનાં કહીને. બ્રહ્માજીથી લઈને તૃણ પર્યન્ત જે કાંઈ ભિન્ન-ભિન્ન પદાર્થો હોઈ શકે તે બધા દેહો પ્રાણો અને ‘આત્મા’ એટલે અન્તઃકરણ ઈન્દ્રિયો અને તેમનો ઈશ્વર જીવાત્મા, અથવા તો ‘નિજાત્મા’ એટલે જીવાત્મા. ‘ઈન્દ્રિય’ પદનો અર્થ પ્રાણ ઈન્દ્રિયો તેમજ અન્તઃકરણ. અથવા ‘ઈશ્વર’ પદનો અર્થ અન્તર્યામી તરીકે લેવો, એટલે આધિભૌતિક વિગેરે પદાર્થોનાં ઈશ્વર, અથવા તો સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ દેહવાળા જીવનાં ઈશ્વર તરીકે લેવા. ભગવાનને સહૂનાં નિયામક માનતાં ભિન્નતયા લેતાં તો કાળ વિગેરેની માફક ભગવાન પાણ અન્યતમ નિયામક હોઈ શકે તેવી ધારણાનાં નિરસનમાટે ભગવાનને કાળ વિગેરે બધાંજ નિયામકોનાં રૂપે પ્રતિપાદિત કરે છે ભગવાન શબ્દનાં પ્રયોગ દ્વારા. કોઈનું પાણ ઐશ્વર્ય તો કોઈ ન કોઈ કાળમાં જ એટલે કાળાધીન જ હોય છે તેથી તેવા કાળરૂપે પોતે ભગવાન છે. કાળ પોતે પાણ ઈશ્વર હોય છે તેમજ બલ પાણ તરુણાવસ્થામાં સામાન્યરીતે બલ હોય, તપ યોગ વિગેરે દ્વારા પાણ કોઈ ન કોઈક કાળમાં જ બલ પ્રકટ થતું હોય છે. યશ પાણ કોઈ ન કોઈ કાળમાં હોય છે, હર-હમશ યશ કોઈનું ટકી રહેતું નથી. આવી રીતે બીજા પાણ ગુણો, કાળથી ઘેરાયેલા હોવાને કારણે કાળને છએ છ હેતુ સ્વીકારવામાં આવે છે. અહિંયા એક શંકા ઉભી થઈ શકે કે જે વ્યાપક હોય તે આકલન કરી શકે જે કોઈ જ્યાં વ્યાપીને વિદ્યમાન ન હોય તે તેનું આકલન કરી શકે નહિં તેથી કાળને તો વિષ્ણુના રૂપે વર્ણવવામાં આવ્યો છે. તેથી કાળને વિષ્ણુથી નોખો ન ગણવો જોઈએ આ આશંકાનાં સમાધાનમાટે ‘વિષ્ણુ’શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો. ભગવાન તેમજ વિષ્ણુ પાણ તમે જ છો. આધિદૈવિક કાળરૂપે, અથવા યજ્ઞરૂપે, અથવા તો સત્વાત્મક હોવાથી જગત્નાં પાલનકર્તા તરીકે પાણ. આ બધા પદાર્થો જે ભિન્ન-ભિન્ન હોય

તો ભગવાનને પણ કોઈક એમના આધીન માની શકત. ‘અવ્યય’ કહેતાં અક્ષરરૂપ પણ ભગવાન પોતે છે. કેમકે જે અક્ષરબ્રહ્મનાં રૂપે ભગવાન ન હોય તો ભગવાન આ જગતનાં સમવાયી ન હોઈ શકે. આ જગતનું સમવાયી કારણ અક્ષરબ્રહ્મ હોય છે પ્રકૃતિ અને પુરુષ બન્નેનું ઉપાદાન હોવાને કારણે. “હે ભગવાન તમે બધાને વ્યાપી રહ્યા છો તેથી બધા તમારા જ રૂપો છે” (ભગ.ગીતા.૧૧૧૪૦) આમ ભગવાનની સર્વરૂપતાનું અન્યથા વ્યાખ્યાન હોઈ શકતું હોવાથી ખરેખર ભગવાન સર્વરૂપ નથી આવી શંકા ઉદ્ભવી શકે. એટલે સર્વદેશ અને સર્વકાળ વિદ્યમાનતા વ્યાપક હોવાનું સાચું સ્વરૂપ છે સર્વરૂપ હોવું તે બધા વાદીઓને માન્ય નથી. તેથી અક્ષરરૂપે પણ ભગવાનને વાણવિ છે. ઈશ્વર તરીકે અથવા તો અન્તર્યામી રૂપે અથવા તો ભિન્ન રૂપે અધિકારી તરીકે નિર્દિષ્ટ જે કાંઈ છે તે બધાં ભગવાનનાં જ અસાધારણ ધર્મ ઐશ્વર્ય રૂપે જાણવા જોઈએ.

(આધ્યાત્મિક તથા આધિદૈવિક રૂપે સર્વરૂપતા)

શ્લોક :

ત્વં મહાન્ પ્રકૃતિઃ સૂક્ષ્મા રજઃસત્ત્વતમોમયી ॥

ત્વમેવ પુરુષો અધ્યક્ષઃ સર્વક્ષેત્રવિકારવિત્ ॥૩૧॥

અનુવાદ : તમે મહત્ તત્ત્વ, સૂક્ષ્મરૂપા રજોગુણ સત્ત્વગુણ અને તમોગુણ રૂપા પ્રકૃતિ પણ તમે જ છો બધાં જ ક્ષેત્રોનાં જ્ઞાતા અને અધ્યક્ષ એવા પુરુષ પણ તમે જ છો.

સુબોધિની :

એવમ્ આધિદૈવિકકાલાદિરૂપત્વં નિરૂપ્ય આધ્યાત્મિકત્વમ્ આધિભૌતિકત્વં ચ નિરૂપયિતું મધ્યમભાવં નિરૂપયતિ ત્વં મહાન્ ઈતિ, સર્વસ્યાપિ જગતો અંકુરભૂતો મહાન્. તસ્યાપિ ક્ષેત્રરૂપં પ્રકૃતિઃ. તસ્યાઅપિ કાર્યોત્પત્તિસાધારણરૂપં યોનિવદ્ યા પ્રકૃતિઃ સા સૂક્ષ્મા. તસ્યાઅપિ મૂલભૂતા ગુણાઃ, તન્મયી આદિદૈવિકી પ્રકૃતિઃ ગુણાઃ ચ ત્વમેવ. એવં

પગ્ચરૂપત્વમ્ ઉક્તમ્. એવં યોનિરૂપત્વમ્ ઉક્ત્વા બીજરૂપત્વમ્ આહતુઃ
ત્વમેવ પુરુષઃ ઈતિ, તસ્યાઃ પ્રકૃતેઃ પુરુષઃ તસ્યાઃ તાવત્વસમ્પાદ્કઃ.
અધ્યક્ષઃ સાક્ષી, સાક્ષિરૂપં ભિન્નમ્ ઈતિ સિદ્ધાન્તઃ. ક્ષેત્રજ્ઞઃ ચ તથા
ક્ષેત્રાભિમાની જીવઃ, સોઽપિ ક્ષેત્રજ્ઞો ભવતિ; ક્ષેત્રં જ્ઞનાતીતિ વ્યુત્પત્ત્યા
યઃ ક્ષેત્રજ્ઞઃ સ મુખ્યો ભવાન્. એતાવતા યત્રૈવ પ્રમાણપ્રવૃત્તિઃ કેનાપિ
પ્રકારેણ તદેવ ભવાન્ ઈતિ ઉક્તમ્ ભવતિ.

સારાનુવાદ : એમ આધિદૈવિક કાળ વિગેરે રૂપોમાં ભગવાનનું
નિરૂપણ કરીને હવે આધ્યાત્મિક કે આધિભૌતિક રૂપે પણ ભગવાનનું
નિરૂપણ કરવા મધ્યમ રૂપનું વર્ણન કરવા માગે છે, તમે મહત્
તત્ત્વ એટલે કે સમ્પૂર્ણ જગતનું અંકુરભૂત મહત્ તત્ત્વ. તેનું ક્ષેત્રરૂપ
પ્રકૃતિ. તે મહત્ તત્ત્વરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિમાટે યોનિરૂપ જે પ્રકૃતિ
તે સૂક્ષ્મ. તેનાં મૂળિયાં પણ ત્રણ ગુણોનાં રૂપે રહેલાં છે તેવી
ત્રિગુણમયી પ્રકૃતિ આધિદૈવિકી હોય તે પણ પ્રકૃતિ પોતે ભગવાનનું
એક રૂપ છે. આમ પાંચ રૂપે પ્રતિપાદિત કરીને અર્થાત્ તેને યોનિરૂપે
કહીને તે યોનિમાં બીજરૂપે પણ ભગવાનને પ્રતિપાદિત કરવા કહે
છે તમે જ પુરુષ પણ છો એટલે તે પ્રકૃતિનાં પુરુષ એટલે પ્રકૃતિ
આટલા બધાં રૂપો ધારણ કરાવનાર. ‘અધ્યક્ષ’ એટલે સાક્ષી, સિદ્ધાન્ત
મુજબ સાક્ષિરૂપ ભિન્ન હોય છે. અને ક્ષેત્રજ્ઞ તેમજ ક્ષેત્રાભિમાની
જીવ, તે પણ ક્ષેત્રજ્ઞ બની જતો હોય છે; ક્ષેત્રને જાણનાર એવી
વ્યુત્પત્તિને આધારે જે ક્ષેત્રજ્ઞ હોય તેવા મુખ્ય તો ભગવાન્ પોતે
છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રમાણસિદ્ધ જે કોઈ પણ વસ્તુ
હોય તે તો પોતે ભગવાન્ જ છે.

(કૃષ્ણની પ્રત્યક્ષગ્રાહ્યતાનું નિરાકરણ)

શ્લોક :

ગૃહ્યમાગૈઃ ત્વમ્ અગ્રાહ્યો વિકારૈઃ પ્રાકૃતૈર્ ગુણૈઃ ॥

કોનુ ઈહ અર્હતિ વિજ્ઞાતું પ્રાક્ સિદ્ધં ગુણસંવૃતઃ ॥૩૨॥

અનુવાદ : પ્રકૃતિનાં વિકારો કે ગુણો જે પ્રત્યક્ષથી ગ્રાહ્ય થતાં

હોય તેમનાં પ્રત્યક્ષમાં ભગવાન્ પોતે ગૃહીત કે અનુભૂત થતાં નથી તેથી તેવા પ્રાકૃત ગુણોથી ઢંકાયેલા અને તે પ્રાકૃત ગુણોથી પૂર્વસિદ્ધ ભગવાન્ને કહો કોણ સરખી રીતે જાણી શકે ?

સુબોધિની :

તત્ પ્રમાણં શ્રુતિરેવ, નતુ પ્રત્યક્ષમિતિ અલૌકિકત્વસમ્પાદનાર્થં ભગવતઃ પ્રત્યક્ષગ્રાહ્યત્વં નિરાકરોતિ ગૃહ્યમાણૈઃ ઈતિ, ગૃહ્યમાણૈઃ ઘટપટાદિભિઃ કૃત્વા ત્વમ્ અગ્રાહ્યઃ તદ્રૂપોડપિ તૈઃ ગૃહીતૈઃ ન ગૃહીતો ભવસિ. નવા તૈઃ સહ, તેષાં ધર્માણાં ત્વદાશ્રયાણાં ધર્મ્યાશ્રયસહભાનનિયમાત્. તત્ર હેતુઃ વિકારૈઃ ઈતિ, વિકારે હિ પ્રકૃતિઃ ન પ્રતીયતે, યથા સન્નિપાતે. તત્ર પ્રાકૃતઃ તિરોભવતિ. સ્વપ્રકાશમેવ હિ જડૈઃ સહ ભાસતે યથા જ્ઞાનં વિષયૈઃ, તથા ભગવાનપિ વિષયાન્ પ્રકાશયન્ વિષયૈઃ સહ કુતો ન ભાસતે ઈતિ ચેત્ તત્ર આહતુઃ પ્રાકૃતૈઃ ઈતિ, પ્રકૃતિર્હિ જડા પુરુષાચ્છાદિકા, પ્રકૃતૌ પ્રવિષ્ટં પુરુષં ન પ્રકાશયતિ. તથા પ્રાકૃતૈરપિ તત્ર સ્થિતો ભગવાન્ આચ્છાદ્યતઈતિ ન ભગવાન્ ગૃહ્યતે. જ્ઞાનન્તુ અન્યનિષ્ઠમ્. નનુ પુરુષો ભગવાન્ પ્રકૃતિઃ સ્ત્રિયમ્ ઉપમર્દ્ય કથં ન પ્રકાશતે ઈતિ આશંક્ય આહતુઃ ગુણૈઃ ઈતિ, ગુણાહિ બન્ધકાઃ રજઃકાઃ ચ. અતઃ પ્રકૃતૌ પ્રવિષ્ટઃ તદ્ગુણાનુરક્તઃ તદ્ગુણૈઃ વશીક્રિયતે ઈતિ તૈઃ સહ ન પ્રકાશતે. નનુ ગુણાઃ સામ્પ્રતમેવ જાતાઃ, ભગવાંસ્તુ મૂલભૂતઈતિ ગુણક્ષોભાત્ પૂર્વમેવ જ્ઞાત્વા ઉત્તરત્રાપિ તદનુવૃત્તિઃ કથં ન ક્રિયતે? ઈતિ આશંક્ય તત્ પરિહરન્તૌ ભગવાન્ તથૈવ કરોતિ ઈત્યત્ર હેતું વદન્તૌ તાદૃશસ્ય ભક્તિમાર્ગપ્રવર્તકત્વમ્ આહતુઃ કો નુ ઈહ અર્હતિ ઈતિ. ઈહ અસ્મિન્ સંસારે, નુ ઈતિ વિતર્કઃ; પરચાદ્ ઉદ્ભૂતઃ કો વા પ્રાક્ સિદ્ધં ગુણક્ષોભાત્ પૂર્વસ્થિતં વિજ્ઞાતુમ્ ઈદમિત્યતયા દ્રષ્ટુમ્ અર્હતિ! અપિતુ ન કોડપિ. નનુ અયમપિ આત્મત્વાત્ ન ઈદાનીં સિદ્ધઃ કુતો ન અર્હતિ? ઈતિ ચેત્ તત્ર આહતુઃ ગુણસંવૃતઃ ઈતિ, ગુણૈઃ વેષ્ટિતઃ. ગુણાહિ પૂર્વબુદ્ધિં દૂરીકૃત્ય સ્વરૂપમપિ આવૃતવન્તઃ, અતો જ્ઞાતૃજ્ઞેયયોઃ આવરણાદ્ ન જ્ઞાનં સમ્ભવતિ.

સારાનુવાદ : તે પ્રમાણ સાચું તો શ્રુતિનાં વચનો જ છે. શંકા થાય કે પ્રત્યક્ષ શામાટે નહિં જવાબમાં આમ જણાવે છે કે પ્રત્યક્ષગ્રાહ્ય તો લૌકિક વિષયો હોય છે જ્યારે કે ભગવાન્ તો અલૌકિક હોવાને કારણે પ્રત્યક્ષથી ગ્રાહ્ય નથી ગૃહીત કે અનુભૂત થતાં એટલે પ્રત્યક્ષથી ગૃહીત થતાં ઘટ-પટ વિગેરે પદાર્થોને કારણે ભગવાન્ પોતે અગ્રાહ્ય બની જતાં હોય છે. ઘટરૂપ કે પટરૂપ હોવા છતાંય ઘટ કે પટ નાં ગૃહીત થતાં ભગવાન્ તેમાં અનુભવાતા નથી, કે નથી તેમની સાથે અનુભવાતાં, તે-તે ધર્મોનું ભાન તેઓનાં ધર્મી કે આશ્રય સાથે હોવું જરૂરી હોવા છતાંય પોતે ભગવાન્ ધર્મી કે આશ્રય રૂપે અવભાસિત થતા નથી. તેમાં હેતુ તે ધર્મોનું વિકાર હોવું છે. વિકાર (જેમકે દહી અથવા સન્નિપાતજ્વર રોગ) માં પ્રકૃતિ (જેમકે દૂધ અથવા વાત-પિત્ત-કફનું સમપ્રમાણ હોવું) પ્રતીત થતું નથી, સન્નિપાત રોગમાં જેવી રીતે ત્યારે વાત-પિત્ત-કફ રૂપી ત્રિધાતુનું સમપ્રમાણ હોવું તે પ્રાકૃત રૂપ તિરોહિત થઈ જતું હોય છે. કોઈ પણ સ્વપ્રકાશ વસ્તુનું જડ વસ્તુઓ સાથે ભાન થતું હોય છે જેમકે જ્ઞાનનું વિષયોની સાથે ભાન થતું હોય છે તો તેમજ ભગવાન્ પણ વિષયોનું પ્રકાશન કરતાં પોતે કેમ પ્રકાશિત ન થઈ શકે? આનું સમાધાન આપે છે પ્રાકૃત એટલે, પ્રકૃતિ તો જડ હોવાને કારણે પુરુષોની આચ્છાદિકા હોય છે, પ્રકૃતિ પોતાનામાં પ્રવિષ્ટ થયેલ પુરુષને પ્રકાશિત કરતી નથી. તેવી રીતે જ પ્રાકૃત પદાર્થોની ભીતર બિરાજમાન ભગવાન્ આચ્છાદિત થઈ જતા હોવાથી અનુભવાતાં નથી. અનુભવાતાં નથી કેમકે જ્ઞાન પોતે અન્યનિષ્ઠ છે. શંકા ઉદ્ભવી શકે કે પુરુષ રૂપ હોવાને કારણે ભગવાન્ સ્ત્રીરૂપ પ્રકૃતિની સામર્થ્યનું ઉપમર્દન કરી કેમ પ્રકાશિત ન થઈ શકે? સમાધાન કહે છે પ્રાકૃત ગુણો વડે પદોનો પ્રયોગ કરીને, ગુણો બન્ધનકર્તા અને રંજક પણ હોય છે. તેથી પ્રકૃતિની ભીતર પ્રવિષ્ટ થઈને તેનાં ગુણોમાં અનુરક્ત તેનાં ગુણોથી વશીભૂત થયેલ તે ગુણો સાથે પુરુષ પ્રકાશિત થતો નથી. અહિં એક આશંકા આવી થાય કે ગુણો પાછળથી પ્રકટ્યા છે, તે ગુણોમાં વૈષમ્ય કે ક્ષોભ ઉદ્ભવે તેનાં

પહેલાં જ ભગવાનને જાણી લઈને પાછળથી કેમ પિછાણી ન શકાતાં હોય? આનાં સમાધાનરૂપે કહે છે ભગવાન તેમજ શામાટે કરે છે, તેનો હેતુ જાણાવતા કહે છે કે તેવા ભગવાન ભક્તિમાર્ગનાં પ્રવર્તક બને છે કોણ અહિંયા જાણી શકે એમ કહીને. અહિંયા આ સંસારમાં, કહો એટલે આ બાબતમાં તર્ક-વિતર્ક કરી જુઓ. પાછળથી ઉદ્ભૂત થયેલ કોણ તે ભગવાનને જે પૂર્વસિદ્ધ છે એટલે કે ગુણોનાં ક્ષોભથી પૂર્વસ્થિત ભગવાનને સરખી રીતે જાણી એટલે કે “આ-આવી જાતનાં” છે તેમ જોઈ શકે! કોઈ પણ જોઈ કે જાણી શકે નહિં. જે એમ કહેતા હોવ કે આત્મા હોવાને કારણે આ પણ કાંઈ હમાણાં તો નથી ઉદ્ભવ્યો તો શામાટે ન જોઈ શકે? આનું સમાધાન આપે છે ગુણોથી ઢંકાયેલ કહીને, એટલે ગુણો (દોરડાઓ) થી બંધાયેલ. ગુણો મૂળભૂત રીતે વસ્તુ જેવી હોય તે બુદ્ધિ દૂર કરીને તેનાં મૂળ સ્વરૂપને પણ આવૃત કરી દેતી હોય છે, તેથી જ્ઞાતા અને જ્ઞેય બેઉ આવરણમાં ઢંકાઈ જતાં હોઈ તેમનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી.

(આત્મપ્રકાશિત ગુણોને કારણે ભગવાન અપ્રકટ)

શ્લોક :

તસ્મૈ તુભ્યં ભગવતે વાસુદેવાય વેદસે ।

આત્મદ્યોતૈઃ ગુણૈશ્ચ છન્નમહિમ્ને બ્રહ્માણે નમઃ ॥૩૩॥

અનુવાદ : સર્વનાં વિધાતા એવા તમો ભગવાન વાસુદેવને, જે પોતાને કારણે અનુભવાતાં ગુણોથી પોતાનાં મહિમાને ઢાંકીને રાખતા હોય તેવા બ્રહ્મને નમસ્કાર!

સુબોધિની :

તર્હિ કથં નિસ્તારઃ? ઈતિ ચેત્ તત્ર આહતુઃ તસ્મૈ તુભ્યમ્ ઈતિ, કેવલં તસ્મૈ સર્વદુર્જયાય તુભ્યં નાનાવિનોદ્યુક્તાય નમઃ. નનુ “તમેવ વિદિત્વા અતિમૃત્યુમ્ એતિ” (શ્વેતા.ઉપ.૩૮) ઈતિ શ્રુતેઃ

કથં ભગવદજ્ઞાને નિસ્તારઃ ? ઈતિ ચેત્ તત્ર આહતુઃ ભગવતે ઈતિ, ભગવજ્ઞાનગુણેન ભગવજ્ઞાનમ્ અજ્ઞાતોડપિ પ્રમેયબલેન નિસ્તારયતીતિ ભક્તિઃ તત્ર પ્રયોજિકા. “યસ્ય અમતં તસ્ય મતં, મતં યસ્ય ન વેદ સો, અવિજ્ઞાતં વિજ્ઞાતાં વિજ્ઞાતમ્ અવિજ્ઞાતામ્” (કેનોપ.૨ા૩) ઈતિ શ્રુત્યા અજ્ઞાતએવ જ્ઞાતો ભવતિ. અતો ભગવાન્ ઈશ્વરઃ કેન જ્ઞાતું શક્યઃ ! કિંચ પ્રમાણબલેન અજ્ઞાતોડપિ સ્વતો જ્ઞાતું શક્યો, યતો અયં વાસુદેવઃ વસુદેવે શુદ્ધે સત્ત્વે આવિર્ભવતીતિ. આવિર્ભૂતસ્તુ સર્વેરેવ જ્ઞાતું શક્યઃ. નનુ એતદેવ સર્વં કૃતો ભવેત્—સાધનપરતા સાધનોત્પત્તિઃ સત્ત્વશુદ્ધેઃ આવિર્ભાવિઃ ઈતિ ? તત્ર આહુઃ વેધસઃ ઈતિ, સહિ સર્વં વિદધાતિ, અન્યથા તેન કૃતઃ તન્માર્ગો વ્યર્થઃ સ્યાત્. નમો ધીમહિ ઈતિ વા. હૃદયે પ્રત્યક્ષે ભગવતિ તત્પાદ્યોઃ શિરઃ સ્થાપયિત્વા મનસા યત્ નમનં તત્ તત્ સોપસ્કરં ધીમહિ ઈતિ અર્થઃ. અતઃ અન્તઃકરણપ્રત્યક્ષએવ ભગવાન્ ન બહિઃપ્રત્યક્ષવિષયઃ. તર્હિ બહિઃ ન અસ્તિ ઈત્યેવ મન્તવ્યં, તત્ર આહતુઃ આત્મદ્યૌતૈઃ ગુણૈઃ છન્નમહિમ્ને ઈતિ, આત્મના સ્વેનૈવ દ્યૌતો યેષામ્. ગુણાઅપિ ભગવતૈવ પ્રકાશ્યન્તે યથા સૂર્યોણ મેઘાઃ. તએવ તસ્ય આવરકાઃ ભવન્તિ. નહિ ગાઢાન્ધકારે નિશાયાં મેઘાઃ દૃશ્યન્તે. એવં સર્વેરેવ વિષયૈઃ આત્મનૈવ પ્રકાશિતૈઃ છન્નો મહિમા યસ્ય. અતો ન પ્રકાશતે, વસ્તુતસ્તુ વર્તતએવ સર્વત્ર. અન્તર્બહિઃસ્થિતૌ હેતુમ્ આહતુઃ બ્રહ્માણઃ ઈતિ, “બૃહત્વાદ્ બૃહાણત્વાદ્ બ્રહ્મ” (દ્ર.વિ.પુ.૧ા૧૨ા૫૫); અતઃ સર્વત્રૈવ વર્તતે પરમ્ અન્તરેવ પ્રકાશસે ન બહિઃ ઈતિ.

સારાનુવાદ : આવું જ ભગવાનનું સ્વરૂપ હોય તો નિસ્તાર કેમ થશે ? આવી શંકાનું સમાધાન જણાવે છે તેવા તમોને એટલે, ફક્ત તેવા સહુને માટે દુર્જ્ઞેય તમોને નાના પ્રકારનાં વિનોદ્યુક્તને મારા નમન ! ભગવાન જો દુર્જ્ઞેય હોય તો “તે પરમાત્માને જાણ્યા વિના મૃત્યુની નિયતિને કોઈ તોડી શકતો નથી” (શ્વેતા.ઉપ.૩૮) આ શ્રુતિનાં આધારે ભગવાનનાં જ્ઞાન વિના તો નિસ્તાર શક્ય જ નથી ? આવી આશંકાનું સમાધાન કરે છે તેમને ‘ભગવાન’

કહીને, જીવાત્મા પોતાનાં જ્ઞાન વડે નહિં પણ ભગવાનમાં જે જ્ઞાનરૂપી ગુણ છે તે ગુણને કારણે ભગવાનને જાણી શકાય છે. જોકે ભગવાનનું જ્ઞાન સરખી રીતે ન હોય તો પણ ભક્તિને કારણે પ્રમેયબળથી પરમાત્મા જીવાત્માને તારી શકે છે તેમાં પ્રયોગિકા ભક્તિ બની જતી હોય છે. “તે ભગવાનને જે માનતો નથી તે માને છે જે માને છે તે જાણતો નથી કેમકે, જેને લાગે કે “હું જાણું છું” તે હકીકતમાં જાણતો નથી પણ જેને એમ લાગે કે “હું જાણી શક્યો નથી” તે અવશ્ય એને કાંઈક અંશોમાં જાણી ગયો છે” (કેનોપ.૨૧૩) આ શ્રુતિવચનનાં આધારે હકીકતમાં તો અજ્ઞાત હોય તેવી રીતે જ જ્ઞાન એનું સાચું જ્ઞાન હોય છે. આથી કહે છે કે ભગવાન ઈશ્વરને કોણ જાણી શકે! વળી પ્રમાણોનાં આધારે અજ્ઞાત ભગવાનને પણ તેનાં પોતાનાં પ્રમેયબળથી ઓળખી શકાય, કેમકે આ ભગવાન વાસુદેવ પણ છે. એટલે વસુદેવ રૂપી શુદ્ધ સત્ત્વમાં આવિર્ભૂત થતો હોય છે. અને જ્યારે પોતે ક્યારેક આવિર્ભૂત થઈ જાય ત્યારે તો બધાંજ ભગવાનને જાણી શકે છે. આમ સાધનપર એટલે કે સાધનોવડે ઉત્પન્ન થનારી સત્ત્વશુદ્ધિને કારણે આવિર્ભૂત થવાનાં નિયમમાં બંધાયેલાં ભગવાન શામાટે હોય છે? તેનું સમાધાન આપે છે સર્વનાં વિધાતા કહીને, જે કાંઈ થાય છે તેનાં વિધાતા તો ભગવાન હોય છે, નહિં તો તેમને પ્રકટાવેલ માર્ગ વ્યર્થ બની જશે. તેને નમન કરીને તેનું ધ્યાન ધરીએ છીએ . પોતાનાં હૃદયમાં અનુભવાતાં ભગવાનનાં ચરણકમલઉપર માથું નમાવીને મનની ભીતર જે નમન તે સાંગોપાંગ ધ્યાન થયું જાણવું. તેથી જ ભગવાનનું પ્રત્યક્ષ અન્તઃકરણમાં થાય છે બહાર ક્યાંય પ્રત્યક્ષ થતું નથી. તો બહાર શું ભગવાન વિદ્યમાન ન માનવા? તેનો ખુલાસો કરે છે “જે પોતાને કારણે અનુભવાતાં ગુણોથી પોતાનાં મહિમાને ઢાંકીને રાખતા હોય તેવા” કહીને, ‘પોતાનાં’ એટલે પોતાને કારણે જ દ્યૌતન ભાસન જેમનું થતું હોય તેવા. ગુણોનો પણ પ્રકાશ ભગવાનને કારણે જ થતો હોય

છે જેમ સૂર્યને કારણે જે વાદળાઓ દેખાતાં હોય તે જ વાદળાં સૂર્યને ઢાંકી પણ દેતા હોય છે . રાત્રીનાં ગાઢ અન્ધકારમાં વાદળાઓ દેખાતાં નથી હોતાં. આમ જ પોતાને કારણે જે બધાં વિષયો પ્રકાશિત થતાં હોય તે વિષયોને કારણે જ ભગવાનનો મહિમા ઢંકાઈ જતો હોય છે. તેથી ભગવાન્ બહાર પ્રકાશિત થતાં નથી, હકીકતમાં ભગવાન્ ભીતર-બહાર સર્વત્ર વિદ્યમાન હોય છે. ભીતર-બહાર સર્વત્ર વિદ્યમાન હોય છે. ભીતર-બહાર સર્વત્ર વિદ્યમાન હોવાનો હેતુ જાણાવે છે બ્રહ્મ કહીને, “બૃહત્ હોવાથી વર્ધનશીલ હોવાથી ‘બ્રહ્મ’ કહેવામાં આવતું હોય છે” (દ્ર.વિ.પુ.૧૧૨૫૫); તેથી ચોક્કસ હોય તો સર્વત્ર છે પણ પ્રકાશન કે ભાન તો ભગવાનનું ભીતર જ થાય છે.

(ભગવદ્વતારોના બહિઃદર્શનનો પ્રકાર)

શ્લોક :

યસ્ય અવતારાઃ જ્ઞાયન્તે શરીરેષુ અશરીરિણઃ ॥

તૈસ્તૈર અનુલ્યાતિશયૈઃ વીર્યૈઃ દેહિષુ અસંગતૈઃ ॥૩૪॥

અનુવાદ : અશરીરી ભગવાનનાં અવતારો જે શરીરોમાં અનુભવાય છે. તે તો કોઈ પણ દેહધારીની બાબતમાં અસંગત લાગતાં હોય તેવા તે-તે અતુલનીય નિરતિશય સામર્થ્યો છે.

સુબોધિની :

તર્હિ કથમ્ અવતારાદ્ બહિઃ પ્રકાશરૂપો ભગવાન્ ભવતિ ? ઈતિ તત્ર આહતુઃ યસ્ય અવતારાઃ ઈતિ, મત્સ્યાદિષુ શરીરેષુ ક્વચિદેવ મત્સ્યવિશેષે અલૌકિકભાવો દૃશ્યતે. સય ન જીવધર્મો ભવતિ ઈતિ અશરીરિણઃ તવ તેષુ અવતારાઃ ઈતિ જ્ઞાયન્તે. અશરીરિણઃ ઈતિ વચનાત્ શરીરાકૃતિરેવ તત્ર પ્રકાશતે નતુ તચ્છરીરમ્, અન્યથા વૃદ્ધિઃ ન ઉપપદ્યતે. સામર્થ્ય પરમ્ અધિકં ભવેત્. તસ્માત્ શરીરાકારેણ ભાસમાનં ભગવદ્રૂપમેવ ઈતિ. ન તુલ્યમ્ અતિશયો વા યસ્ય યસ્માદ્ અન્યત્ર તદ્ અનુલ્યાતિશયમ્. કાલાપેક્ષયા ન અન્યસ્ય વીર્યમ્ અસ્તિ.

કાલમર્યાદાં ચેદ્ ઉલ્લંઘતિ તદા ભગવદ્વીર્યમ્ અતુલ્યાતિશયમ્ ઈતિ જ્ઞાયતે. સોઽપિ ન એકવિધઃ પરાક્રમઃ, ક્ષણેન વિશ્વરૂપો ભવતિ, ક્ષણેન વામનો, દશ્યશ્ચ અદશ્યશ્ચ, બહિરન્તઃ પરિચ્છેદો વ્યાપકશ્ચ; અતો જ્ઞાયતે સર્વેભેવ દેહિષુ અસંગતૈઃ કદાપિ અસમ્બદ્ધૈઃ ભગવાનેવ અયમ્ ઈતિ. નતુ પ્રત્યક્ષતયા ભગવાન્ ઈતિ નિશ્ચેતું શક્યતે ઈતિ અર્થઃ. તત્રાપિ કદાચિત્ ચેદ્ અલૌકિકં ભવતિ કલ્પેતાપિ કથચ્ચિદ્ જાતમ્ ઈતિ, સર્વદા ચેદ્ અવાહ્મનોગોચરાઃ અનુભાવાઃ તદા કથં ન જ્ઞાયેત્? તદ્ આહતુઃ તૈસ્તૈઃ ઈતિ. એવમ્ અવતારેષુ ભગવજ્ઞાનમ્ આનુમાનિકં ન પ્રત્યક્ષમ્ ઈતિ ઉક્તમ્.

સારાનુવાદ : જો ખરેખર આમ જ હોય તો ભગવાનનાં અવતારો પણ બહાર દેખાવવા ન જોઈએ? આ સન્દેહનું નિરસન કરવા કહે છે અવતારો જે કહ્યું, તે મત્સ્ય વિગેરેનાં શરીરોમાં ક્યાંક કોઈક મત્સ્યનાં શરીરમાં એવી અલૌકિકતા દેખાય તે જીવધર્મ કેમ હોઈ શકે! તે તો પોતે અશરીરી ભગવાનનું સામર્થ્ય દેખાય છે તેથી તેઓ અવતારોમાં એટલે અનુભવાય છે. ‘અશરીરી’ કહેવાનો અભિપ્રાય ત્યાં ફક્ત શરીરાકૃતિનું જ પ્રકાશન થાય છે નહિં કે તેનાં શરીરનું, કેમકે ખરેખર જો શરીર હોય તો એનું આવી રીતે ઓચિંતુ વધી જવું ઉપપન્ન થાય નહિં. કેમકે તેમ હોય અધિક સામર્થ્ય અનુભવાત. તેથી શરીરની આકૃતિ અન્તે તો ભાસમાન ભગવાન્ જ પોતે તે રૂપે ભાસિત થઈ રહ્યા છે. જેની બરાબર કે જેનાથી ચઢિયાતો કોઈ હોઈ ન શકે તે અતુલનીય નિરતિશય. હોય છે. કાળ કરતાં ચઢિયાતું બળ બીજા કોઈનું ન હોઈ શકે. જે કોઈ કાળની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરે તે જાણી શકે ભગવાનનું બળ કેવું અતુલનીય અને નિરતિશય હોય છે. આવા અવતારોમાં પ્રકટ થયેલ ભગવાનનાં પરાક્રમ પણ એક પ્રકારનો નહિં બલ્કે અનેક પ્રકારના હોય છે, એક જ ક્ષણમાં વિશ્વરૂપ બની શકે, એક જ ક્ષણમાં તે વામન બની શકે, દશ્ય બનવાની માફક અદશ્ય પણ તે બની શકે, ભીતર કે બહાર ની સીમામાં જાણાતો ભગવાન્ વ્યાપક પણ

હોય છે તેથી સમજાતું હોય કે બધા જ શરીરધારી દેહધારીઓમાં અસંગત લાગતાં એટલે ક્યારે પણ સમ્બંધ ન લાગનાર તે પોતે આ ભગવાન્ જ હોય છે. તેથી પ્રત્યક્ષ રીતે આ ભગવાન્ છે તેમ નિર્ધારિત કરી શકવું અઘરું હોય છે એવો અભિપ્રાય અહિંયા છે. તેમાં વળી જે અલૌકિક હોય તો ક્યારેક આમ માની શકાત કે કોઈક રીતે આમ પ્રકટ થતાં હશે, સર્વદા જે આમ હોત તો મન-વાણીથી અગોચર અનુભાવો કેમ ન જાણી શકાય? આ પ્રશ્નનું સમાધાન આપે છે ‘તે-તે’ કહીને. આમ અવતારોનાં ભગવાન્ હોવાનું જ્ઞાન આનુમાનિક હોઈ શકે પણ પ્રત્યક્ષ નહિં.

(ભક્તિસ્થાપનમાટે ભગવત્પ્રાકટ્ય)

શ્લોક :

સ ભવાન્ સર્વલોકસ્ય ભવાય વિભવાય ચ ॥

અવતીર્ણો અંશભાગેન સામ્પ્રતં પતિઃ આશિષામ્ ॥૩૫॥

અનુવાદ : તે આપ બધાં લોકોનાં ભવ અને વૈભવ માટે આશિષને પૂર્ણ કરનાર પતિ રૂપી પોતાનાં બધાં જ અંશો સાથે અવતીર્ણ થયા છો.

સુબોધિની :

પ્રકૃતેતુ શબ્દાદેવ નારદકૃપયા વા ભગવાન્ એતદર્થમ્ આગતઃ ઈતિ જ્ઞાયતે ઈતિ આહતુઃ સ ભવાન્ ઈતિ, યઃ પૂર્વોક્તઃ સર્વપ્રમાણવેદ્યો લૌકિકૈઃ અવેદ્યો અન્તઃકરણપ્રત્યક્ષો અવતારી ચતૂરૂપો ભવાન્. અતએવ સર્વસ્યૈવ લોકસ્ય ભવાય ઉદ્ભવાય ઐશ્વર્યાય ચ અંશેન ભાગેન ચ સામ્પ્રતમ્ અવતીર્ણઃ, યતો ભવાન્ આશિષાં પતિઃ. સ્વરૂપતો ભવાન્ ચતૂરૂપો વિવૃતઃ. પ્રકારેણ તતોડપિ અધિકાસ્તુ અત્ર ગુણાઃ. સર્વએવ લોકાઃ ઉત્પાદનીયાઃ. તતઃ તેભ્યઃ સ્વસમાનૈશ્વર્યાદિકં ચ દેયમ્. ભગવતિ અંશતઃ સમાગતે સર્વે ભગવદીયાઃ શુદ્ધસત્ત્વાંશેનૈવ આવિર્ભવન્તિ ભગવત્સેવૌપચિકદાસરૂપાંશેન વા. “સર્વે લોકાઃ સ્વદાસભાવેન

આવિર્ભવન્તુ!” ઈતિ ઈચ્છયા ભગવાન્ એકદેશભાવં પ્રકાશિતવાન્, સમુદાયે શ્રદ્ધાભજનાદ્યનુપપત્તેઃ, નહિ પ્રલયાગ્નિઃ સેવિતું શક્યતે. કિચ્ચ ભાગાઃ કલાઃ, કલયા અવતીર્ણાઃ. સર્વેષાં સર્વકલાકૌશલાય સર્વાઃ કલાઃ તદૈવ પ્રાદુર્ભવન્તિ યદિ મૂલભૂતઃ કલારૂપેણ આવિર્ભવતિ, તદૈવ ચ સર્વાઃ કલાઃ પૂર્ણાઃ ભવન્તિ. ઈદં સ્વોપયોગાય ઉક્તં, સ્વસ્યાપિ વૈષ્ણવરૂપેણ ઉદ્ભવો ભક્તિકલાઃ ચ પૂર્ણાઃ ભવિષ્યન્તીતિ. એતાએવ આશિષઃ અગ્રે પ્રાર્થમાનત્વાત્. માનુષભાવેન નાનાવિદ્યાઃ ક્રીડા ભક્તાન્ ઉત્પાદ્ય તેષુ ભક્તિસ્થાપનાર્થાઃ ઈતિ અર્થઃ.

સારાનુવાદ :

પ્રકૃત પ્રસંગમાં તો શબ્દોને કારણે અથવા તો નારદજીની કૃપાને કારણે જ ભગવાન્ પોતાને માટે પધાર્યા તે જ્ઞાન થયું આમ જાણાવે છે તે આપ એટલે, જે અગાઉ જાણાવેલી હકીકત મુજબ બધાં જ પ્રમાણોથી સિદ્ધ હોવા છતાંય લૌકિક પ્રમાણ કે જ્ઞાનનાં સાધનો થી અવેદ્ય પણ અન્તઃકરણગોચર થનારા અવતારી એવા ચાર રૂપોવાળા આપ. તેથી જ બધાં જ લોકનાં ભવ ઉદ્ભવ અને ઐશ્વર્ય. અંશો ભાગો સાથે હમાણાં અવતીર્ણ થયા છો, આપ આશિષ પૂર્ણ કરનારા પતિ. ભગવાનનું સ્વરૂપ આમ ચાર પ્રકારે વર્ણવાયું. તેનાં કરતાંય ગુણો તો ખૂબ વધારે છે. બધાં જ લોક ઉત્પન્ન થવા જોઈએ. પછી તેમને પોતાનાં ઐશ્વર્યો જેવા ઐશ્વર્ય વિગેરે આપવા જોઈએ. ભગવાન્ જ્યારે અંશતઃ પધારે ત્યારે બધાં જ ભગવદીયો શુદ્ધ સત્ત્વાંશ થી જ આવિર્ભૂત થાય છે અથવા ભગવત્સેવામાં ઉપયોગી એવા દાસરૂપી અંશોની સાથે. “બધાં જ લોકો પોતાનાં દાસભાવે આવિર્ભૂત થાય!” આવી ઈચ્છા રાખી ભગવાન્ પોતાને એકદેશમાં પ્રકટ કરતાં હોય છે, કેમકે પોતાની સામુદાયિક સમગ્રતાને પ્રકટ કરે તો ભગવાનનું જ્ઞાન કે ભજન બન્નેમાંથી એકેય શક્ય ન રહી જાય, પ્રલયાગ્નિનું સેવન કરી શકાય નહિં. વળી ભાગ એટલે ભગવાનની કલાઓ, કલાઓની સાથે અવતીર્ણ થયા છો, સહુમાં સર્વકલાઓની કુશલતા પ્રકટે તેથી ભગવાનની બધી કલાઓ

ત્યારે પ્રકટ થઈ જતી હોય છે જ્યારે મૂળભૂત સ્વરૂપ કલારૂપે પ્રકટ થતું હોય છે, કલાઓ પૂર્ણ તો ત્યારે જ થાય. આ પોતાનાં ઉપયોગનાં હેતુથી કહેવામાં આવ્યું છે, કેમકે પોતાનો પણ વૈષ્ણવરૂપે ઉદ્ભવ હોય તો ભક્તિની કલાઓ પરિપૂર્ણ થઈ શકે. કેમકે આવી જ આશિષો આગળ માગવામાં આવશે. ભગવાનનું મનુષ્ય સ્વરૂપે પ્રકટ થઈને નાના પ્રકારની ક્રીડાઓમાં ભક્તોને પણ પ્રકટ કરવું તે તો તેઓમાં ભક્તિની સ્થાપનામાટે હોય છે તેવો અભિપ્રાય છે.

(પ્રાર્થના)

શ્લોક :

નમઃ પરમકલ્યાણ! નમસ્તે વિશ્વમંગલ! ॥

વાસુદેવાય શાન્તાય યદૂનાં પતયે નમઃ ॥૩૬॥

અનુવાદ : હે પરમકલ્યાણ! નમસ્કાર. હે વિશ્વમંગલ! તમને નમસ્કાર! યદુવંશનાં પતિ એવા શાંત વાસુદેવને નમસ્કાર.

સુબોધિની :

કિંચિત્ પ્રાર્થયિતું નમસ્કારં કુરુતો આદિમધ્યાવસાનેષુ નમનં મનઆદિભિઃ નમઃ ઈતિ, આદૌ કાયિકં નમનં, તત્ર ફલં પરમકલ્યાણઃ ઈતિ. કલ્યાણાનાં નિધાનરૂપો ભગવાન્. કલ્યાણાનિ શુભફલાનિ પુત્રજન્માદીનિ લોકે પ્રસિદ્ધાનિ. પરમાનન્દઃ પરમકલ્યાણઃ. કાયેન નમસ્કૃતઃ શરીરોપભોગાય પરમકલ્યાણઃ પ્રાદુર્ભવતિ. નમસ્તે ઈતિ વાયનિકં, તે તુભ્યમ્ ઈતિ કીર્તનાત્. તસ્ય ફલં વિશ્વમંગલ! ઈતિ, વેદાદિનિર્માણાદ્ વિશ્વસ્મૈ તત્સાધ્યફલરૂપો મંગલં ભવતિ. અન્તે નમનં માનસં, તદર્થં મનસિ આવિર્ભવાય વાસુદેવાય ઈતિ. શાન્તાય ઈતિ જ્ઞાનરૂપાય; કેવલમ્ આવિર્ભૂતે નારદવદ્ અજ્ઞાતે તથા પુરુષાર્થો ન ભવતીતિ શાન્તં લયવિક્ષેપશૂન્યં રૂપમ્ આવિર્ભવો જ્ઞાનં ચ ઉક્તમ્. ફલમ્ આહ યદૂનાં પતયે ઈતિ, ભગવાન્ સ્વામી ફલં, યથા યદૂનામ્.

સારાનુવાદ : હવે કાંઈક પ્રાર્થના કરવામાટે નમસ્કાર કરે છે મન

વિગેરેથી શરુઆતમાં વચ્ચે અને અન્તે નમન કરવું જોઈએ તેથી નમસ્કાર કરે છે, શરુઆતમાં કાયા વડે નમન, તેનું ફળ ભગવાનને પરમ કલ્યાણ! સંબોધન દ્વારા સૂચિત કર્યું. ભગવાન્ કલ્યાણોનાં નિધાન હોય છે. લોકમાં કલ્યાણ તરીકે શુભ ફલ આપનાર પુત્રજન્મ વિગેરે માનવામાં આવતાં હોય છે. હકીકતમાં તો પરમાનન્દ જ પરમકલ્યાણ હોય છે. કાયાથી નમન કરતાં તે કાયા ભગવાનનાં ઉપભોગમાટે યોગ્ય બની જાય છે ત્યારે સાચું પરમકલ્યાણ પ્રાદુર્ભૂત થાય. તમને નમસ્કાર આ વાણીવડે કરવામાં આવ્યું નમન છે. તમને એટલે તમારામાટે પોતાની વાણીનો એવો કીર્તનરૂપ ઉપયોગ. તેનું ફલ વિશ્વમંગલ! સંબોધનથી સૂચિત થયું. કેમકે વેદ આદિ શાસ્ત્રો પ્રકટ કરીને ભગવાન્ વિશ્વમાટે વેદાદિ શાસ્ત્રોક્ત સાધનોનાં મંગલ ફલ પ્રદાન કરનારા હોય છે. અન્તમાં માનસિક નમન, તેનાંમાટે ભગવાન્ પોતનાં મનમાં આવિર્ભૂત થાય તેથી ભગવાનને ‘વાસુદેવ’ તરીકે સંબોધન કર્યું. શાન્ત એટલે જ્ઞાનરૂપ; જો ભગવાન્ પોતે જ ફક્ત આવિર્ભૂત થાય અથવા તો આવિર્ભૂત થયેલને ઓળખી ન શકાય નારદજીની માફક તો કોઈ પણ પુરુષાર્થ સિદ્ધ ન થાય તેથી ‘શાન્ત’ એટલે ફરીથી લીન ન થઈ જનાર અથવા તો વિક્ષેપ વિના પ્રકટ થનાર ભગવાનનો આવિર્ભાવ અને જ્ઞાન કહેવામાં આવ્યા છે. હવે ફળરૂપતા દેખાડે છે ‘યદુવંશના પતિ’ તરીકે સંબોધીને, યદુઓનાં જોવી રીતે ભગવાન્ સ્વામી બની ફલિત થયા, તેવી રીતે.

(પોતાને વિદાય આપવાની વિનંતિ)

શ્લોક :

અનુજનીહિ નૌ ભૂમન્! તવ અનુચરક્રિકરૌ ॥

દર્શનં નૌ ભગવતઃ ઋષેર્ આસીદ્ અનુગ્રહાત્ ॥૩૭॥

અનુવાદ : હે ભૂમન્! અમને અનુજ્ઞા આપો કેમકે અમે તમારા અનુચરનાં ક્રિકર છીએ ખરેખર ઋષિ નારદજીનાં અનુગ્રહથી અમને

તમારા દર્શનનો લાભ મળ્યો.

સુબોધિની :

એવં નમસ્કૃત્ય ગમનાર્થં પ્રાર્થયિતે અનુજનીહિ ઈતિ, નૌ આવામ્ અનુજનીહિ અનુજ્ઞાં પ્રયચ્છ. ભૂમન્! ઈતિ સમ્બોધનં સ્વસ્ય તત્ર સ્થાતુમ્ અયોગ્યતાર્થમ્. તદેવ આહતુઃ તવ અનુચરક્રિક્કરૌ ઈતિ, તવ અનુચરસ્ય નારદસ્ય ક્રિક્કરૌ દાસૌ. સેવકસેવકત્વમેવ ઉચિતં નતુ ત્વત્સેવકત્વમ્ આવયોઃ, યતઃ ત્વં ભૂમા મહાન્, નહિ અલ્પેન મહતઃ સેવા કર્તુ શક્યતે. નનુ દર્શનયોગ્યતા યદા તદા સેવાયોગ્યતા સિદ્ધેવ, તતઃ કથમ્ અયોગ્યૌ ઈતિ ચેત્ તત્ર આહતુઃ દર્શનં નૌ ભગવતઃ ઋષેઃ આસીદ્ અનુગ્રહાદ્ ઈતિ. મહારાજસેવકઃ સ્વભૃત્યં કદાચિત્ મહારાજસ્થાનં નયતિ ન એતાવતા તસ્ય મહારાજસેવાયોગ્યતા ભવતિ. અતઃ દર્શનાન્યધાનુપપત્ત્યા ન સેવાયોગ્યતા, ભગવતો દર્શનમ્ ઋષેઃ અનુગ્રહાદ્ ઈતિ ઋષેઃ ભગવતઃ ઈતિ ગુરુદેવતયોઃ ઐક્યાર્થં સહનિર્દેશઃ.

સારાનુવાદ : આમ નમસ્કાર કર્યા પછી ત્યાંથી વિદાઈ માગવાની પ્રાર્થના કરે છે અનુજ્ઞા આપો કહ્યું. અમને અમો બેઉને અનુજ્ઞા પ્રદાન કરો. હે ભૂમન્! આવું સમ્બોધન પોતાનેમાટે ત્યાં ઉભું રહેવું યોગ્ય ન હોવાને કારણે કર્યું. તે જ વાત કહે છે તમારા અનુચરનાં ક્રિક્કર કહીને, તમારા અનુચર નારદજ્ઞનાં ક્રિક્કર એટલે અમો બેઉ દાસ છીએ. તમારા સેવકનાં સેવકો હોવું ઉચિત છે તમારા સેવક હોવાની લાયકાત અમારામાં ક્યાંથી હોઈ શકે, કેમકે તમે તો અતિ ‘ભૂમન્’ એટલે મહાન્ છો. અમારા જેવા તુચ્છ જીવ તમારા જેવા મહાન્ની સેવા કરવા કેમ કરી શકે?. કોઈક શંકા કરે કે ત્યારે ભગવાનનાં દર્શન મેળવવાની યોગ્યતા હોય તો ત્યારે સેવા કરવાની યોગ્યતા પણ સિદ્ધ થઈ જવી જોઈએ, અને જો સિદ્ધ થઈ ગયી હોય તો અયોગ્ય કેમ હોઈ શકે? તેનું સમાધાન આપે છે તમારા દર્શન તો અમને તમારા ઋષિ નારદજ્ઞનાં અનુગ્રહથી થયા. કોઈક મહારાજનો સેવક ક્યારેક પોતાનાં ભૃત્યને ક્યારેક મહારાજનાં મહેલમાં

લઈ જાય તેથી કાંઈ તે મહારાજનો નોકર થવા લાયક બની જતો નથી. તેથી ભગવત્સેવામાંટે યોગ્ય ન હોત તો ભગવાનનાં દર્શન પણ ન થવા જોઈતા હતા આવી અનુપપત્તિ યોગ્ય નથી, “ભગવાનનાં દર્શન ઋષિનાં અનુગ્રહને કારણે” આમ કહ્યું તે બીજી રીતે અન્વય કરતાં ઋષિ ભગવાન નાં અનુગ્રહને કારણે પણ યોજી શકાય આમાં ગુરુ અને દેવતા બેની વચ્ચે એકતાને અનુલક્ષીને સહનિર્દેશ તરીકે પણ લઈ શકાય.

(જ્યાં જઈએ ત્યાં ભક્તિ જળવાય તેવી પ્રાર્થના)

શ્લોક :

વાણી ગુણાનુકથને શ્રવાણી કથાયાં

હસ્તૌ ચ કર્મસુ મનસ્ તવ પાદ્યૌર નઃ ।

સ્મૃત્યાં શિરસ્તવ નિવાસજગત્ પ્રાણામે

દષ્ટિઃ સતાં દર્શનેઽસ્તુ ભવત્તનૂનામ્ ॥૩૮॥

અનુવાદ : અમારી વાણી તમારી બાબતમાં જે સાંભળીએ તેનું ગુણગાન કરતી રહે, અમારા કર્ણો તમારી કથા સાંભળતાં રહે. તમારાથી સંબંધિત કર્મોમાં અમારા બેઉ હાથો પણ લાગ્યા રહે, અમારું મન તમારા ચરણોની સ્મૃતિમાં ચોટ્યું રહે. અમારું માથું જગન્નિવાસ રૂપી તમને પ્રણામ કરવા અવનત રહે. અમારી દષ્ટિ, તમને પોતાનાં આત્મ તરીકે ધારણ કરવાને કારણે, ભગવાનનાં તનરૂપી સત્પુરુષોનાં દર્શનનો લાભ લેતી રહે.

સુબોધિની :

એવં ગમનં પ્રાર્થયિત્વા તત્ર ગતયોઃ ભક્તિં પ્રાર્થયિતે વાણી ઈતિ, ષડંગાનિ પુરુષે પ્રધાનાનિ : વાક્ શ્રોત્રે ચ કરૌ ચિત્તં શિરઃ ચક્ષુસ્ તથૈવ ચ, ષડ્ એતે ભગવત્કાર્યે યદિ સક્તાઃ કૃતાર્થતા. કીર્તને શ્રવાણે ચૈવ ગુણાનાં રૂપદાસ્યકે, સ્વરૂપસ્મરણે નત્યામ્ અવતીર્ણસ્ય દર્શને. ગુણગાનમ્ ઉલ્કર્ષાધાયકધર્માણાં કીર્તને વાણિ અસ્તુ તત્રૈવ

સા વિનિયુક્તા ભવતુ. યથા વરાય દત્તા કન્યા ન અન્યગામિની ભવતિ, નાપિ અન્યઃ પ્રાર્થયતે, નાપિ પતિભયાત્ સા અન્યસમ્બન્ધિની કથચ્ચિદપિ ભવતિ, તથા વાણી ભવતુ. એવમેવ શ્રવાણૌ કથાયાં, હસ્તૌ ઉભાવપિ ભગવતઃ સર્વકર્મસુ અષ્ટયામિકેષુ. ચકારાત્ પાદાવપિ મન્દિરગમનાદિષુઃ. તદ્વ્યતિરેકેણ હસ્તસેવા ન ઉપપદ્યતે ઈતિ ઉભયમ્ એકરૂપમ્. તવ પાદયોઃ સ્મૃત્યાં નો મનો અસ્તુ. સ્મરાણે સર્વનેવ ભક્તાન્ એકીકૃત્ય આહતુઃ પાદયોઃ ઈતિદ્વિવચનં રૂપાન્તરે તથાભાવાય. શિરસ્તુ પ્રાણામે. ચતુરંગયા ભક્ત્યા ભગવતઃ સર્વસ્થિતિઃ સર્વાન્તરત્વં ચ સ્ફુરિષ્યતિ. અતઃ સમ્બોધનં યતો હે નિવાસજગદ્! ઈતિ, નિવાસભૂતં જગદ્ યસ્ય ઈતિ. દષ્ટિસ્તુ સતાં દર્શને અસ્તુ. ભગવદ્દર્શનન્તુ ધાષ્ટચાત્ ન પ્રાર્થિતમ્. નનુ તેષાં દર્શને કિં સ્યાત્? તત્ર આહતુઃ ભગવત્-તનૂનામ્ ઈતિ, ભગવતઃ તનૂરૂપાઃ તે. તત્ર ભવાન્ વર્તતઈતિ તથા, અયોગોલકે વહ્નિનઃ યથા વા ગંગાયાં જલમ્.

સારાનુવાદ : આમ વિદાઈની પ્રાર્થના કરીને ત્યાં ક્યાંક પણ જઈએ ત્યાં તમારામાટે અમારામાં ભક્તિ જળવાઈ રહે તેવી પ્રાર્થના કરે છે વાણી આદિ. પુરુષોમાં છ અંગો પ્રધાન હોય છે : વાણી કર્ણ હસ્ત ચિત્ત શિર અને ચક્ષુ. આ છએ છ જો ભગવાનનાં કાર્યમાં જોડાઈ જાય તો કૃતાર્થ થઈ જવાય. તેથી ભગવાનનાં ગુણોનું કીર્તન અને શ્રવાણ, ભગવાનનાં રૂપનું દાસ્ય, સ્વરૂપનું સ્મરાણ કરતી વેળાએ ચિત્ત અને માયું, અને અવતીર્ણ ભગવાનનાં દર્શન રૂપી કાર્યમાં દષ્ટિ પરાયાણ બની જાય. ‘ગુણગાન’ અર્થ ભગવાનનાં ઉત્કર્ષ સિદ્ધ કરનાર ધર્મોનાં કીર્તનમાં વાણી થાવ એટલે ત્યાં તેનો વિનિયોગ થવો જોઈએ. જેમ જે કન્યા જે વરની સાથે પરણાવી હોય ત્યાં, બીજે કથે નહિં જ, તેનો વિનિયોગ જરૂરી હોય, બીજે કોઈ તે કન્યાની માગણી કરે તો અયુક્ત લાગે, તેમજ પોતે કન્યા પણ પોતાનાં પતિની બીકને કારણે બીજની સાથે સમ્બન્ધ રાખે તો તે ઉચિત કહેવાય, તેવી પતિવ્રતા કન્યાનાં જેવી અમારી વાણી બની જવી જોઈએ. એવી જ રીતે અમારા બેઉ કર્ણો કથામાં,

હસ્ત બેઠે ભગવાનનાં સર્વવિધ કર્મોમાં જે આઠ યામ કરવાનાં હોય. ‘પાણ’ પદનાં પ્રયોગને કારણે ચરણો પાણ પ્રભુનાં બિરાજવાનાં સ્થાન સુધી ચાલીને જનારા બની જાય. કેમકે તે વિના હાથો વડે સેવા શક્ય ન બની શકે તેથી બન્ને એકરૂપ હોવાથી એકનો વિનિયોગ માગતા બીજનો વિનિયોગ આવી જ ગયો. તારા ચરણની સ્મૃતિમાં અમારું મન ચોટી જવો. સ્મરણમાં બધાંજ ભક્તોને ભેગા કરીને એકીકરણ કરીને કહે છે ચરણો આમ દ્વિવચનનો પ્રયોગ દ્વિપદ્ સિવાયનાં કોઈક રૂપ મળે તો આ બધું શક્ય ન રહી જાય તેથી. માથું તો ભગવાનને પ્રણામ કરવામાં. આમ ચાર અંગોવાળી ભક્તિની વાત કરવાથી ભગવાનની સર્વરૂપે સ્થિતિ અને સર્વાન્તરતા સ્ફુરિત થઈ શકે. તેથી સમ્બોધન કરે છે ‘હે જગન્નિવાસ!’ એટલે આ જગત્માં જેનો નિવાસ હોય તે. દષ્ટિ તો સત્પુરુષોનાં દર્શનમાં તત્પર બની રહો. પોતે ભગવાનનાં નિરંતર દર્શન માગવાની ધૃષ્ટતા કરી શક્યા નહિં. અહિં શંકા થાય કે ભગવાનને છોડીને ભક્તોનાં દર્શનથી શો લાભ? તેનું સમાધાન આપે છે ભગવાનનાં તનરૂપી એટલે ભગવાનનાં શ્રીઅંગરૂપો જે હોય તેઓ. ત્યાં ભગવાન અવસ્થિત રહેતા હોય છે તેથી, અગ્નિમાં તપાવવામાં આવેલ લોઢાનાં ગોલામાં અગ્નિ આવિષ્ટ થઈ જાય અથવા તો જેવી રીતે ગંગાનદીનાં જળમાં ગંગા દેવી બિરાજતી હોય તે મુજબ.

॥ आगुभाष्यान्तर्गत ॥

॥ संक्षिप्त-अध्यायचतुष्टयी ॥

॥ श्रीमद्ब्रह्मसूत्रागुभाष्यान्तर्गत ॥

॥ प्रथमाध्यायनां अधिकरागो ॥
(प्रमागुस्वर्पविवेचनपरक)

[१] जन्माद्यधिकरागम्

(तत्र जन्माद्यस्याधिकरागविषयः)

किञ्च, तत्र किंलक्षागं^१ किम्प्रमागुक्तम्^२ इति जिज्ञासायाम्
आड सूत्रकारः :

(३) जन्माद्यस्य यतः (५) शास्त्रयोनित्वात् ॥१११२॥

अनुवाद :

(जन्माद्यस्याधिकरागगत विषयानुवाद)

वणी ते ब्रह्मनी^१ परिभाषा अने^२ पुरावा नी जिज्ञासा
थती डोय तो तेनां समाधानरूपे डवे सूत्रकार बीजु सूत्र कडे
छे :

(जन्माद्यस्याधिकरागसंशयः)

* ननु कथम् अत्र सन्देहो यावता, “सत्यं ज्ञानम् अनन्तं
ब्रह्म” (तैत्ति.उप.२।१) इति आड श्रुतिरेव; विरुद्धञ्च ऐतत्
स्वर्पलक्षागाकथने कार्यलक्षागस्य वक्तुम् अशक्यत्वात्, विवादाध्यासित-
त्वात् य. नडि ब्रह्मागो जगत्कर्तृत्वं सर्वसंमतम्. नच आगमोद्धितमिति
वेदमात्रस्य ब्रह्मप्रमागुक्तत्वं वक्तुं शक्यते. किञ्च व्यर्थश्च एवं विचारो,
लक्षागप्रमागाभ्यां डि वस्तुज्ञानं भवति; तस्य स्वर्पलक्षागुनेनैव भवतीति
किम् अनेन ? तस्माद् अयुक्तम् उत्पश्यामः * इति, उच्यते.

અનુવાદ :

(જન્માદ્યસ્યાધિકરાગત સંશયાનુવાદ)

* અહીં શંકા આમ થાય કે બ્રહ્મની બાબતમાં સન્દેહ થઈ કેમ શકે કેમકે “બ્રહ્મ સત્ય જ્ઞાન અને અનન્ત છે” (તૈત્તિ.ઉપ.૨૧) એવો ઉલ્લેખ તો શ્રુતિમાં મળે જ છે. તદુપરાંત એક વિરોધાભાસ પણ અહિંયા જે દેખાય છે તે આ કે બ્રહ્મના સ્વરૂપને પરિભાષિત કર્યા વિના બ્રહ્મમાં થી પ્રકટ થયેલ કાર્યોનું નિરૂપણ કેમ આપી શકાય? તદુપરાંત આ બાબત તો હજી વિવાદાસ્પદ પણ છે તેથી. બ્રહ્મ આ જગતનો કર્તા હોય તેવી ધારણા બધાને માન્ય ક્યાં છે? વૈદિક આગમોમાં બ્રહ્મનું નિરૂપણ મળતું હોવાથી કાર્થક સમ્પૂર્ણ વેદને બ્રહ્મની બાબતમાં પ્રમાણ માની ન શકાય. તે સિવાય આવો વિચાર વ્યર્થ પણ લાગે છે, કેમકે લક્ષણ અને પ્રમાણ થકી કોઈ પણ વસ્તુનું જ્ઞાન સંભવે તેતો સ્વરૂપલક્ષણને આધારે જ થઈ શકે તેથી આવી બધી વાતોનું પ્રયોજન શું? તેથી આ સૂત્રમાં પ્રતિપાદનીય વિષય યોગ્ય લાગતો નથી* આવી શંકાના સમાધાનરૂપે જણાવવું રહ્યું કે—

સન્દેહવારકં શાસ્ત્રં વેદપ્રામાણ્યવાદિનામ્ ।

ક્રિયાશક્તિજ્ઞાનશક્તી સન્દેહયેતે પરસ્થિતે ॥

અનુવાદ :

વેદોને પ્રમાણ ગણનારાઓ માટે આ શાસ્ત્ર વેદનાં પ્રતિપાદનમાં ઉદ્ભવતાં સન્દેહોને વારણ કરવા માટે પ્રકટ થયેલ છે ।

તે પરમ તત્ત્વમાં ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ છે કે નહિં તેવો સન્દેહ તો થઈ શકે છે ॥

નહિ શ્રુતિં વ્યાખ્યાતું પ્રવૃત્તઃ સૂત્રકારઃ, કિન્તુ સન્દેહં વારયિતુમ્.

તત્ર “સત્યં જ્ઞાનમ્ અનન્તમ્” (તૈત્તિ.ઉપ.૨૧૧) “નિત્ય-શુદ્ધ-મુક્ત-સ્વભાવમ્” (દ્રષ્ટ. : નૃ.ઉ.તા.ઉપ.૯) ઈતિ શ્રુત્યા કર્તૃત્વાદિપ્રાપ્ત્યિક-ધર્મરાહિત્યં પ્રતીયતે. “યતો વા ઈમાનિ ભૂતાનિ જયન્તે, યેન જાતાનિ જીવન્તિ, યત્ પ્રયન્તિ અભિસંવિશન્તિ” (તૈત્તિ.ઉપ.૩૧૧) ઈતિ કર્તૃત્વગ્ન્ય. તત્ર સન્દેહઃ કિં બ્રહ્મ કર્તૃ આહોસ્વિત્ અકર્તૃ? કિં તાવત્ પ્રાપ્તમ્? અકર્તૃ. કથમ્?

અનુવાદ :

સૂત્રકાર શ્રુતિઓની વ્યાખ્યા પ્રકટ કરવા માટે આ સૂત્રોનાં નિર્માણમાં પ્રવૃત્ત નથી બલકે તેનાં અભિપ્રાયમાં ઉદ્ભવતાં સન્દેહોના નિવારણ માટે પ્રવૃત્ત થયાં છે. અહિંયા “સત્યં જ્ઞાનમ્ અનન્તમ્” (તૈત્તિ.ઉપ.૨૧૧) “નિત્ય-શુદ્ધ-મુક્ત-સ્વભાવમ્” (દ્રષ્ટ. : નૃ.ઉ.તા.ઉપ.૯) ઈત્યાદિ શ્રુતિઓમાં કર્તૃત્વ કે એના જેવા બીજા પણ ધર્મોથી રહિત બ્રહ્મ પ્રતિપાદિત થયેલ લાગે છે. જ્યારે કે “યતો વા ઈમાનિ ભૂતાનિ જયન્તે, યેન જાતાનિ જીવન્તિ, યત્ પ્રયન્તિ અભિસંવિશન્તિ” (તૈત્તિ.ઉપ.૩૧૧) ઈત્યાદિ શ્રુતિઓને આધારે બ્રહ્મમાં કર્તૃત્વ વિ. ધર્મો હોવા જોઈએ એવું પણ લાગે છે. તેથી સન્દેહ થવો સ્વાભાવિક છે કે તે બ્રહ્મ સૃષ્ટિનો કર્તા છે કે અકર્તા?

(જન્માદ્યસ્યાધિકરણપૂર્વપક્ષઃ)

“બ્રહ્મવિદ્ આપ્નોતિ પરમ્” (તૈત્તિ.ઉપ.૨૧૧) ઈતિ પ્રધાનવાક્યં, ફલસમ્બન્ધાત્. ઋચ્યાપિ વિવૃતમ્, “સત્યં જ્ઞાનમ્ અનન્તં બ્રહ્મ યો વેદ નિહિતં ગુહાયાં પરમે વ્યોમન્ સો અશ્નુતે સર્વાન્ કામાન્ સહ બ્રહ્મણા વિપશ્ચિતા” (તૈત્તિ.ઉપ.૨૧૧) ઈતિ, ફલાર્થં ચ બ્રહ્મજ્ઞાનમ્. ફલગ્ન્ય ફલવાક્યોક્તધર્મજ્ઞાનાદેવ ન અન્યથા. કર્તૃત્વગ્ન્ય પરવિવરણતયા ઉક્તં, પરં કિમ્? ઈતિ ઉક્તે, યઃ સર્વાન્તર આનન્દઃ ઈતિ. કથં સર્વાન્તરમ્? ઈતિ આકાંક્ષાયાં પરિચયાર્થં ભૂતભૌતિકસૃષ્ટિમ્ ઉક્ત્વા ગૌણાનન્તર્થં પરિહૃતમ્, ગૌણોપાસનાફલગ્ન્ય પ્રધાનશેષતયા ઉક્તમ્.

તત્ર અન્યગતકર્તૃત્વારોપાનુવાદોઽપિ સમ્ભવતિ. તતશ્ચ “ભૃગુઃ વૈ વારુણિઃ” (તૈત્તિ.ઉપ.૩૧) ઈતિ ઉપાખ્યાનેઽપિ પરિચાયકત્વાત્ ગૌરુકર્તૃત્વમેવ અનૂદ્યતે, ફલાશ્રવાણાદ્ ઈતિ પૂર્વઃ પક્ષઃ.

અનુવાદ :

(જન્માદ્યાસ્થાધિકરણગત પૂર્વપક્ષાનુવાદ)

તેમાં પૂર્વપક્ષ આમ થાય કે તેને અકર્તા માનવો જોઈએ કેમકે “બ્રહ્મવિદ્ને પરમ (ફળ) મળે છે” (તૈત્તિ.ઉપ.૨૧) આ પ્રધાન વચન છે, કેમકે આ વચનમાં ફળનું નિરૂપણ અભિપ્રેત છે. આ વચનની આગળ આવતી “જે પોતાનાં હૃદયની પરમાકાશરૂપ ગુહામાં સત્યસ્વરૂપ જ્ઞાનસ્વરૂપ અને અનન્તસ્વરૂપ બ્રહ્મને બિરાજેલો જાણી શકે તે પોતાનાં હૃદયની બધી જ કામનાઓની તે વિચક્ષણ બ્રહ્મની સાથે પૂર્તિ કરી શકે છે” (તૈત્તિ.ઉપ.૨૧) ઋચ્યામાં આનું વિવરણ પણ આપવામાં આવ્યું છે, આ બ્રહ્મનું જ્ઞાન કાંઈક ને કાંઈક ફલમાટે તો હોવું જ જોઈએ. તે ફલ જે ફલવાક્યમાં વાણવેલ ધર્મોની જાણકારી રૂપે ન હોય તો બીજી રીતે સંભવી ન શકે. તે પરમ તત્ત્વની વ્યાખ્યારૂપે જ કર્તૃત્વનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલું હોવાથી તે તત્ત્વનાં પર હોવાના મુદ્દાને જ આનન્દ સર્વાન્તર અવસ્થિત હોય છે એમ કહીને સમજવવામાં આવ્યું છે. સર્વાન્તર હોવાની હકીકતને પણ સમજવવામાટે પહેલાં ભૂત-ભૌતિક સૃષ્ટિનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું કે જ્યાં કોઈને એમ ન લાગે કે તે હકીકતમાં તે બ્રહ્મની બાહર કશું હોય નહિં તો તેનું સર્વાન્તર હોવું કહેવા પૂરતું ફક્ત હોવું જોઈએ, વચ્ચે તે બ્રહ્મમાંથી પ્રકટ થયેલ તેનાં ગોણ સ્વરૂપોની ઉપાસના કરતાં મળતાં ગોણ ફલોનું પણ નિરૂપણ પ્રધાન ફલનાં અંગરૂપે કહેવામાં આવ્યાં. આમાં એક સંભાવના એમ પણ રહ્યું થઈ શકે કે હકીકતમાં સૃષ્ટિનો કર્તા બ્રહ્મને માની બીજા કોઈ તત્ત્વને પણ માની શકાય અને તેનું કર્તાપણું અન્તે બ્રહ્મને સાથે જોડવામાં આવી રહ્યું છે. તેથી જ “ભૃગુઃ વૈ વારુણિઃ”

(તૈત્તિ.ઉપ.૩૧) આ ઉપાખ્યાનમાં પણ તે બ્રહ્મેતર અન્ય તત્ત્વનાં મુખ્ય કર્તાપણાની સાથે સૃષ્ટિનાં ગૌણ કર્તા તરીકે બ્રહ્મનો પરિચય આપવામાટે ફરીથી જણાવવામાં આવ્યું, કેમકે આ પ્રતિપાદનમાં કોઈ પણ જાતની ફલશ્રુતિ કહેવામાં આવી નથી* આમ પૂર્વપક્ષ થાય છે.

(જન્માદ્યસ્યાધિકરણસિદ્ધાન્તઃ)

સિદ્ધાન્તસ્તુ :

- ^૧ ઉત્પત્તિસ્થિતિનાશાનાં જગતઃ કર્તૃ વૈ બૃહદ્.
 - ^૨ વેદેન બોધિતં તદ્દિ ન અન્યથા ભવિતું ક્ષમમ્ ॥
- નહિ શ્રુતિવિરોધો અસ્તિ કલ્પોઽપિ ન વિરુદ્ધ્યતે ।
સર્વભાવસમર્થત્વાદ્ અચિન્ત્યૈશ્વર્યવદ્ બૃહત્ ॥

અનુવાદ :

(જન્માદ્યસ્યાધિકરણગત સિદ્ધાન્તાનુવાદ)

તે બાબતમાં સિદ્ધાન્ત આ મુજબ છે :

^૧ જગત્ની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને નાશ નો કર્તા બૃહદ્ = બ્રહ્મ છે જ ।

^૨ આ વાત વેદમાં જ કહેલી હોવાથી વૈદિક મત બીજી રીતે માની શકાતો નથી ॥

આ બાબતમાં વેદની વિભિન્ન શ્રુતિઓમાં મળતાં નિરૂપણમાં નથી કોઈ વિરોધાભાસ કે નથી કર્તા માનવાનાં પક્ષમાં પણ કોઈ વિરોધાભાસ ।

કેમકે અચિન્ત્ય ઐશ્વર્યશાળો તે બ્રહ્મ પોતે સર્વભાવે પ્રકટ થવા સમર્થ હોવાથી પણ ॥

વેદેનેવ તાવદ્ જગત્કર્તૃત્વં બોધ્યતે; વેદશ્ય પરમાપ્તો
અક્ષરમાત્રમપિ અન્યથા ન વદતિ, અન્યથા સર્વત્રૈવ અવિશ્વાસપ્રસંગાત્.

નય કર્તૃત્વે વિરોધો અસ્તિ, સત્યત્વાદિધર્મવત્ કર્તૃત્વસ્યાપિ ઉપપત્તેઃ. સર્વથા નિર્ધર્મકત્વે સામાનાધિકરણવિરોધઃ ‘સત્ય’-‘જ્ઞાના’દિપદાનાં ધર્મભેદેનેવ તદુપપત્તેઃ. નય * કર્તૃત્વં સંસારિધર્મો, દેહાદ્યાધ્યાસકૃતત્વાદ્ * ઈતિ વાચ્યં, પ્રાપચ્ચિક્ષે કર્તૃત્વે તથૈવ, નતુ અલૌકિકકર્તૃત્વે. અતએવ ‘અસ્ય’ ઈતિ આહ. ‘અસ્ય’ ઈતિ પુરોવર્તી પ્રપચ્ચઃ ઈદમા નિર્દિશ્યતે. અનેક-ભૂતભૌતિક-દેવ-ર્તિયક્ષ-મનુષ્યા-ડનેકલોકાદ્ભુત-રચનાયુક્ત-બ્રહ્-માણુડ-કોટિરૂપસ્ય મનસાપિ આકલયિતુમ્ અશક્યરચનસ્ય અનાયાસેન ઉત્પત્તિસ્થિતિભંગકરણં ન લૌકિકમ્, પ્રતીતગ્ય નિષેધ્યં ન અપ્રતીતં ન શ્રુતિપ્રતીતમ્. સત્યત્વાદ્યશ્ય લૌકિકાઃ, તતઃ સર્વનિષેધે તદજ્ઞાનમેવ ભવેત્.

અનુવાદ :

વેદ પોતે જ તે બ્રહ્મને જગત્ના કર્તા તરીકે નિરૂપણ કરે છે. હવે બ્રહ્મની બાબતમાં તો વેદ પરમ આપ્ત = વિશ્વસનીય હોવાથી અક્ષરમાત્ર પણ અન્યથા પ્રતિપાદન કરતાં હોય તેમ માની શકાતું નથી, અન્યથા વેદની બીજી બધી વાતોમાં પણ વિશ્વસનીયતા ભંગ થઈ જશે. બ્રહ્મને કર્તા તરીકે સ્વીકારવામાં કોઈ જાતનો વિરોધ પણ જણાતો નથી, કેમકે જેવી રીતે બ્રહ્મ સત્ય કે જ્ઞાન કે અનન્ત હોવાનાં ધર્મોવાળો હોઈ શકે તેમજ કર્તા હોવાનો ધર્મ પણ તેમાં કેમ ન સંભવે. સર્વથા નિર્ધર્મક માનવાં જાતાં તો એક ધર્મિરૂપ બ્રહ્મને ઉદેશીને તેની બાબતમાં કરવામાં આવતાં ‘સત્ય’ કે ‘જ્ઞાન’ વિ. ધર્મોનાં બોધક પદોનાં પ્રયોગો સાર્થક નહિં રહી જાય. આ * કર્તા હોવવું કાંઈક દેહાધ્યાસપ્રયુક્ત સંસારિક ધર્મ હોય * તેમ પણ માની શકાતું નથી, કેમકે જગત્માં જે કર્તા હોય તેને દેહાધ્યાસ હોવો જરૂરી હશે પણ અલૌકિક કર્તા હોવામાં દેહાધ્યાસ આવશ્યક લાગતો નથી. તેથી જ શ્રુતિમાં ‘આનો’ એમ પદપ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ‘આનો’ એટલે સામે દેખાતા જગત્નો ‘આ’ કહીને નિર્દેશ કરવામાં આવે છે. ભૂત-ભૌતિક દેવ-પશુપક્ષિ-મનુષ્ય એવા અનેક રૂપોની

અદ્ભુતતા ધરાવનાર કરોડો બ્રહ્માણ્ડો કે જેની રચના અન્ય કોઈ માટે શક્ય ન હોય તેને જે કોઈ પણ આયાસ વિના પ્રકટ કરી શકતો હોય તો તેની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ કે ભંગ કરવાની બીના લૌકિક કર્તાથી કલ્પી શકાતી નથી. જગત્માં જે પ્રતીત થતું હોય તેનો નિષેધ વેદ કરી શકે પણ જે પ્રતીત જ ન થતું હોય અથવા પોતે શ્રુતિઓના વિધાનોને કારણે પ્રતીત થતું હોય તેનો નિષેધ પોતે વેદ કેમ કરી શકે! બ્રહ્મનું સત્ય વિ. હોવું કાંઈક લૌકિક ધર્મો માની શકાતાં નથી, તેમ માનવા જતાં તો બ્રહ્મની બાબતમાં કરવામાં આવેલ દરેક વિધાનોને અર્થહીન માનવા પડશે. પછી બ્રહ્મને જાણવાનો કોઈ ઉપાય પણ બચી નહીં શકે.

નય * સત્યત્વાદિકં લોકે નાસ્ત્યેવ વ્યવહારમાત્રત્વાત્, કારણગતમેવ સત્યત્વં પ્રપચ્યે ભાસત * ઈતિ વાચ્યં, તર્હિ કર્તૃત્વં તથા કુતો ન અંગીક્રિયતે. સ્મૃતિશ્ચ સ્વીકૃતા ભવતિ “કર્તા કારયિતા હરિઃ” () ઈતિ. નય આરોપન્યાયેન વક્તું શક્યં, તથા સતિ અન્યસ્ય સ્યાત્. તત્ર ન પ્રકૃતેઃ, અગ્રે સ્વયમેવ નિષિધમાનત્વાત્. ન જીવાનામ્ અસ્વાતન્ત્યાત્. નય અન્યેષામ્ ઉભયનિષેધાદેવ. તસ્માદ્ બ્રહ્મગતમેવ કર્તૃત્વમ્. એવં ભોક્તૃત્વમપિ. નવા કાયિત્ શ્રુતિઃ કર્તૃત્વં નિષેધતિ. વિરોધભાનાત્ કલ્પ્યાતુ લૌકિકપરા. ફલવાક્યેઽપિ અશ્રુતાનાં ગુણોપસંહારઃ કર્તવ્યઃ.

અનુવાદ :

જે કોઈ એમ કેહતો હોય કે * સત્યત્વ વિ. ધર્મો હકીકતમાં તો લોકમાં ક્યાંય પણ છે જ નહિં કેમકે તે તો ખોટો વાણીવિલાસમાત્ર હોઈ શકે છે. તેથી હકીકતમાં તો સત્યત્વ વિ. ધર્મો જ્યાં ભાસિત થાય છે તે તો જગત્ના અધિષ્ઠાનકારણરૂપ બ્રહ્મમાં રહેલ સત્યત્વ જ જગત્નાં ધર્મરૂપે મિથ્યા ભાસિત થતું હોય છે. * તો આ વાત યુક્તિસંગત નથી, કેમકે એવું જ જે માની લેવા આપણે તૈયાર

હોઈએ તો કર્તા હોવાની બાબતમાં પણ તે લાગૂ થઈ શકે છે. વળી તેમ લાગૂ કરવા જતાં સ્મૃતિવચનોની સંગતિ પણ મળી રહેશે જ્યાં કેહવામાં આવ્યું છે કે “હરિ પોતે કર્તા પણ છે અને કારયિતા પણ” (). જે એવી દલીલ આપવામાં આવે કે આવા વચનો અન્તે આરોપ પ્રસક્ત હોય તો જ નિષેધ પણ પ્રસક્ત બને તેથી ફક્ત આરોપવિધાન રૂપી વચનો છે. તો ખુલાસો આપવો પડશે કે આ વચનોમાં કોના ગુણધર્મોનો આરોપ બ્રહ્મ ઉપર લગાવવામાં આવ્યો છે? તે પૈકી પ્રકૃતિના ગુણધર્મોનો આરોપ તો માની શકાતો નથી. કેમકે પોતે શ્રુતિમાં જ આગળ જતાં પ્રકૃતિના જગત્કારણ હોવાની ધારણાનું નિરસન કરવામાં આવ્યું છે. જીવોનાં પણ કર્તા હોવાનાં ગુણધર્મોનો આરોપ બ્રહ્મ ઉપર લગાવી શકાતો નથી. કેમકે જીવોનું કર્તાપણું સ્વતંત્ર માનવામાં નથી આવ્યું. આમ જડ પ્રકૃતિ અને ચેતન જીવ બન્નેની બાદબાકી થતાં ત્રીજે તત્ત્વ તો પોતે બ્રહ્મ જ બચતો હોવાથી કર્તાપણું બ્રહ્મમત જ સ્વીકારવું પડશે. કર્તાપણાની માફક ભોક્તાપણું બ્રહ્મમત માની લેવું. કોઈ પણ શ્રુતિવચનમાં બ્રહ્મ સૃષ્ટિનો કર્તા નથી એવો નિષેધ મળતો ન હોવાથી પણ આ જ વાત યુક્તિયુક્ત લાગે છે. બીજા જે કાંઈ વિરોધાભાસ લાગતાં હોય અને તેને કારણે બ્રહ્મનું કર્તાપણું માનવું ન હોય તો તે તો લૌકિક કર્તાપણાના અસ્વીકાર દ્વારા સુસંગત થઈ શકે છે. બ્રહ્મજ્ઞાનથી મળતાં ફલનાં પ્રતિપાદક વચનમાં બ્રહ્મનું કર્તાપણું નિરૂપિત ન હોવાની આપત્તિનું નિરાકરણ તો ‘ગુણોપસંહાર’ન્યાય મુજબ પણ વિચારી શકાય.

(સિદ્ધાન્તાભિપ્રેતજન્માદ્યાધિકરણસૂત્રાર્થઃ)

તથાય અયં સૂત્રાર્થઃ :

(૩) જન્મ આદિઃ યેષાં ઈતિ અવયવસમાસાદ અતદ્ગુણસંવિજ્ઞાનો બહુવ્રીહિઃ. અથવા જન્મપ્રભૃતિ સર્વે ભાવવિકારાઃ ‘આદિ’શબ્દેન ગૃહ્યન્તે. તથાય જન્મ ચ આદિઃ ચ ઈતિ એકવદ્ભાવઃ. ‘આદિ’શબ્દશ્ચ

ધર્મવાચી. સચ સ્વસમ્બન્ધિનં લક્ષયતિ, તસ્ય ઉભયસાપેક્ષત્વાદ્, ઉત્પત્તે: વિદ્યમાનત્વાદ્ અન્યાનેવ ભાવવિકારાન્ ઉપલક્ષયતિ ઈતિ 'આદિ'શબ્દેન અન્યે ભાવવિકારાઃ. અથવા જન્મનો ન આદિત્વં, તદાધારસ્ય પૂર્વમ્ અવિદ્યમાનત્વાત્. અન્યેતુ આદિમન્તઃ, તદાધારસ્ય પૂર્વં વિદ્યમાનત્વાત્. અત 'આદિ'શબ્દઃ સ્વાધારસદ્ધર્મવાચિ તદ્ધર્માણામ્ ઉપલક્ષકઃ. અથવા ગમનપ્રવેશયોઃ ભેદાદ્ “જન્મ આદિઃ યેષામ્” ઈતિ જાત્યપેક્ષયા એકવચનમ્. જન્મતુ શ્રુતત્વાત્ સિદ્ધમ્.

અનુવાદ :

(જન્માદ્યસ્યાધિકરણસૂત્રનો સિદ્ધાન્તાભિપ્રેત અર્થ)

^૧તેથી આ સૂત્રનો અર્થ એમ સમજી શકાય : જન્મ જેના આદિમાં હોય તે સ્થિતિ-લય વિગેરેનાં વાચક પદાવયવોનો સમાસ હોવાથી બહુવ્રીહી સમાસનો અહિં અતદ્દ્વગુણસંવિજ્ઞાન પ્રકાર છે. અથવા જન્મ વિ. સર્વે ભાવવિકારોને 'આદિ'શબ્દથી લઈએ તો તેઓનો એકવદ્ભાવ થઈ જાય છે તેથી 'આદિ' શબ્દ જન્મના પ્રાથમ્યરૂપ ધર્મનો વાચક હોવાથી પોતાના સંબંધી જન્મરૂપ પ્રથમધર્મીનો લાક્ષણિક વૃત્તિથી બોધક બની જાય છે. તે જન્મની પ્રથમતા સ્થિતિ-વૃદ્ધિ ઉપચય-અપચય અને નાશ ની અપેક્ષાને કારણે હોવાથી; અને ઉત્પત્તિ તો વિદ્યમાન છે તેથી, બાકીના સ્થિતિ વિ. ભાવવિકારોનું ઉપલક્ષણ બની જાય છે. અથવા જન્મને આદિ ન માની શકાય, જન્મથી પૂર્વ જન્મ લેનાર વિદ્યમાન ન હોવાને કારણે. બાકીના બધાને આદિમાન માની શકાય, તેઓના આધાર વિદ્યમાન હોવાને કારણે. તેથી 'આદિ'શબ્દ પોતાના આધારરૂપ સદ્રૂપ ધર્મીના ધર્મીનો વાચક હોવાથી તેઓનો ઉપલક્ષક છે. અથવા ગમનની ક્રિયા અને પ્રવેશની ક્રિયા એક હોવા છતાંય ભિન્ન હોવાથી “જન્મ જેઓનો આદિ હોય” તેઓનું જાતિવાચક એકવચન સમજવું. તે પૈકી 'જન્મ' શબ્દ તો વપરાયો જ હોવાથી સિદ્ધ જ છે.

અથવા કિમ્ અનયા કુસૃષ્ટયા! જન્મ આદ્યસ્ય આકાશસ્ય
 યતઃ ઈતિ “તસ્માદ્ વા એતસ્માદ્ આત્મનઃ આકાશઃ સમ્ભૂતઃ”
 (તૈત્તિ.ઉપ.૨૧૧) ઈત્યેવ વિચાર્યતે ફલસમ્બન્ધિન્વાત્. તેન એકત્ર
 સિદ્ધઃ શાસ્ત્રાર્થઃ પ્રકારાન્તરેઽપિ, “યતો વા ઈમાનિ ભૂતાનિ”
 (તૈત્તિ.ઉપ.૩૧૧) ઈત્યત્ર વિસ્ફુલિંગવત્ સર્વોત્પત્તિઃ અત્રતુ ક્રમેણ
 ઈતિ વિશેષઃ. એતેન સર્વએવ પ્રકારાઃ સૂચિતાઃ વેદિતવ્યાઃ. બ્રહ્મવિચારે
 બ્રહ્મણોઽપિ અધિકૃતત્વાત્ “તદ્ બ્રહ્મ” ઈતિ આયાતિ નતુ
 અધ્યાહારઃ.

અનુવાદ :

અથવા આવી જટિલતામાં શામાટે સપડાવવું! જન્મ આદ્યનો
 એટલે કે આકાશનો જન્મ જેને કારણે થતો હોય તે બ્રહ્મ માટે
 એમ શ્રુતિમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે “તે આ આત્મામાંથી આકાશ
 પ્રકટ્યો” (તૈત્તિ.ઉપ.૨૧૧) તેથી શ્રુતિવચનને જ આ સૂત્રમાં વિચારણીય
 વિષયરૂપ વચન તરીકે અંગીકાર કરવો જોઈએ કેમકે જે બ્રહ્મને
 જાણવાથી પરંકલની અનુભૂતિ થાય તે બ્રહ્મમાંથી આકાશ પ્રકટ્યો
 એમ ફલવચન સાથે જોડાયેલું આ વાક્ય છે. તેથી અહિંયા જે
 નિર્ણય શાસ્ત્રાર્થનો લેવામાં આવે તે “જેમાંથી આ ભૂત-ભૌતિક
 પદાર્થો જનમ્યા ...” (તૈત્તિ.ઉપ.૩૧૧) આ શ્રુતિવચનમાં અગ્નિમાંથી
 તાણખલાઓની માફક જડ-ચેતન તત્ત્વોની એકી સાથે ઉત્પત્તિનું નિરૂપણ
 કરવાની શૈલીમાં કહેવાયું છે. જ્યારેકે પ્રસ્તુત શ્રુતિવચનમાં આકાશ
 વિ. પદાર્થોની ક્રમશઃ ઉત્પત્તિની નિરૂપણ કરવાની શૈલીને અનુસરવામાં
 આવી છે. ફક્ત એટલો જ ભેદ રહી જાય છે. આ કારણે સૃષ્ટિની
 ઉત્પત્તિનાં શ્રુતિવચનોમાં અભિપ્રેત વિવિધ પ્રકારોનું સૂચન આ સૂત્રમાં
 આવરી શકાશે. બ્રહ્મની બાબતમાં વિચાર કરવામાં સૂત્રકાર પ્રવૃત્ત
 થયા છે તેથી જેમાંથી આકાશ વિ. તત્ત્વો પ્રકટ થયા તેને બ્રહ્મ
 સમજવું આ સંદર્ભોપાત્ત હોવાથી મળી રહે છે એટલે અધ્યાહાર = ઉમેરો

કરવાની દરકાર પણ રહી જતી નથી.

(૫) શાસ્ત્રે યોનિઃ શાસ્ત્રયોનિઃ શાસ્ત્રોક્તકારણત્વાદ્ ઇતિ અર્થઃ. શાસ્ત્રિ ઇતિ શાસ્ત્રં વેદઃ, સામાન્યગ્રહણં પૂર્વકાણ્ડે પૂર્વસૃષ્ટિવાક્યાનાં સંગ્રહાર્થમ્. યથા અસ્યૈવ કારણત્વં, ન અન્યસ્ય તથા ઉપરિષ્ટાદ્ વક્ષ્યામઃ. મતાન્તરવદ્ જન્માદીનાં ન વિકારિત્વં કિન્તુ આવિર્ભાવતિરોભાવાવેવ. તથા ઉત્તરત્ર વક્ષ્યતે તદનન્યત્વાધિકરણે. નામલીલાયાઅપિ ન પૃથક્ નિરૂપાણં પ્રપચ્યમધ્યપાતાત.

અનુવાદ :

૨ શાસ્ત્રમાં જેને યોનિ = કારણ તરીકે માનવામાં આવ્યું હોય તે શાસ્ત્રયોનિ. એટલે “શાસ્ત્રોક્ત કારણ હોવાથી” એવો અર્થ સમજવો. જે આપણે જાણતાં ન હોઈએ તે બાબતનો ઉપદેશ જે કરતો હોય, પ્રસ્તુત સંદર્ભમાં વેદ, ને ‘શાસ્ત્ર’ કહેવામાં આવે છે. અહિંયા ‘ઉપનિષદ્’ ન કહી જે ‘શાસ્ત્ર’ પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો તેનું પ્રયોજન વેદનાં પૂર્વકાંડમાં પણ જે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનું નિરૂપણ મળે છે તેને આવરી લેવામાટે છે. બ્રહ્મ સિવાય બીજું કાંઈ કારણ હોઈ નથી શકતું તે વાત આગળ સમજાવવામાં આવશે. બીજા મતવાદોમાં જેવી રીતે જન્મ-સ્થિતિ વૃદ્ધિ-હાસ કે લય-નાશ ને સત્તામાં પ્રકટ થતાં વિકાર આલેખાય છે તેમ અહિંયા આલેખવામાં આવતાં નથી બલ્કે આવિર્ભાવ-તિરોભાવનાં જુદા-જુદા પ્રકારો તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે. આ મુદ્દાનું પ્રતિપાદન આગળ જઈને તદનન્યત્વાધિકરણમાં કરવામાં આવશે. રૂપસૃષ્ટિની માફક નામસૃષ્ટિની લીલાનું પૃથક્ નિરૂપણ અહિંયા આવશ્યક નથી કેમકે તેનો આ રૂપસૃષ્ટિમાં જ અન્તર્ભાવ માની લેવો યોગ્ય છે.

(જન્માદ્યાધિકરણમતાન્તરીયવ્યાખ્યાવિમર્શઃ)

કેચિત્ * પૃથગરૂપનામપ્રપચ્યકર્તૃત્વં યોગવિભાગેન પ્રતિજ્ઞાય સમન્વયાદિસૂત્રેષ્વેવ હેતૂન્ વાર્ગયન્તિ. અન્વયસિદ્ધયર્થ ય “અતતિ

વ્યાપ્નોતિ” ઈતિ અત્ શાસ્ત્રે યોનિત્વં પ્રાપ્તં તદ્ ઈતિ, ન એતત્ સૂત્રકારસંમતમ્ ઈતિ પ્રતિભાતિ. તસ્માત્ સર્વજ્ઞત્વં સર્વશક્તિમત્ત્વં ચ સિદ્ધં નિરંકુશજગત્કર્તૃત્વેન.

અનુવાદ :

(જન્માદ્યસ્યાધિકારણની મતાન્તરીય વ્યાખ્યા)

કેટલાક વ્યાખ્યાકારો * રૂપસૃષ્ટિનાં કર્તા હોવા ઉપરાંત નામસૃષ્ટિનાં પણ કર્તા હોવાનું પ્રતિપાદનમાટે એક જ સૂત્રને બે નોખાં ભાગોમાં વિભાજિત કરનારી વ્યાખ્યા આપીને, તેનાં હેતુઓ આગળ “તત્તુ સમન્વયાદ્” (બ્ર.સૂ.૧૧૧૩) વિ. સૂત્રોમાં જણાવવા માગે છે. આવી રજુઆતમાં સૂત્રોનાં પદોનો અન્વય દરસાવવા “‘અતતિ’=જે વ્યાપ્ત થતો હોય તે ‘અત્’ શાસ્ત્રમાં જેને સૃષ્ટિની યોનિ=કારણ તરીકે પ્રાપ્ત કે વ્યાપ્ત થતો હોય તે ‘શાસ્ત્રયોનિત્વાત્’” * પણ આવી વ્યાખ્યાઓ આપે છે પણ સૂત્રકારને માન્ય હોય તેમ લાગતું નથી. તેથી આ જગત્નાં નિરંકુશ કર્તા હોવાને કારણે બ્રહ્મનું સર્વજ્ઞ હોવું અને સર્વશક્તિમાન્ હોવું સિદ્ધ થાય છે.

(તત્રાવાન્તરશંકાસમાધાને)

નનુ ન સર્વો વેદો બ્રહ્માણો જગત્કર્તૃત્વે માનં, તપોયજ્ઞાદિયુક્ત-પ્રજ્ઞપતિપ્રભૃતીનામેવ જગત્કારણત્વસ્ય પૂર્વકાર્ણે તત્તદુપાખ્યાનેષુ અવગમ્યમાનત્વાત્. નચ અવાન્તરકારણત્વં, પરસ્ય અશ્રવાણાત્. ઉત્તરકાર્ણેતુ દ્વયપ્રતિપાદનાદ્ વિરોધઃ સન્દેહઃ ચ. મીમાંસાયાઃ સન્દેહનિવારકત્વેઽપિ એકાંશસ્ય અપ્રામાણ્યં સ્યાત્. ઉભયસમર્થને શાસ્ત્રવૈફલ્યં વા, વેદપ્રામાણ્યાદેવ તન્સિદ્ધેઃ. બાધિતાર્થવચનં વેદે નાસ્તિ ઈતિ અવોચામ.

અનુવાદ :

(એક અવાન્તર શંકાસમાધાન)

અહિંચા એક શંકા થાય કે સમગ્ર વેદને બ્રહ્મપ્રતિપાદક શાસ્ત્ર તરીકે સ્વીકારી લેવું ઉપપન્ન થઈ શકતું નથી. તેથી સમગ્ર વેદને બ્રહ્મના જગત્કર્તા હોવાની બાબતમાં પ્રમાણરૂપે પણ માન્ય કરી શકાતું નથી. કેમકે વેદોનાં પૂર્વકાંડનાં તે-તે ઉપાખ્યાનોમાં તપ યજ્ઞ વિ. સાધનોવડે પ્રજાપતિ વિગેરેને જગત્નાં સર્જનહાર તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યા છે. આનો બચાવ એમ શક્ય નથી કે બ્રહ્મ પ્રમુખ કારણ છે પ્રજાપતિ વિ. તે આ બ્રહ્મને આધીન અવાન્તર કારણ કે સહાયક કર્તા છે, કેમકે પૂર્વકાંડમાં એવા કોઈ પરમકારણ કે પરમકર્તા નું પ્રતિપાદન મળતું નથી. વેદોનાં ઉત્તરકાંડમાં તો બન્ને જાતનાં પ્રતિપાદન મળતાં હોવાથી આન્તરિક વિરોધ અને તેને કારણ આ ધારણામાં સન્દેહ પણ જાગે છે. જોકે મીમાંસાને સંદેહવારક તરીકે સ્વીકારવામાં આવી છે છતાંય વેદનાં આવા વિરોધાભાસી પ્રતિપાદનવાલા અંશો અપ્રામાણિક તો લાગે જ છે. તેથી પૂર્વોત્તરકાંડોમાં મળતાં ઉભયવિધ કર્તાઓનું જે સમર્થન કરવા માગીએ તો શાસ્ત્રવિચાર જ કાં તો વિફલ બની જશે અથવા વેદોને પ્રમાણ તરીકે માન્ય કર્યા હોવાથી જ તે પ્રયોજનની પૂર્તિ શક્ય હોવાથી ઉત્તરમીમાંસા અનાવશ્યક સિદ્ધ થશે. કેમકે વેદવચનોથી પ્રતિપાદિત અર્થનો બાધ થઈ શકતો નથી તે તો સ્વીકારવામાં આવ્યું જ છે.

(દ્વિતીયાવાન્તરશંકાસમાધાને)

કિચ્ચ * વેદાન્તા: કિં વેદશેષા: વેદા: વા ?

ન આદ્યો, અનુપયોગાત્. અનારભ્યાધીતત્વેન તદ્દુપયોગિત્વે પૂર્વકાણ્ડવિચારોગૈવ ગતાર્થત્વં વિદ્યાપ્રવેશ: ચ. ન દ્વિતીયો, યજ્ઞાપ્રતિપાદનાદ્, મન્ત્રબ્રાહ્મણત્વાભાવાત્ ચ. તસ્માદ્ વેદોષરા: વેદાન્તા: ઈતિ તેષાં કિં સ્યાદ્! * ઈતિ ચેદ્

અનુવાદ :

(બીજું અવાન્તર શંકાસમાધાન)

વળી ઉપનિષદોને ‘વેદાન્ત’ કહેવાતું હોવાથી તેમને વેદોનાં અંગભૂત શાસ્ત્રો તરીકે માન્ય કરવા કે સાક્ષાત્ વેદરૂપે જ ?

*વેદોનાં અંગરૂપે માન્ય કરી શકતાં નથી કેમકે વૈદિક કર્મનુષ્ઠાનમાં ક્રયાંય પણ તેમનો વિનિયોગ થતો નથી. કોઈ પણ વૈદિક કર્મનુષ્ઠાનમાં ઉપયોગમાં આવતાં પ્રકરણ તરીકે વેદાન્તોનું પઠન-પાઠન કરવામાં આવતું નથી. તેથી કોઈ અન્ય પ્રકારે આ વેદાન્તોની ઉપયોગિતા સ્વીકારવાં જતાં પૂર્વકાંડીય વિષયોની મીમાંસાથી કામ ચાલી જતું હોવાનું સ્વીકારીને વેદવિદ્યામાં કોઈક સ્થાન આપી શકાય.

ઉપનિષદોને સાક્ષાદ્ વેદરૂપે જ માન્ય રાખવામાં આવતાં હોય તો આ ઉપનિષદોમાં ક્રયાંય પણ યજ્ઞાયાગાદિ કર્મોનું પ્રતિપાદન મળતું નથી. તેથી વેદ, જે કાં તો મંત્રરૂપ હોય અથવા તો બ્રાહ્મણરૂપ તે બેમાંથી એકેય રૂપ વેદાન્તોનું માની ન શકાતું હોવાથી વેદોનાં કોઈક ફલોનાં અપ્રતિપાદક અંશોવાલા પ્રકરણ તરીકે માનવા પડશે તે અંશની મીમાંસાથી શો લાભ ! *

મા એવમ્, અસ્તિ તાવદ્ વેદત્વમ્ અધ્યયનાદિભ્યઃ સ્મરણાત્ ચ. પ્રમાણગચ્ચ સર્વોઽપિ વેદઃ સ્વાર્થે. સય ન યજ્ઞઃ ચેદ્ બ્રહ્મ ભવતુ. નય એતાવતા અવેદત્વમ્, અતિપ્રસંગાત્. શક્યતેહિ અગ્નિહોત્રાદીનામ્ અન્યતરદ્ અનન્તર્ભાવ્ય તથા વક્તુમ્. તસ્માદ્ બ્રહ્માપિ પ્રતિપાદયન્તો વેદાન્તાઃ વેદત્વં ન વ્યભિચરન્તિ ઈતિ. મન્ત્રબ્રાહ્મણરૂપત્વગ્ચ ઉત્પશ્યામઃ : ઋગેવ મન્ત્રો, બ્રહ્મપ્રતિપાદકં બ્રાહ્મણં, તચ્છેષાઃ સૃષ્ટ્યાદિપ્રતિપાદકાઃ.

અનુવાદ :

પૂર્વપક્ષીની આ ધારણા ખોટી છે. કેમકે ઉપનિષદો વેદરૂપ તો છે જ, વેદરૂપે જ એમનું પઠન-પાઠન થતું હોવાથી અને સ્મૃતિઓમાં

પણ આ રૂપે માન્ય કરવામાં આવેલ હોવાથી. હવે જે સમગ્ર વેદ પ્રમાણ તરીકે માન્ય હોય તો તેમાં જે કાંઈ કહેવામાં આવ્યું હોય તે બાબતની પ્રામાણિકતા પણ માન્ય રાખવી પડશે. એ જે યજ્ઞરૂપ ન હોઈ બ્રહ્મરૂપ હોય તો તેને પણ વેદોથી પ્રમાણિત માન્ય કરવું પડશે. તે બ્રહ્મનો કે તેનાં પ્રતિપાદક ઉપનિષદોનો વૈદિક કર્મોનાં અનુષ્ઠાનમાં ઉપયોગ દેખાતો ન હોવાથી ફક્ત તેને અપ્રમાણિત કે અવેદ દરાવવામાં આવતું હોય તો અવ્યવસ્થા ઉભી થઈ જશે. કેમકે અગ્નિહોત્ર વિ. કર્મોમાં પણ બીજા કોઈ કર્મનો ઉપયોગ મળતો ન હોવાથી તે કર્મ કે તેના પ્રતિપાદક પ્રકરણ ને પણ અપ્રામાણિક હોવાનો આરોપ લગાડી શકાય છે. તેથી બ્રહ્મનાં પ્રતિપાદક ઉપનિષદો = વેદાન્તો પણ વેદ તો છે જ. તેથી વેદો કાં તો મંત્રરૂપ હોય અથવા તો બ્રાહ્મણરૂપ હોય તે બેઉમાંથી ઉપનિષદોને શું માનવું એ જિજ્ઞાસાનું પણ સમાધાન ઉપનિષદોને બન્નેરૂપ માનીને આપી શકાય છે : ઉપનિષદોમાં આવતી ઋચાઓ મન્ત્રો છે, તેમજ બ્રહ્મપ્રતિપાદક અંશો બ્રાહ્મણરૂપ છે અને સૃષ્ટિ વિ. પ્રતિપાદક વચનો તેનાં અંગોનાં પ્રતિપાદક છે.

યદ્યપિ ન વિધીયતે તથાપિ તાદૃશમેવ જ્ઞાનં ફલાય ઈતિ યુક્તમ્ ઉત્પશ્યામઃ. પૂર્વવૈલક્ષણ્યન્તુ ભૂષાણાય. કાણ્ડદ્વયસ્ય અન્યોન્યોપકારિત્વાય સાધારણગ્રહણમ્. “યદેવ વિદ્યાયા કરોતિ” (છાન્દો.ઉપ.૧૧૧-૧૦) ઈત્યાદિના પૂર્વશેષત્વં સર્વસ્ય. “તમ્ એતં વેદાનુવચનેન બ્રાહ્મણાઃ વિવિદિષન્તિ” (બૃહ.ઉપ.૪૧૪૨૨) ઈત્યાદિના સર્વસ્ય ઉત્તરશેષત્વમ્. કર્મબ્રહ્મણોઃ ક્રિયાજ્ઞાનયોઃ ધર્મિપરત્વેન ઐક્યાત્ કર્તૃવાક્યેષુ સર્વત્ર ન વિરોધઃ. તસ્માત્ શાસ્ત્રયોનિત્વં સિદ્ધમ્.

અનુવાદ :

કર્મોની માફક જ્ઞાનની બાબતમાં વિધાન થઈ ન શકતું હોય, તેથી જ્ઞાનને નિષ્ફલ નથી માની શકાતું. કેમકે ઉપનિષદમાં વર્ણિત

પ્રકારનું જ્ઞાન જ ફલપ્રદ થાય છે. અન્યથા પ્રકારે થતું જ્ઞાન નિષ્ફલ હોય તેમ સ્વીકારવામાં આપત્તિજનક કોઈ બાબત નથી. વેદોનાં પૂર્વકાંડથી વિલક્ષણ વિષય અને તેની નિરૂપણશૈલી તો ગુણ છે અવગુણ નહિં. બન્ને કાંડો એક-બીજાના ઉપકારક હોવાથી ‘સંહિતા’ ‘બ્રહ્મણ’ કે ‘ઉપનિષદ્’ એવા પદપ્રયોગોને ઠેકાણે ‘શાસ્ત્ર’ પદનો પ્રયોગ યોગ્ય જ છે. “જે કર્મ ઉપનિષદોની વિદ્યા સાથે કરવામાં આવે તે વીર્યવન્તર બની જાય છે” (છાન્દો.ઉપ.૧૧૧૧૦) ઈત્યાદિ વચનોનાં આધારે પૂર્વકાંડોક્ત કર્મમાં જેમ વૈદિક પ્રકરણોને અંગરૂપ માનવામાં આવે છે તેમજ “બ્રહ્મણો આવા બ્રહ્મને વેદોનાં પઠન-પાઠન કરીને જાણવા માગે છે” (બૃહ.ઉપ.૪૪૪૨૨) ઈત્યાદિ વચનોને આધારે બ્રહ્મજ્ઞાનમાટે અંગભૂત સમગ્ર વૈદિક પ્રકરણો છે તેવું કહી શકાય. કર્મ અને બ્રહ્મ, જે ક્રિયા અને જ્ઞાન રૂપી છે, તે ક્રિયા અને જ્ઞાન ધર્મો હોવાથી જે ધર્મીની અપેક્ષા રાખે છે તે બ્રહ્મ તો એકમેવ અદ્વિતીય હોવાથી તેવા બ્રહ્મને આ જગત્નો કર્તા તરીકે બિરદાવનાર વચનોમાં ક્યાંય પણ વિરોધ ઉપસ્થિત તથો નથી. તેથી બ્રહ્મનું શાસ્ત્રયોનિ હોવું સિદ્ધ થાય જ છે.

(તૃતીયાવાન્તરશંકાસમાધાને)

કેચિદ્ અત્ર જન્માદિસૂત્રં લક્ષણત્વાદ્ અનુમાનમ્ ઈતિ વાર્ગ્યન્તિ. અન્યે પુનઃ શ્રુત્યનુવાદકમ્ આહુઃ, સર્વજ્ઞત્વાય શ્રુત્યનુસાર્યનુમાનં ચ બ્રહ્મણિ પ્રમાણમ્ ઈતિ. તત્તુ “તંતુ ઔપનિષદં પુરુષં પૃચ્છામિ” (બૃહ.ઉપ.૩૦૩૨૬) ઈતિ કેવલોપનિષદ્વેદ્યત્વાદ્ ઉપેક્ષ્યમ્, અનધિગ-તાર્થગત્ત્વાત્ પ્રમાણસ્ય. મનનનિદિધ્યાસનયોઃ શ્રવાણાંગત્વં, સન્દેહવારકત્વાત્ શાસ્ત્રસ્યાપિ તદંગત્વમ્ ઈતિ.

અનુવાદ :

(ત્રીજું અવાન્તર શંકાસમાધાન)

કેટલાંક વ્યાખ્યાકારો આ જન્માદિ સૂત્રમાં બ્રહ્મની પરિભાષા

કે લક્ષણ આપવામાં આવેલ હોવાથી બ્રહ્મની સત્તાના સાધક અનુમાનનાં રૂપે આ સૂત્રનું વર્ણન કરે છે. તો બીજા કેટલાંક વ્યાખ્યાકારો આ સૂત્રને સૃષ્ટિના જનનનું વર્ણન કરનારી શ્રુતિનો અનુવાદક વચન તરીકે માન્ય કરે છે કે “સર્વજ્ઞ હોવાથી શ્રુતિને અનુસારી અનુમાન પણ પ્રમાણ હોઈ શકે” એમ કહીને. આવી બધી વાતો “તે ઉપનિષદ્વર્ણિત પુરુષ = બ્રહ્મની બાબતમાં પૂછવા માગું છું” (બૃહ.ઉપ.૩૮૨૬) આવા વચનોને આધારે બ્રહ્મ તો કેવળ ઉપનિષદોને આધારે જ જાણી શકાતું હોવાથી ઉપેક્ષણીય વાતો લાગે છે, પ્રસ્તુત એક પ્રમાણ સિવાય બીજા કોઈ પણ જ્ઞાનનાં સાધનોથી જે પ્રમેયને જાણી ન શકાતું હોય તે પ્રમેયની બાબતમાં તેને જ ફક્ત પ્રમાણ માનવામાં આવતું હોવાથી. મનન કે નિદ્ધ્યાસન પણ ઉપનિષદનાં વચનોનું જે શ્રવણ કર્યું હોય તેનાં અંગરૂપ હોવાથી સાંભલેલી વાતમાં ઉભાં થતાં સંદેહોના વારક હોવાથી આ પ્રસ્તુત શાસ્ત્ર પણ સન્દેહવારક હોવાથી જ વેદોના અંગરૂપ છે.

[૨] સમન્વયાધિકરણમ્

(સમન્વયાધિકરણવિષયઃ)

તત્ર એતત્ સ્યાત્, તત્ર કિં સમવાયિ નિમિત્તં કર્તૃ વા ?

અનુવાદ :

(સમન્વયાધિકરણગત વિષયાનુવાદ)

આ અધિકરણમાં વિચારણીય મુદ્દો આમ છે કે જે બ્રહ્મનું કર્તા કે કારણ હોવું જે પ્રતિપાદિત કર્યું તેથી તે સમવાયી કર્તા છે કે નિમિત્ત કર્તા છે ?

(સમન્વયાધિકરણસંશયઃ)

કિમ્ અતો યદિ એવમ્? એવમ્ એતત્ સ્યાદ્ : યદિ એકમેવ સ્યાત્ તદા ક્રિયાજ્ઞાનશક્ત્યોઃ નિરતિશયત્વં ભજ્યેત મૃદાદિસાધારણ્યં ચ સ્યાત્. મતાન્તરવત્ કથમ્ એવં સન્દેહો યાવતા “યતો વા ઈમાનિ” (તૈત્તિ.ઉપ.૩૧) ઈત્યાદિભ્યો નિઃસન્દેહશ્રવાણાત્? એવં હિ સઃ : પચ્ચમી શ્રૂયતે ‘યતઃ’ ઈતિ પચ્ચમ્યાઃ તસિલ્ ઈતિ, ‘આત્મનઃ’ ઈત્યપિ પચ્ચમી, નિમિત્તત્વે ન સન્દેહઃ, પચ્ચમ્યાઃ નિમિત્તત્વકથનાત્.

ઉપાદાનત્વે કર્તૃત્વે ચ સન્દેહઃ તદ્વાચકાશ્રવાણાત્ કલ્પનાયાં પ્રમાણાભાવાત્. સમવાયિત્વે પુનઃ સુતરાં સન્દેહઃ. એવં પ્રાપ્તે આહ -

અનુવાદ :

(સમન્વયાધિકરણગત સંશયાનુવાદ)

આમ હોય કે તેમ હોય ફરક શું પડશે? ફરક એમ પરે છે કે *જે તે બ્રહ્મ એકમેવ-અદ્વિતીય જ હોય તો તેની ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ જાગતિક ક્રિયાશક્તિ કે જ્ઞાનશક્તિ સાથે સરખામણી ન થઈ શકે, એવી નહી રહી જાય. તદ્દુપરાંત જાગતિક માટી વિ.

સમવાયી કારણોથી ઉત્પન્ન થનાર ઘડા વિ. પોતાનાં કાર્યોનાં ગુણધર્મોથી, જેમ ગ્રસ્ત થાય તેમ બ્રહ્મની બાબતમાં પણ સ્વીકારવું પડશે. “જે કારણથી બધાં ભૂતો જન્મે છે” (તૈત્તિ.ઉપ.૩૧) એવાં વચનોના આધારે કોઈ પણ સન્દેહ વિના બ્રહ્મનું સમવાયી હોવું સિદ્ધ જ છે તેથી એમ પણ કહી નહિં શકાય વેદમૂલક વાતોમાં વેદોને ન માનનારા મતોમાં કરવામાં આવતી શંકા-કુશંકાઓ કરવી યોગ્ય નથી. કેમકે શંકા તો અહિંયા થાય જ છે કેમકે ‘જે કારણથી’ કહેતાં પાંચમી વિભક્તિ થઈ, તેમજ ‘આત્માનાં કારણે’ કહ્યું તે પણ પાંચમી વિભક્તિ છે,

તેથી તે બ્રહ્મને જે નિમિત્તકારણ માનવામાં આવતું હોય તો સંદેહ ન થાત પણ તે બ્રહ્મ ઉપાદાન કર્તા કેમ હોઈ શકે? આ બાબતમાં તો સન્દેહ સ્વાભાવિક જ છે. કેમકે કર્તા હોવાનું આ વચનમાં ક્યાંય શબ્દશઃ સ્પષ્ટ થતું નથી, તેથી તેવી કલ્પના પ્રમાણરહિત લાગે છે. વળી સમવાયી કારણ હોવાની કલ્પના તો હજી વધારે સન્દેહાસ્પદ લાગે છે* આવા પૂર્વપક્ષનો સમાધાન આપીએ છીએ :

(સમન્વયાધિકારણસિદ્ધાન્તઃ)

તત્તુ સમન્વયાત્ ॥૧૧૧૩॥

‘તુ’શબ્દઃ પૂર્વપક્ષવ્યાવૃત્ત્યર્થો, નિમિત્તત્વસ્ય શ્રુતિસિદ્ધત્વાદ્ મતાન્તરનિરાકરણત્વેન અગ્રે વક્ષ્યતે. તદ્ બ્રહ્મૈવ સમવાયિકારણમ્. કુતઃ? સમન્વયાત્ સમ્યગ્ અનુવૃત્તત્વાદ્, અસ્તિ-ભાતિ-પ્રિયત્વેન સત્-ચિદ્-આનન્દરૂપોગ અન્વયાત્, નામ-રૂપયોઃ કાર્યરૂપત્વાત્, પ્રકૃતેરપિ સ્વમતે તદંશત્વાત્. અજ્ઞાનાત્ પરિચ્છેદાપ્રિયત્વે, જ્ઞાનેન બાધદર્શનાત્. નાનાત્વન્તુ ઐચ્છિકમેવ જડજીવાન્તર્યામિષ્વેવ એકેકાંશપ્રાકટયાત્. કથમ્

એવમ્? ઈતિ ચેત્ ન, સદૃષે ઘટરૂપક્રિયાસ્વિવ તારતમ્યેન આવિર્ભાવવદ્,
જડેડપિ ભાનત્વાદિપ્રતીતે: તારતમ્યેન આવિર્ભાવો અંગીકર્તવ્યો,
ભગવદ્દિશ્ચાયા: નિયામકત્વાત્.

અનુવાદ :

(સમન્વયાધિકરણગત સિદ્ધાન્તાનુવાદ)

સૂત્રકારે ‘તુ’શબ્દ પૂર્વપક્ષને અસ્વીકાર કરવા વાપર્યો છે. બ્રહ્મનું નિમિત્ત કારણ હોવું તો બીજા શ્રુતિવચનોને આધારે સિદ્ધ જ હોવાથી મતાન્તરોનું નિરાકરણ આગળ કરવામાં આવશે જ. ‘તત્’ એટલે બ્રહ્મ સમવાયી કારણ તો છે જ કેમ તેનો હેતુ આપે છે ‘સમન્વયાત્’ સમ્યક્ પ્રકારે તે કાર્ય રૂપી જગત્માં અનુવૃત્ત હોવાથી, ‘છે’, ‘ભાન થાય છે’; અને, ‘પ્રિય લાગે છે’, એમ ત્રણેય પ્રકારે તે બ્રહ્મ, પોતાનાં સત્-ચિત્-આનન્દ રૂપે, જગત્માં અન્વિત છે. આ ‘છે’, ‘ભાન થાય છે’ કે ‘પ્રિય લાગે છે’ એવી અનુભૂતિ જે નામની બાબતમાં કે જે રૂપની બાબતમાં થતી હોય તે નામ-રૂપ બ્રહ્મનાં કાર્ય હોવાથી તેમાં કારણનાં ગુણધર્મોની અનુભૂતિ થવી યોગ્ય જ છે, પોતે પ્રકૃતિ પણ, વેદાન્તમતમાં, બ્રહ્મનો અંશ હોવાથી. જગતિક નામ કે રૂપો માં અનુભવાતી પરિચ્છિન્નતા અને અપ્રિયતા તો બ્રહ્મનાં અજ્ઞાનને કારણે થતી હોય છે. બ્રહ્મજ્ઞાન થતાં તે પરિચ્છિન્નતા અને અપ્રિયતા ની અનુભૂતિ બાધિત થઈ જતી હોય છે. તદુપરાંત જે બ્રહ્મનાં એકત્વને ઠેકાણે નાનાત્વ (અનેકત્વ) દેખાય છે તે તો પોતે બ્રહ્મની નાના (અનેક) થવાનાં સંકલ્પને કારણે છે, કેમકે જડ પદાર્થોમાં બ્રહ્મે પોતાનો સદંશ, જીવાત્માઓમાં ચિદંશ અને અન્તર્યામીમાં આનન્દાંશ પ્રકટ કર્યો છે. એવું કેમ કર્યું તેનો ઉત્તર આમ આપી શકાય કે એક જ માટીમાંથી બનેલા બે સદ્રૂપ ઘટોમાં પણ ઘડાનાં નોખા-નોખા રૂપો અને તેમજ નોખી-નોખી રીતે જળ ધારણ કરવાની ક્રિયાઓ તારતમ્યથી પ્રકટ થાય છે. જડ પદાર્થોમાં પણ ભાન વિગેરેની પ્રતીતિ ભગવદ્દિશ્ચાને નિયામક માનીને તારતમ્યથી

થતાં આવિભાવને કારણે થાય છે તેમ અંગીકાર કરવું જોઈએ.

નય સાધારણ્યેન સર્વજગત્ પ્રતિ પરમાણ્વાદીનામ્ અન્વયઃ સમ્ભવતિ, એકસ્મિન્ અનુસ્યૂતે સમ્ભવતિ અનેકકલ્પનાયાઃ અન્યાયત્વાત્. લોકે કર્તૃવિશેષવત્ ઉપાદાનવિશેષગ્રહણેઽપિ ન બ્રહ્મણિ વ્યભિચારો, અલીકપ્રતીતે અસ્તિત્વાદિપ્રતીતાવપિ સમ્યગ્ અન્વયાભાવાત્ ન કાર્યત્વવ્યભિચારૌ. તસ્માદ્ બ્રહ્મણ્યેવ સમવાયિત્વમ્. એતત્ સર્વં શ્રુતિરેવ આહ “તદ્ (સ) આત્માનં સ્વયમ્ અકુરુત” (તૈત્તિ.ઉપ.૨ા૭) ઈતિ. નિમિત્તત્વન્તુ સ્પષ્ટમેવ સર્વવાદિસમ્મતમ્.

અનુવાદ :

સમગ્ર જગત્માં, સર્વસાધારણરૂપે, પરમાણુ વિ. કોઈ પણ કહેવાતા કારણ પદાર્થોનો અન્વય દેખાતો નથી. તે શિવાય કોઈ એક કારણતત્ત્વને અનુસ્યૂત જે માની શકાતું હોય તો અનેક કારણતત્ત્વોની કલ્પના અયુક્ત જ માનવી પડશે. લોકમાં કોઈક વિશેષ કાર્યનો કોઈ વિશેષ કર્તા હોય તેથી બ્રહ્મનાં કર્તા હોવાપણાંમાં જેમ વાંધો આવતો નથી તેમજ લોકમાં કોઈ વિશેષ કાર્યનું કોઈ વિશેષ સમવાયી કારણ હોય તો પણ બ્રહ્મનાં સમવાયી કારણ હોવામાં આપત્તિ આવતી નથી. અલીક વસ્તુઓ જે કોઈ પણ રીતે પ્રતીત થતી હોય તે વસ્તુઓમાં અસ્તિત્વ ભાન કે પ્રિયતા પણ પ્રતીત થતી હોવા છતાંય કારણભૂત બ્રહ્મ ત્યાં ઉપાદાનરૂપે અન્વિત ન હોવાથી કાર્ય-કારણનાં નિયમનો બાધ થતો નથી. તેથી બ્રહ્મ જ સમવાયી છે. આ બધું પોતે શ્રુતિમાં જ વર્ણવાયેલું છે “તેણે પોતાને જ સૃષ્ટિરૂપે પ્રકટ કર્યો” (તૈત્તિ.ઉપ.૨ા૭). બ્રહ્મ નિમિત્ત કારણ છે તે તો બીજા પણ વાદિઓને માન્ય છે જ.

(સમન્વયાધિકરાગમતાન્તરીયવ્યાખ્યાવિમર્શઃ)

કેચિદ્ અત્ર શાસ્ત્રયોનિત્વપૂર્વપક્ષનિરાકરાણ્ય તત્તુ સમન્વયાદ્

ઈતિ યોજ્યન્તિ. તત્ પૂર્વપક્ષ-સિદ્ધાન્તયોઃ દ્વયોરપિ અસંગતત્વાદ્ ઉપેક્ષ્યમ્. તથાહિ જૈમિનિઃ ધર્મજિજ્ઞાસામેવ પ્રતિજ્ઞાય તત્પ્રતિપાદકસ્ય પૂર્વકાણ્ડસ્ય સમન્વયમ્ આહ, અવાન્તરવાક્યાનાં પ્રકારશેષત્વાત્. નચ સર્વસ્મિન્ વેદે ધર્મએવ જિજ્ઞાસ્યઃ, તદ્ગુરુગૈવ વ્યાસેન બ્રહ્મજિજ્ઞાસાયાઃ પ્રતિજ્ઞાતત્વાત્. સન્દેહમાત્રવારકત્વાત્ જિજ્ઞાસયોઃ નતુ અલૌકિકાર્થસાધ-કત્વમ્. તથા સતિ વેદાનામ્ અન્યાધીનત્વેન અપ્રામાણ્યં સ્યાત્. ‘વેદજિજ્ઞાસા’ ઈત્યેવ ઉક્તં સ્યાત્.

અનુવાદ :

(સમન્વયાધિકરણની મતાન્તરીય વ્યાખ્યાઓનો વિમર્શાનુવાદ)

(ક) કેટલાક વ્યાખ્યાકારો મુજબ “શાસ્ત્રયોનિત્વાત્” સૂત્રમાં જે પૂર્વપક્ષ નિરૂપિત થયો તેના નિરાકરણમાટે આ “તત્તુ સમન્વયાત્” સૂત્ર છે પણ આવા અર્થઘટનમાં તો પૂર્વપક્ષ તેમજ ઉત્તરપક્ષ બન્નેજ અસંગત સિદ્ધ થાય છે તેથી તે ઉપેક્ષણીય અર્થ છે. કેમકે જૈમિનિ ઋષિ પોતાનાં સૂત્રોમાં ધર્મજિજ્ઞાસા કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને ધર્મપ્રતિપાદક પૂર્વકાણ્ડનો સમન્વય દેખાડ્યો છે. અવાન્તર વાક્યો ધર્મનાં ઉપદેશક વચનોના પ્રકારશેષ છે. છતાં સમગ્ર વેદમાં ફક્ત ધર્મ જ જિજ્ઞાસ્ય હોય તેવું માની નથી શકાતું. કેમકે જૈમિનિ ઋષિનાં ગુરુ મહર્ષિ વ્યાસ પોતે બ્રહ્મજિજ્ઞાસાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. આ ધર્મજિજ્ઞાસા કે બ્રહ્મજિજ્ઞાસા ફક્ત શ્રુતિવચનોમાં ઉભાં થતાં સંદેહોના નિવારણમાટે જ છે. આ જિજ્ઞાસાઓથી અલૌકિક પુરુષાર્થ કાંઈ સિદ્ધ થઈ જતો હોય તેવું નથી. કેમકે જો આ વાત સાચી હોય તો વેદો પોતે પોતાને અભિપ્રેત પ્રામાણિક જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવામાં બીજા સાધનો ઉપર નિર્ભર થવાથી અપ્રામાણિક સિદ્ધ થશે. સમગ્ર વેદમાં જો ફક્ત ધર્મ જ પ્રતિપાદનીય હોત તો ‘વેદજિજ્ઞાસા’ એટલું કહેવું પર્યાપ્ત થાત.

(વેદાનાં કર્તવ્યોપદેશકપરતયા મુખ્યં બ્રહ્મપ્રતિપાદકત્વં સમ્ભવતિ ન વા ?)

કિચ્ચ

સાધનં ચ ફલં ચૈવ સર્વસ્ય આહ શ્રુતિઃ સ્કુટમ્ ।
ન પ્રવર્તયિતું શક્તા તથા ચેદ્ નરકો નહિ ॥
પ્રવર્તકસ્તુ સર્વત્ર સર્વાત્મા હરિરેવ હિ ।
યજ્ઞએવ હિ પૂર્વત્ર બોધ્યતે સ્વર્ગસિદ્ધયે ॥
સિદ્ધએવ હિ સર્વત્ર વેદાર્થો વેદવાદિનામ્ ।
મન્ત્રાણાં કર્માણાં ચૈવ દર્શનશ્રવણાત્ શ્રુતૌ ॥
કૃતિશ્ચ સિદ્ધતુલ્યત્વં વેદઃ સ્વાર્થે ચ સન્મતઃ ।

અનુવાદ :

(વેદો ફક્ત કર્તવ્યોપદેશક શાસ્ત્ર છે તેથી બ્રહ્મ પ્રમુખતયા અભિપ્રેત
હોઈ શકે નહિં ?)

બીજી આ વાત પણ લક્ષ્યમાં લેવા જેવી આ છે કે—

સહુનાં સાધન અને ફલ પણ શ્રુતિ જ સમજાવે છે. આથી તે શ્રુતિઓ કોઈકને ધર્મમાટે પ્રવર્તિત કરવા સક્ષમ નથી. જો હોત તો શ્રુતિને કારણે બધાં જ ધર્મમાર્ગ ઉપર પ્રવૃત્ત થઈ જતાં અને કોઈનો નરકપાત થાત જ નહિં.

તેથી સર્વત્ર સાચા પ્રવર્તક તો સર્વાત્મા હરિ પોતે જ હોય છે. તેથી પૂર્વકાંડમાં સ્વર્ગપ્રાપ્તિમાટે યજ્ઞની સાધનતા સમજાવવામાં આવી છે.

શ્રુતિવચનોમાં મન્ત્રોનાં દર્શન, તેમજ કર્મોના દર્શન ની જે વાતો આવે છે. તેથી વેદવાદીઓમાટે તો વેદાર્થ સિદ્ધ અર્થરૂપ જ હોય છે, સાધ્ય અર્થ રૂપ નહિં.

એટલે જ વેદોમાં કૃતિનું પણ સિદ્ધ વસ્તુના રૂપે જ નિરૂપણ કરવામાં આવતું હોય છે તેથી વેદો પોતાનાં પ્રતિપાદ્ય વિષયની બાબતમાં પ્રમાણાતમ સાધન છે.

“પ્રજ્ઞપતિઃ અકામયત પ્રજ્ઞયેય...” ઈતિ “સ એતદ્ અગ્નિહોત્રં મિથુનમ્ અપશ્યત્” (તૈત્તિ.બ્રાહ્મ.૨૧૧૨) “પ્રજ્ઞપતિઃ યજ્ઞાન્ અસૃજતામ્ અગ્નિહોત્રં ચ અગ્નિષ્ટોમં ચ પૌર્ણમાસી ચ ઉક્થ્યં ચ અમાવાસ્યાં ચ અતિરાત્રં ચ તાન્ ઉદમિમીત યાવદ્ અગ્નિહોત્રમ્ આસીત્ તાવાન્ અગ્નિષ્ટોમઃ” (તૈત્તિ.સંહિ.૧૧) ઈત્યાદિ. નહિ ઉપાખ્યાનાનાં મિથ્યાર્થત્વં બુદ્ધજન્મનઃ પુરા ઉક્તં યુક્તં વા. તથા સતિ વેદાનાં અપ્રામાણ્યમેવ સ્યાદ્, મિથ્યોપાખ્યાનપ્રતિપાદકલોકવત્. તસ્માત્ પૂર્વમીમાંસાનભિજ્ઞાઃ ક્રિયાપરત્વં સર્વસ્યાપિ વેદસ્ય વદન્તો મૂર્ખાએવ.

અનુવાદ :

આના પુરાવા રૂપે “પ્રજ્ઞપતિએ કામના કરી કે હું પ્રજ્ઞરૂપે પ્રકટ થાઉં... તેથી તેણે આ અગ્નિહોત્રને મિથુનરૂપે જોયો” (તૈત્તિ.બ્રાહ્મ.૨૧૧૨) “પ્રજ્ઞપતિએ યજ્ઞોનું સર્જન કર્યું તેમાં અગ્નિહોત્ર અગ્નિષ્ટોમ પૌર્ણમાસી ઉક્થ્ય અમાવાસ્યા અને અતિરાત્ર પાણ છે. આ બધા યજ્ઞોનું પ્રજ્ઞપતિએ માપતોલ કર્યું ત્યારે એમ લાગ્યું કે જેટલો ભાર અગ્નિહોત્રનો છે તેટલો જ અગ્નિષ્ટોમનો પાણ છે” (તૈત્તિ.સંહિ. ૧ ૧) ઈત્યાદિ વચનો મળે જ છે. ભગવાન્ પોતે બુદ્ધ તરીકે અવતર્યા તેનાં પહેલાં આવા ઉપાખ્યાનોને મિથ્યા કથા માનવાની કોઈએ પણ વાત કહી જ નહોતી કે નહોતી તે યુક્ત. કેમકે એમ જો કોઈ માનતાં હોત, જેમ લૌકિક કથાવાર્તાઓને પ્રમાણ તરીકે માનવામાં આવતું નથી, તેમ વેદોને અપ્રમાણ માનવામાં આવ્યું હોત. તેથી સમગ્ર વેદનો અભિપ્રાય કેવલ કર્માનુષ્ઠાનમાં સીમિત માનનારાઓ સાચા પૂર્વમીમાંસકો નથી બલ્કે પોતે વૈદિક સિદ્ધાન્તથી અજાણ છે.

(ઉપનિષદાં બ્રહ્મજ્ઞાનોપદેશૈકપ્રયોજનવત્ત્વેન બ્રહ્માજ્ઞાનિનામેવ કૃતે પૂર્વકાણ્ડપ્રામાણ્યં યુક્તમયુક્તં વા ?)

ઉત્તરવાદિનોડપિ પૂર્વાજ્ઞાનમ્ અંગીકૃત્ય પૂર્વાનુપયોગિત્વં

બ્રહ્મજ્ઞાનસ્ય વદન્તો વેદાનભિજ્ઞાએવ. “યદેવ વિદ્યાયા કરોતિ શ્રદ્ધયા ઉપનિષદા વા તદેવ વીર્યવત્તરં ભવતિ” (છાન્દો.ઉપ.૧૧૧૧૦) ઈતિ ઉપનિષદ્જ્ઞાનસ્ય શ્રુતિસિદ્ધૈવ કારણતા. નચ * બાધિતત્વાત્ ત્યજ્યતે* ઈતિ વાચ્યં, બ્રહ્માત્મજ્ઞાનવતએવ વશિષ્ઠાદેઃ યજ્ઞાધિકારાત્. નચ * એવં કિમ્ અનેન ?* ઈતિ વાચ્યમ્, ઈત્યંભૂતત્વાત્ યજ્ઞસ્ય. કિચ્ચ કર્મફલવત્ બ્રહ્મફલસ્યાપિ લૌકિકત્વાત્, “ય એવં વેદ પ્રતિતિષ્ઠતિ, અન્નવાન્ અન્નાદો ભવતિ મહાન્ ભવતિ પ્રજ્યા પશુભિઃ બ્રહ્મવર્યસેન મહાન્ કીર્ત્યા” (તૈત્તિ.ઉપ.૩૧૬) ઈતિ. અત્યન્તાવિદ્યાવતો યજ્ઞાનધિકારાત્ તન્નિષેધાર્થં જ્ઞાનમ્ ઉપયુજ્યતે. નચ દેહાધ્યાસસ્ય કારણત્વમ્ “બ્રહ્મ અર્પણં બ્રહ્મ હવિઃ” (ભગ.ગીતા.૪૨૪) ઈત્યાદિસ્મૃતેઃ.

અનુવાદ :

(ઉપનિષદોને અભિપ્રેત ફક્ત બ્રહ્મજ્ઞાન છે તેથી પૂર્વકાંડ બ્રહ્મને ન જાણનારાઓમાટે પ્રમાણ છે)

(^૫) તેવી જ રીતે ઉત્તરમીમાંસકો પૈકી પાણ કેટલાક પૂર્વકાંડથી અજાણ હોવાને કારણે બ્રહ્મજ્ઞાનનો પૂર્વકાંડીય કર્મોમાં અનુપયોગ માને છે. તેઓ પાણ વેદોથી અનભિજ્ઞ જ છે. કેમકે “જે કાંઈ પાણ કર્મ શ્રદ્ધાપૂર્વક અથવા ઉપનિષદોની વિદ્યાની સાથે સમ્પન્ન કરવામાં આવતું હોય તે કર્મ વીર્યવત્તર બની જતું હોય છે” (છાન્દો.ઉપ.૧૧૧૧૦) ઉપનિષદ્જ્ઞા આવા વચનને આધારે ઉપનિષદોની કર્માનુષ્ઠાનમાં ઉપયોગિતા તો સિદ્ધ જ છે. આ વચનને બાધિતાર્થનું પ્રતિપાદક હોવાથી ત્યાજ્ય પાણ માની શકાતું નથી, બ્રહ્માત્મજ્ઞાનવાલા વશિષ્ઠ વિ. ઋષિ-મહર્ષિઓ યજ્ઞો કરતાં અને કરાવતાં હોવાનો ઉલ્લેખ મળતો જ હોવાથી. એવી દલીલ પાણ અહિંયા કરવી યોગ્ય નથી કે બ્રહ્મજ્ઞાની હોવાને કારણે તેઓએ યજ્ઞયાગાદિ કર્યા તેથી કાંઈ તેમને અધિક લાભ નહોતો મળ્યો તેમજ ન કર્યા હોતા કોઈ ન્યૂનતા પાણ તેઓનાં બ્રહ્મજ્ઞાનમાં રહી નહી જાત, કેમકે યજ્ઞોનાં અનુષ્ઠાનમાં બ્રહ્મવિદ્યાને જે અંગ માનવામાં આવતું હોય તો બીજી રીતે તેમનાં અનુષ્ઠાનની શ્રેષ્ઠ સફલતા

શક્ય જ નથી. કર્મફલની માફક, શ્રુતિવચનોમાં જ, બ્રહ્મજ્ઞાનનું પાણ ફલ લૌકિક મળતું હોવાનો ઉલ્લેખ ક્યાં નથી મળતો? જુઓ “જે એવી રીતે જાગે છે તે પ્રતિષ્ઠા પામે છે, અન્નવાન્ અને અન્નાદ બને છે, પ્રજા પશુ બ્રહ્મવચ્ચસ અને કીર્તિ થી મહાન્ બની જતો હોય છે” (તૈત્તિ.ઉપ.૩૧૬). જે અત્યન્ત અજ્ઞાની હોય તેને યજ્ઞોનાં અનુષ્ઠાનનાં અધિકારી માનવામાં આવતાં નથી. તેથી યજ્ઞાનુષ્ઠાનમાટે જે અનધિકારી હોય તેનાં નિષેધમાટે જ્ઞાન ઉપયોગી થાય જ છે. યજ્ઞાદિ કર્મો કરવાનો અધિકાર તો જેને દેહાધ્યાસ હોય તેને જ હોય છે, એવી દલીલ કરવી પાણ યોગ્ય નથી, કેમકે “અર્પણની ક્રિયા બ્રહ્મ છે. જે હવિનું અર્પણ કરવામાં આવતું હોય તે પાણ બ્રહ્મ છે. જે અગ્નિમાં અર્પણ કરવામાં આવતું હોય તે પાણ બ્રહ્મ છે અને અર્પણકર્તા પાણ બ્રહ્મ છે” (ભગ.ગીતા.૪૧૨૪) ઈત્યાદિ સ્મૃતિવચનોનાં આધારે કર્માનુષ્ઠાનમાં બ્રહ્મજ્ઞાન વાણાયેવું તો છે જ.

(એવં દ્વિવિધમતાન્તરનિરસનાત્ સિદ્ધો નિષ્કર્ષઃ)

તસ્માદ્ અન્યોન્યોપયોગિત્વે ન કોઽપિ દોષઃ. ક્રિયાજ્ઞાનયોઃ
સ્વાતન્ત્ર્યોગ પુરુષાર્થસિદ્ધયર્થ ભિન્નતયા શાસ્ત્રપ્રવૃત્તિઃ.

અનુવાદ :

(બે પ્રમુખ મતાન્તરો અમાન્ય હોવાથી મળતો નિષ્કર્ષ)

તેથી એક-બીજામાં એક-બીજાનાં ઉપયોગી થાય છે તેમાં કાંઈ પાણ વાંધાજનક કોઈ વાત નથી. તેમજ ક્રિયા અને જ્ઞાન એક-બીજાને આધીન થયા વિના પાણ સામાન્ય રીતે પુરુષાર્થસાધક બની શકતાં હોવાથી ભિન્નતયા પાણ શાસ્ત્રોની પ્રવૃત્તિ યોગ્ય જ છે.

(બ્રહ્મણઃ સમવાયિકારણત્વં વા સર્વશ્રુતીનાં બ્રહ્મણિ સમન્વયપ્રતિપાદ-
નેન વિરોધનિરાકરણં વા અધિકરણાભિપ્રેતમ્ ?)

ક્રિય વેદાન્તવાક્યાનામ્ અસ્મિન્ શાસ્ત્રે સમન્વયએવ પ્રતિપાદ્યતે

સન્દેહનિરાકરણદ્વારા. તત્ કથં સિદ્ધવદ્દેતુત્વેન નિર્દેશઃ ? અગ્નિમવૈયર્થ્ય
 ય સ્યાત્. નચ પ્રતિજ્ઞાગર્ભિતહેતુત્વમ્, અનુપયોગાત્. ગૌણમુખ્યભાવે
 પરં વિવાદઃ. નચ યેન રૂપેણ સમન્વયો મતાન્તરસ્થૈઃ વિચારિતઃ
 તથા અગ્ને સૂત્રેષુ નિર્ગયો અસ્તિ. શાસ્ત્રારમ્ભસ્તુ પ્રથમસૂત્રએવ
 સમર્થિતઃ. તસ્માત્ સમવાયિકારણત્વમેવ અનેન સૂત્રેણ સિદ્ધમ્.

(આ સૂત્રમાં બ્રહ્મના કારણ હોવાની મીમાંસા છે કે બ્રહ્મની
 બાબતમાં શ્રુતિઓમાં વિરોધાભાસ નથી તેની ?)

ચાર અધ્યાયોવાલા બ્રહ્મસૂત્રમાં વેદાન્તનાં વિવિધ વાક્યોનો સમન્વય
 દેખાડીને સંશયનું નિરાકરણ કરવું તે પ્રમુખ પ્રયોજન છે. તે સમન્વયને
 અહિંયા શાસ્ત્રના આરંભના જ અધિકરણમાં હેતુ તરીકે રજુ કરી
 દેવું એક એવી વૈચારિક ધાંધલ છે. તે આ તબક્કે રજુ કરવી
 યોગ્ય પણ નથી. આમ માનીને આગળ વધવું હોય તો અગ્નિમ
 ચિન્તનની કોઈ સાર્થકતા રહી જતી નથી. આ સૂત્રને પ્રતિજ્ઞાગર્ભિત
 હેતુ તરીકે પણ માન્ય કરી શકાતું નથી, કેમકે તેની ઉપયોગિતા
 કેટલી ? કેમકે અસલ વિવાદ તો વેદોનો પૂર્વકાંડ પ્રમુખ છે કે ઉત્તરકાંડ
 એ બાબતમાં છે. શ્રુતિવચનોમાં પરસ્પર સમન્વય છે કે નહિં, તે
 બાબતમાં નથી. આ બાબતમાં મતભેદ રાખનારાઓ જેવી રીતે શ્રુતિવચનોનો
 સમન્વય પ્રસ્તુત કરે છે તે મુજબ આગળ ક્યાંય પણ કોઈ વિચાર
 કરેલો બ્રહ્મસૂત્રોમાં જડતો નથી. શ્રુતિવચનોનાં અભિપ્રાયમાટે ઉભા
 થતાં સંદેહોને નિવારણ કરીને સમન્વય સાધવામાટે પ્રવૃત્ત થનાર
 આ શાસ્ત્રનો પ્રારંભ તો પ્રથમસૂત્રદ્વારા જ થઈ ગયો.

(સમન્વયાધિકરણે સમવાયિકારણત્વવિચારસંગતિઃ)

* નનુ કારણત્વમેવ અસ્તુ બ્રહ્મણઃ કિં સમવાયિકારણત્વેન ?
 વિકૃતત્વગ્ચ સ્યાત્, અનર્થરૂપત્વેન કાર્યસ્ય અયુક્તતા ચ. તસ્માદ્
 અનારમ્ભાગુણ્યમેવ એતત્ સૂત્રમ્* ઈતિ ચેદ્ મા એવં,
 સર્વોપનિષત્સમાધાનાર્થ પ્રવૃત્તઃ સૂત્રકારઃ તદ્ યદિ બ્રહ્મણઃ સમવાયિત્વં

ન બ્રૂયાદ ભૂયાન્ ઉપનિષદ્ભાગો વ્યર્થઃ સ્યાત્. “ઈદં સર્વં યદ્ અયમ્ આત્મા” (બૃહ.ઉપ.૪ાપા૭) “આત્મૈવ ઈદં સર્વમ્” (છાન્દો.ઉપ.૭ારપાર) “સ સર્વં ભવતિ” () “બ્રહ્મ તં પરાદાત્” (બૃહ.ઉપ.૨ા૪ાદ) ઈત્યાદિ “સ આત્માનં સ્વયમ્ અકુરુત” (તૈત્તિ.ઉપ.૨ા૭) “એકમેવ અદ્વિતીયમ્” (છાન્દો.ઉપ.૬ારા૧) “વાચારમ્ભાણં વિકારઃ” (છાન્દો.ઉપ.૬ા૧ા૪) ઈત્યાદિ. એવમાદીનિ વાક્યાનિ સ્વાર્થે બાધિતાનિ ભવેયુઃ.

અનુવાદ :

(સમન્વયસૂત્રની સંગતિનો અનુવાદ)

એવી શંકા અહિંચા અસ્થાને છે કે બ્રહ્મને ફક્ત કારણ માનવાથી પ્રયોજન સિદ્ધ થઈ જતું હોય તો સમવાયી કારણ શામાટે માનવું? કેમકે સમવાયી કારણ માનવા જતાં તે બ્રહ્મને કાર્યરૂપે વિકૃત થતું અને કાર્યનાશ વખતે નષ્ટ થતું પણ માનવું પડશે. આમ બ્રહ્મ પોતે પોતાને શામાટે બગાડે? તેથી આ સૂત્ર અહિંચો હોવો જ ન જોઈએ, આ ધારણા ઉચિત નથી. કેમકે સૂત્રકાર તો બધાં ઉપનિષદ્વચનોનું સમાધાન દેખાડવા પ્રવૃત્ત થયા છે તેથી જો બ્રહ્મનું સમવાયી કારણ હોવાની બાબતમાં કોઈ સમાધાન ન આપે તો ઉપનિષદોના કેટલાં બધાં વચનો નિરર્થક સિદ્ધ થઈ જશે. દા.ત. “આ દેખાતું બધું તે આ આત્મા છે” (બૃહ.ઉપ.૪ાપા૭) “આ દેખાતું બધું આત્મા પોતે છે” (છાન્દો.ઉપ.૭ારપાર) “તે પોતે બધા રૂપે પ્રકટ થયો છે, બ્રહ્મ તેને પરાભવ કરી નાખે છે જે બ્રહ્મ શિવાય બીજું કાંઈ જાણે કે જોવે છે” (બૃહ.ઉપ.૨ા૪ાદ) “તોણે પોતાની જાતને પ્રકટ કર્યો” (તૈત્તિ.ઉપ.૨ા૭) “બ્રહ્મ એકમેવ અદ્વિતીય છે” (છાન્દો.ઉપ.૬ારા૧) “બ્રહ્મથી જુદું વિકાર જેવું કાંઈ માનવું તો નર્ચો વાણીવિલાસ છે” (છાન્દો.ઉપ.૬ા૧ા૪) વિ. એવા કેટલા બધાં વચનોનો અર્થ બાધિત થઈ જશે.

નનુ એવં નિઃસંદિગ્ધત્વાત્ કથં સૂત્રપ્રવૃત્તિઃ? ઉચ્યતે :
 “અસ્થૂલ...” (બૃહ.ઉપ.૩૮.૧૮)-આદિવાક્યાન્યપિ સન્તિ સર્વત્ર
 પ્રપચ્યતદ્ધર્મવૈલક્ષણ્યપ્રતિપાદકાનિ. તતો અન્યોન્યવિરોધેન એકસ્ય
 મુખ્યાર્થબાધો વક્તવ્યઃ. તત્ર સ્વરૂપાપેક્ષયા કાર્યસ્ય ગૌણત્વાત્
 પ્રપચ્યરૂપપ્રતિપાદકાનામેવ કશ્ચિત્ કલ્પયેત્. તદ્ મા ભૂદ્ ઈતિ
 જન્માદિસૂત્રવત્ સમન્વયસૂત્રમપિ સૂત્રિતવાન્.

અનુવાદ :

જો આ બાબત આમ સંદેહથી રહિત હોય તો બ્રહ્મસૂત્રોનાં
 નિર્માણની સૂત્રકારને અપેક્ષા જ ન હોવી જોઈએ, આવી આશંકાના
 સમાધાનરૂપે કહેવું પડશે કે બ્રહ્મને સમવાયી કારણ તરીકે પ્રતિપાદન
 કરનાર શ્રુતિવચનોની માફક “તે સ્થૂલ નથી, આગુ નથી...”
 (બૃહ.ઉપ.૩૮.૧૮) આવા શ્રુતિવચનોમાં પ્રપચ્યથી અને તેનાં ધર્મોથી
 વિલક્ષણ પણ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન મળે જ છે. આવી પરિસ્થિતિમાં
 શ્રુતિવચનોમાં પરસ્પર વિરોધાભાસનું ભાન થતાં અન્યોન્યવિરોધી વચનોમાં
 એક શ્રુતિવચનના પ્રમુખ અર્થનો બાધ કરીને અને બીજા શ્રુતિવચનનો
 પ્રમુખ અર્થ માન્ય કરવામાટે કોઈ પ્રેરાય તો સ્વાભાવિક રીતે બ્રહ્મના
 સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરનારાં શ્રુતિવચનોની સરખામણીમાં બ્રહ્મનાં કાર્યભૂત
 પ્રપચનું પ્રતિપાદન કરનાર શ્રુતિવચન ગૌણ તેને લાગશે જ. તેવી
 વિચારસરણીમાં કોઈ સંડોવાઈ ન જાય તે હેતુથી “જન્માદિ...”
 સૂત્રની માફક ‘સમન્વય’સૂત્ર પણ સૂત્રકારે ઉમેર્યું છે. તેથી સિદ્ધ
 થાય છે કે બ્રહ્મ અસ્થૂલ વિ. ગુણોવાલો હોવા છતાંય અવિકારી-અવિકૃત
 રહેવા છતાંય પોતાને સૃષ્ટિરૂપે પ્રકટ કરી શકે છે. આવો વેદાન્તાર્થ
 સુસંગત સિદ્ધ થશે. આવા પરસ્પર વિરુદ્ધ બધાંજ ધર્મોનો તે અવિરોધી
 એક આશ્રય છે, આ જ તો તેનામાટે આભૂષણ જેવી વાત છે.

(સમન્વયાધિકરણનિષ્કર્ષઃ)

તથાય અસ્થૂલાદિગુણયુક્તએવ, અવિક્રિયમાગુણએવ, આત્માનં

કરોતિ ઈતિ વેદાન્તાર્થઃ સંગતો ભવતિ. વિરુદ્ધસર્વધર્માશ્રયત્વન્તુ બ્રહ્મણો ભૂષણાય.

અનુવાદ :

(સમન્વયાધિકરણનિષ્કર્ષાનુવાદ)

તેથી આ સૂત્રમાં તો બ્રહ્મ સમવાચી કારણ છે કે નહિ તે બાબતમાં વિચાર જ વધારે પ્રાસંગિક લાગે છે.

(સમન્વયાધિકરણનિષ્કર્ષે ઉપપત્યન્તરમ્)

કિંચ અન્યપદાર્થસૃષ્ટૌ વૈષમ્યનેર્ધૃણ્યે સ્યાતાં, કર્માધીનત્વેતુ અનીશતા, તતઃ કર્તૃત્વમપિ ભજ્યેત, તતઃ સર્વમાહાત્મ્યનાશએવ સ્યાત્. * નનુ એવમેવ અસ્તુ અપવાદાર્થત્વાત્ રજ્જુસર્પવદ્ અયુક્તાર્થકથનેઽપિ ન દોષઃ. “સર્વ સમાપ્નોષિ તતો અસિ સર્વઃ” (ભગ.ગીતા.૧૧૪૦) ઈતિ સ્મૃતેઃ ચ * ઈતિ ચેદ મા એવં, તથા સતિ પાષણ્ડિત્વં સ્યાત્. એતાદશશાસ્ત્રાર્થાંગીકર્તુઃ આસુરેષુ ભગવતા ગણિતત્વાત્. “અસત્યમ્ અપ્રતિષ્ઠં તે જગદ્ આહુઃ અનીશ્વરમ્ અપરસ્પરસંભૂતં કિમ્ અન્યત્ કામહેતુકમ્” (ભગ.ગીતા.૧૬૧૮) ઈતિ શાસ્ત્રાનર્થક્યં ચ. “સર્વ સમાપ્નોષિ” ઈત્યપિ અસંગતં સ્યાદ્, વસ્તુપરિચ્છેદાત્. નહિ વેદો નિષ્પ્રપચ્ચરૂપકથનમ્ ઉક્ત્વા સ્વોકતં જગત્કર્તૃત્વં નિષેધતિ. તસ્માદ્ અધ્યારોપાપવાદપરત્વેન વ્યાખ્યાતૃભિઃ વેદાન્તાઃ તિલાપઃકૃતાઃ ઈતિ મન્યામહે, સર્વવાક્યાર્થબાધાત્. યથા નિર્દોષપૂર્ણગુણવિગ્રહતા ભવતિ તથા ઉપરિષ્ટાદ્ વક્ષ્યામઃ.

અનુવાદ :

(માયાવાદમુજબ માહાત્મ્યરહિત બ્રહ્મને સ્વીકારવા જતાં આવતી આપત્તિઓ)

તદુપરાંત બ્રહ્મ જે પોતાનાંથી ભિન્ન એવા કોઈ પદાર્થોનું નિર્માણ કરતો હોય તો આ સૃષ્ટિમાં અકારણ કે કોઈ પણ જાતના

અપરાધ વિના એક-બીજથી વિષમ પ્રાણિઓનાં પક્ષપાતપૂર્ણ નિર્માણ અને તેમાં પણ કોઈકને વિવેકી સુખી અને શ્રેષ્ઠ તો બીજને અવિવેકી દુઃખી અને અપકૃષ્ટ બનાવનારો દયારહિત પણ તે બ્રહ્મને માનવો પડશે. આ આક્ષેપથી બચવા જે કર્મનાં નિયમનો બચાવ લેવામાં આવતો હોય તો પરમેશ્વરને કર્મનાં નિયમોને આધીન અનીશ્વર માનવો પડશે. તેમ કરતાં તો તે બ્રહ્મ કર્તા પણ સિદ્ધ નહિં થાય. આમ બ્રહ્મનું સમ્પૂર્ણ માહાત્મ્ય જ ભગ્ન થઈ જતું હોય તેમ લાગે છે.

એમ શંકા કરી શકાય કે * માહાત્મ્ય તો દ્વૈતઘટિત હોવાથી અને દ્વૈત તો, દોરડા ઉપર દોખાતા સર્પની માફક, માથિક છે. તેથી એનો બાધ કે અપવાદ કરવામાટે જ આરોપિત કરવામાં આવતું હોવાથી વાંધો નહિં આવે. તેથી જ “સર્વત્ર વ્યાપ્ત — નહિંકે સર્વ કાર્યભૂત પ્રપંચનાં સમવાધી કારણ — હોવાનાં અભિપ્રાયથી બ્રહ્મને સર્વરૂપ માનવામાં આવે છે” (ભગ.ગીતા.૧૧૧૪૦) આમ ભગવદ્ગીતામાં પણ કહેવામાં આવ્યું છે* પણ આ ધારણા યોગ્ય નથી કેમકે ભગવદ્ગીતામાં તો આવો શાસ્ત્રાર્થ સ્વીકારનારને ‘પાષંડી’ કહીને આસુરી સૃષ્ટિમાં ગણવામાં આવ્યું છે : “તેઓ જગત્ને ઈશ્વરના કર્તૃત્વ વિના, કેવળ કામહેતુક, કાર્ય-કારણના નિયમને અનુસર્યા વિના ઉત્પન્ન થયેલ અસત્ય અપ્રતિષ્ઠિત માનતા હોય છે” (ભગ.ગીતા.૧૬૧૮). હકીકતમાં તો પ્રાપંચિક વસ્તુનું જે અસ્તિત્વ ન હોય તો સર્વને વ્યાપી રહ્યો હોવાની વાત પણ સંગત નહીં થાય, અને કેમકે વ્યાપવામાટે વસ્તુનું અસ્તિત્વ માનવા જતાં બ્રહ્મમાં વસ્તુપરિચ્છેદની આપત્તિ આવશે. વેદ પોતે બ્રહ્મનું નિષ્પ્રપચ્ય રૂપ કહીને પોતે કહેલ પરમેશ્વરનું જગત્કર્તૃત્વ પોતે જ ના કેમ પાડી શકે? તેથી અધ્યારોપ-અપવાદની શૈલી અપનાવીને વેદાન્તની વ્યાખ્યા કરનારાઓ હકીકતમાં તો વેદાન્તનો શ્રાદ્ધ જ કરતાં હોય છે એમ માની શકાય. આમ કરતાં તો સર્વવાક્યોનો બાધ થઈ જાય છે. બ્રહ્મનો સ્વરૂપ કે વિગ્રહ સર્વથા

દોષરહિત અને ગુણપૂર્ણ જે રીતે હોય છે તે આગળ સિદ્ધ કરવામાં આવશે.

(તત્ર અવાન્તરશંકાસમાધાને)

* નનુ પુરુષાર્થાર્થોનિ શાસ્ત્રાગ્નિ, ઈદમ્ચ શાસ્ત્રં મોક્ષરૂપપુરુષાર્થ-
સાધકં, મોક્ષશ્ય અવિદ્યાનિવૃત્તિરૂપઃ ઈતિ યુક્તમ્. અવિદ્યાય અજ્ઞાનં
જ્ઞાનેનૈવ નશ્યતિ. તતો જ્ઞાનોપયોગિત્વેન વ્યાખ્યાતવ્યે વેદાન્તે
અધ્યારોપાપવાદવ્યતિરેકેનુ વ્યાખ્યાનમ્ અયુક્તમ્. અતો યથાકથમ્ચિદ્
વ્યાખ્યાનેડપિ પુરુષાર્થસિદ્ધેઃ ન કોડપિ દોષઃ* ઈતિ ચેદ્ ન,

પુરુષાર્થસ્ય શાસ્ત્રાર્થસ્ય વા સ્વરૂપં શાસ્ત્રૈકસમધિગમ્યં ન
સ્વબુદ્ધિપરિકલ્પિતમ્. અતઃ સ્વબુદ્ધ્યા શાસ્ત્રાર્થં પરિકલ્પ્ય તત્ર વેદં
યોજ્યન્તો મહાસાહસિકાઃ સદ્ધિઃ ઉપેક્ષ્યાઃ. પુરુષાર્થઃ પુનઃ યથા
વેદાન્તેષુ અવગતો “બ્રહ્મવેદ બ્રહ્મૈવ ભવતિ” (મુણ્ડ.ઉપ.૩.૨૧૮)
“બ્રહ્મવિદ્ આપ્નોતિ પરમ્” (તૈત્તિ.ઉપ.૨.૧) “ન સ પુનઃ આવર્તતે”
(છાન્દો.ઉપ.૮.૧૫૧) “તતો માં તત્ત્વતો જ્ઞાત્વા વિશતે તદનન્તરમ્”
(ભગ.ગીતા.૧૮.૫૫) “અનાવૃત્તિઃ શબ્દાદ્ અનાવૃત્તિઃ શબ્દાત્”
(બ્ર.સૂ.૪.૪.૨૨) ઈત્યેવમાદિભિઃ શ્રુતિસ્મૃતિન્યાયૈઃ બ્રહ્મપ્રાપ્તેરેવ
પુરુષાર્થત્વમ્. બ્રહ્મય પુનઃ ન જીવસ્ય આત્મમાત્રમ્. અજ્ઞાનવદ્
વા “એકસ્યૈવ મમ અંશસ્ય જીવસ્યૈવ, મહામતે!, બન્ધો અસ્ય અવિદ્યા
અનાદિઃ વિદ્યા ય તથા ઈતરઃ” (ભાગ.પુરા.૧૧.૧૧૪) ઈતિ ભગવતા
જીવસ્યૈવ અવિદ્યાવત્ત્વપ્રતિપાદનાત્.

તસ્માદ્ ન્યાયોપબૃહિત-સર્વવેદાન્તપ્રતિપાદિત-સર્વધર્મવદ્ બ્રહ્મ.
તસ્ય શ્રવાણમનનનિદિંધ્યાસનેઃ અન્તરંગૈઃ શમદમાદિભિઃ ય બહિરંગૈઃ
અતિશુદ્ધે ચિત્તે સ્વયમેવ આવિર્ભૂતસ્ય સ્વપ્રકાશસ્ય સાયુજ્યં
પરમપુરુષાર્થઃ.

અનુવાદ :

(અહિં બીજી ગૌણશંકાઓનું સમાધાન)

અહિંયા એમ શંકા કરી શકાય કે *શાસ્ત્રો તો પુરુષાર્થનો ઉપદેશ કરવા માગતા હોવાથી, અને આ શાસ્ત્ર મોક્ષરૂપી પુરુષાર્થનો સાધક હોવાથી, તે મોક્ષ તો અવિદ્યાનિવૃત્તિરૂપ હોવાથી, અને અવિદ્યા અજ્ઞાનરૂપ હોવાથી, જ્ઞાનથી જ કેવળ નાશ પામી શકે છે. તેથી વેદાન્તની વ્યાખ્યા જ્ઞાનોપયોગી થાય તેવી કરવી જોઈએ. અને તે અધ્યારોપાપવાદની યુક્તિ વિના શક્ય ન હોવાથી બ્રહ્મને સમવાયી કારણ તરીકે માનવું તે વેદાન્તનું અયુક્ત વ્યાખ્યાન છે. તેથી જેમ બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રકટ થઈ શકે તે મુજબ વેદાન્તનું વ્યાખ્યાન કરવામાં કોઈ જાતનો વાંધો ઉઠાવો જોઈએ નહિ* પણ આ યુક્તિ વિસંગતિપૂર્ણ છે

કેમકે પુરુષાર્થ કે શાસ્ત્રાર્થ નું સ્વરૂપ ફક્ત શાસ્ત્રોના આધારે જ સમજી શકાય પોતાની બુદ્ધિમાં જે કલ્પના ઘર કરી ગયી તેનાં આધારે નહી. તેથી પોતાની બુદ્ધિ વડે શાસ્ત્રાર્થની પરિકલ્પના કરીને તે મુજબ વેદોનું અર્થઘટન કરનારાઓ તો મહાસાહસિક હોવાથી સત્પુરુષોમાટે ઉપેક્ષણીય જ હોય છે. પુરુષાર્થ તો જેમ વેદાન્તોમાં પ્રતિપાદિત થયો હોય તે મુજબ સ્વીકારવામાં આવે તો “બ્રહ્મને જ્ઞાનનાર બ્રહ્મ જ બની જાય છે” (મુણ્ડ.ઉપ.૩૨૧૮), “બ્રહ્મને જ્ઞાનનારો પરં તત્ત્વને પામે છે” (તૈત્તિ.ઉપ.૨૧૧), “તે બ્રહ્મને જ્ઞાનનારો ફરીથી સંસારચક્રમાં ફુંસાતો નથી” (છાન્દો.ઉપ.૮૧૫૫૧), “તે પછી મને તત્ત્વતઃ જ્ઞાણી લીધા બાદ તે મારી ભીતર પ્રવેશ પામે છે” (ભગ.ગીતા.૧૮૧૫૫) “શ્રુતિનાં શબ્દોને આધારે તે મુક્તાત્માનું ફચારેય જન્મ-મરણનાં ચક્રમાં આવર્તન થતું નથી” (બ્ર.સૂ.૪૪૨૨) આવા શ્રુતિ-સ્મૃતિ-સૂત્રોનાં અનેક વચનોને આધારે બ્રહ્મપ્રાપ્તિ જ પુરુષાર્થ છે અને તે બ્રહ્મ કાંઈક અજ્ઞાની કે જીવાત્મામાત્ર નથી “તે પરમાત્માને પિછાણી ન શકીએ એવી અવિદ્યાને કારણે ફક્ત

તેનાં અંશરૂપ જીવાત્માને જ અનાદિ બન્ધનમાં બંધાવવું પડે છે તેમજ તે પરમાત્માને જાણી શકાય તેવી વિદ્યાને કારણે તેવા બન્ધનથી છુટકારો પણ મળે છે:” (ભાગ.પુરા.૧૧૧૧૧૪) આ વચનમાં ભગવાને જીવને જ અવિદ્યાવાન માન્યો છે. તેથી બ્રહ્મસૂત્રોથી સમર્થિત એવા વેદાન્તોમાં પ્રતિપાદિત બધાં ગુણધર્મો બ્રહ્મમાં સહજ હોય છે. તે બ્રહ્મની બાબતમાં ઉપનિષદાદિ શાસ્ત્રોનાં વચનોનું શ્રવાણ મનન કે નિદિધ્યાસન રૂપી અન્તરંગ સાધનો દ્વારા અને શમ દમ વિ. બહિરંગ સાધનો દ્વારા ચિત્ત જ્યારે પૂર્ણતયા શુદ્ધ થઈ જાય ત્યારે તે સ્વપ્રકાશરૂપ પરમાત્મા પોતે આવિર્ભૂત થતો હોય છે. ત્યારે તેવા સાયુજ્યને પરમ પુરુષાર્થ માનવામાં આવે છે.

તેથી બધાં જ વેદાન્તો જે કાંઈ પ્રતિપાદિત કરતાં હોય તે બાબતમાં તેમનું પ્રામાણ્ય યુક્ત જ છે. આમ આ બ્રહ્મસૂત્રો કહેવા માગતા હોવાથી બ્રહ્મનું સમવાયી કારણ હોવું આ સમન્વયસૂત્રનો પ્રમુખ પ્રતિપાદ્ય વિષય સિદ્ધ થાય છે.

(સમન્વયાધિકરણસંગતિઃ)

તસ્માત્ સર્વે વેદાન્તાઃ સ્વાર્થએવ યુક્તાર્થાઃ ઈતિ ન્યાયૈઃ વક્તવ્યત્વાદ્
બ્રહ્માણઃ સમવાયિત્વાય સમન્વયસૂત્રં વક્તવ્યમ્.

અનુવાદ :-

(સમન્વયાધિકરણનિષ્કર્ષાનુવાદ)

તેથી આ સૂત્રમાં તો બ્રહ્મ સમવાયી કારણ છે કે નહિ તે બાબતમાં વિચાર જ વધારે પ્રાસંગિક લાગે છે.

[૩] પ્રકૃત્યધિકરાગમ્ ॥

(પ્રકૃતિશ્યેત્યધિકરાગવિષયઃ)

એવં પ્રકૃતિકારાગવાદનિરાકરાગેન બ્રહ્માગએવ કારાગત્વે સિદ્ધેઽપિ અર્ધજરતીયતયા ઉભયસ્થાપનપક્ષં પરિહર્તુમ્ અધિકરાગમ્ આરભતે :

પ્રકૃતિશ્ય પ્રતિજ્ઞાદષ્ટાન્તાનુપરોધાત્ ॥૧૧૪૨૩॥

અનુવાદ :

(પ્રકૃતિશ્યેત્યધિકરાગગત વિષય અને સંઘય)

આમ પ્રકૃતિ આ સૃષ્ટિનું કારણ નથી બની શકતી તેથી બ્રહ્મ જ કારણ હોઈ શકે તે તો સિદ્ધ થઈ ગયું તો પણ પ્રકૃતિ અને બ્રહ્મ બન્નેને 'અર્ધજરતીય' ન્યાયે કારણ માની લેનાર પક્ષની રજુઆત કરવા આ અધિકરાગ જોડવામાં આવી રહ્યું છે.

(પ્રકૃતિશ્યેત્યધિકરાગપૂર્વપક્ષઃ)

નનુ * બ્રહ્મકારાગતાં ન નિરાકુર્મઃ શ્રુતિસિદ્ધત્વાત્ કિન્તુ સમવાયિકારાગં પ્રકૃતિરેવ, કાર્યકારાગયોઃ અવૈલક્ષણ્યાત્, સમવાયિકારાગાનુરોધિ હિ કાર્યમ્, અન્યત્ સર્વં ભગવાન્ અસ્તુ. અપેક્ષ્યતે ચ સમવાયિ-નિમિત્તયોઃ ભેદઃ. કર્મણ્યપિ શ્રુતિસ્મૃતિસમવાયો ધર્મો. એવં બ્રહ્મવાદેઽપિ સ્મૃત્યુક્તા પ્રકૃતિઃ સમવાયિકારાગમ્ બ્રહ્મ નિમિત્તકારાગમ્ * ઈત્યેવં પ્રાપ્તે ઉચ્યતે :

અનુવાદ :

(પ્રકૃતિશ્યેત્યધિકરાગગત પૂર્વપક્ષાનુવાદ)

પૂર્વપક્ષ અહિંયા એવું પ્રસ્તુત થઈ રહ્યું છે કે શ્રુતિસિદ્ધ હોવાને કારણે બ્રહ્મનું કારણ હોવું અસ્વીકાર ન કરી શકાય પણ

સમવાયી કારણ તો જડ પ્રકૃતિને માનવું જ યોગ્ય છે. કેમકે કાર્યરૂપા સૃષ્ટિની માફક કારણરૂપા પ્રકૃતિ પણ જડ છે. કેમકે કાર્ય-કારણ એક-બીજાથી વિલક્ષણ ન હોવા જોઈએ. એટલે આ સૃષ્ટિમાં જે જડ કાર્ય હોય તેનું કારણ પ્રકૃતિને માનવું જોઈએ. બાકી બધું ભલે બ્રહ્માત્મક હોવાથી બ્રહ્મકાર્યરૂપ હોય, કેમકે કાર્ય હમેશાં કારણનાં સ્વરૂપ મુજબ હોય છે. તદુપરાંત સમવાયી કારણ અને નિમિત્ત કારણ વચ્ચે રહેલ તફાવતને પણ માન્ય રાખવો અપેક્ષિત છે. તેથી જેમ કર્મની બાબતમાં શ્રુતિ અને સ્મૃતિ બન્નેનાં આધારે ધર્મનિર્ણય થતો હોય છે તેમજ બ્રહ્મવાદમાં પણ સ્મૃતિપ્રતિપાદિત પ્રકૃતિને સમવાયિકારણ અને શ્રુતિપ્રતિપાદિત બ્રહ્મને નિમિત્તકારણ માની શકાય છે. આવા પૂર્વપક્ષનો જવાબ આપવામાટે આ પ્રકૃતિશ્ય...સૂત્ર કહેવામાં આવે છે :

(પ્રકૃતિશ્યેત્યધિકારણસિદ્ધાન્તઃ)

પ્રકૃતિઃ ચ (ઈતિ), નિમિત્તકારણં સમવાયિકારણં ચ બ્રહ્મૈવ, ‘પ્રકૃતિ’પદપ્રયોગાત્ સ્મૃતિસિદ્ધાન્તૃતીયસર્વધર્માપદેશઃ. ચકારાદ્ “ચત્ર...” ઈત્યાદિસર્વસંગ્રહઃ.

કુતઃ એતત્? પ્રતિજ્ઞાદષ્ટાન્તાનુપરોધાત્, પ્રતિજ્ઞા, “અપિવા તમ્ આદેશમ્ અપ્રાક્ષો, યેન અશ્રુતં શ્રુતં ભવતિ, અમતં મતં ભવતિ, અવિજ્ઞાતં વિજ્ઞાતં ભવતિ” (છાન્દો.ઉપ.દા.૧૧૨-૩) ઈતિ. દષ્ટાન્તો યથા “એકેન મૃત્પિપ્લેને સર્વં મૃણ્મયં વિજ્ઞાતં સ્યાત્” (છાન્દો.ઉપ.દા.૧૧૪) ઈત્યાદિ. પ્રતિજ્ઞા-દષ્ટાન્તયોઃ અનુપરોધો અબાધનં, તસ્માત્.

સમવાયિકારણજ્ઞાને હિ કાર્યજ્ઞાનમ્. ઉભયોઃ ગ્રહણમ્ ઉપચારવ્યાવૃત્ત્યર્થમ્ ઉપક્રમોપસંહારવત્. પ્રતિજ્ઞામાત્રત્વે અદષ્ટદ્વારાપિ ભવેદ્ દષ્ટાન્તમાત્રત્વેતુ અનુમાનવિધયા સ્યાત્. તથા સતિ સર્વસમાનધર્મવદ્ બ્રહ્મ સ્યાત્ ન સમવાયિકારણમ્. ઉભયોઃ ગ્રહણેતુ

પ્રતિજ્ઞાયા: દષ્ટમેવ દ્વારમ્ ઈતિ સમવાયિન્વસિદ્ધિઃ. કાર્યકારણયોઃ ભેદાભેદમતનિરાકરણાય પિણ્ડમણિનખનિકૃન્તનશ્લઙ્ગમ્. તથા સતિ યત્ર ક્વચિદ્ ભગવાન્ જ્ઞાતઃ સર્વત્ર જ્ઞાતો ભવતિ સર્વં ચ જ્ઞાતં ભવતીતિ.

અનુવાદ :

(પ્રકૃતિશ્યેત્યધિકરણગત સિદ્ધાન્તાનુવાદ)

નિમિત્ત કારણ અને સમવાયી કારણ બન્ને બ્રહ્મ જ છે. અહિંયા ‘પ્રકૃતિ’ પદનો જે પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો તેથી નૈયાયિકોની સ્મૃતિમાં સ્વીકારાયેલાં સમવાયી-અસમવાયી કારણો તેમજ તૃતીય નિમિત્ત કારણ એમ બધી જાતનાં કારણોનાં જે કાંઈ ધર્મો હોય તેમનું સંકલન અહિં બ્રહ્મમાં સ્વીકારી લેવું. તે સિવાયનાં પણ જે કારણોનાં સ્વરૂપ કે ગુણધર્મો હોય તે બધાંનું સંકલન ‘પ્રકૃતિ’ પદની સાથે જોડાયેલ ચ પદથી જાણાવવામાં આવ્યું જેમકે “જ્યાં જેનાથકી જેમાંથી જેનો જેનામાટે જેને જેવી રીતે જ્યારે જે થાય છે તે પોતે ભગવાન્ જ તે પછી પ્રકૃતિ=પ્રધાન હોય કે પુરુષ હોય કે ઈશ્વર હોય” (ભાગ.પુરા.૧૦૮પાઠ) આ વચનમાં નિર્દિષ્ટ કારકોનાં બધાં પ્રકારોને પણ બ્રહ્મરૂપ જ જાણવા.

એવું શામાટે ? તે પ્રશ્નનું સમાધાન આપે છે પ્રતિજ્ઞાદષ્ટાન્તાનુપરો-ધાત્ હેતુદ્વારા. ‘પ્રતિજ્ઞા’ જે શ્રુતિવચનમાં જાણાવામાં આવી છે તે આમ છે “આ બાબતમાં તે કાંઈ પૂછ્યું કે જેને કારણે ન સાંભળેલી વસ્તુ સાંભળ્યા જેવી બની જાય, જેની ખબર ન હોય તે બાબતમાં પણ ખબર પડી જાય, સરખી રીતે ન જાણેલું પણ બરાબર જાણી જવાય” (છાન્દો.ઉપ.૬૧૧૩). તેમજ દષ્ટાન્ત પણ ત્યાં આપવામાં આવેલ છે કે “જેમ એક માટીને સરખી રીતે જાણી લઈએ તો માટીમાંથી ઘડાયેલી બધી વસ્તુઓને જાણી શકાય તેમ” (છાન્દો.ઉપ.૬૧૧૪) વિ. આ પ્રતિજ્ઞા અને દષ્ટાન્ત નો અનુપરોધ

એટલે અબાધન, તેથી સમવાયી કારણનાં જ્ઞાનદ્વારા કાર્યનું જ્ઞાન થઈ જવાનું દૃષ્ટાન્ત બ્રહ્મને પણ સમવાયી કારણ સિદ્ધ કરે છે. કોઈ પણ ગ્રન્થનાં ઉપક્રમ અને ઉપસંહાર બન્નેમાં પ્રતિજ્ઞાત વાતને જેમ છોડી ન શકાય, તેમ પ્રતિજ્ઞા અને દૃષ્ટાન્ત બન્નેનું ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું હોવાથી આને આલંકારિક ભાષામાં ખપાવી શકાતું નથી. જે માત્ર પ્રતિજ્ઞાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હોત તો અદૃષ્ટ કારણો દ્વારા પણ તે શક્ય બની શકત. અને ફક્ત દૃષ્ટાન્ત જ આપવામાં આવે તો અનુમાન વિ. દ્વારા પણ તે શક્ય માની શકાય. જે એમ હોત બ્રહ્મને સૃષ્ટિનાં સર્વ નામ-રૂપ-કર્મોથી સમાન ધર્મવાલો માની ન શકાત. તેથી બ્રહ્મ સમવાયી કારણ પણ સિદ્ધ ન થાત. પણ બન્નેનું ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું હોવાથી પ્રતિજ્ઞા પણ અદૃષ્ટ રીતે નહિં પરન્તુ દૃષ્ટ તથ્યને જાણાવે છે.

એક સમવાયી કારણનાં જ્ઞાનથી બધાં જ તેનાં કાર્યોનું જ્ઞાન થવાનાં વિધાનને કારણે બ્રહ્મનું સમવાયી કારણ હોવું દૃષ્ટરીતિથી સિદ્ધ થઈ જાય છે. કાર્ય અને કારણ વચ્ચે ભેદાભેદમતનાં નિરાકરણમાટે લોહમણિ અને નમિયું નું પણ ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યું છે. તેથી કાર્યરૂપ કે કારણરૂપ કોઈ પણ એક ઉદાહરણમાં બ્રહ્મને બરાબર ઓળખી લઈએ તો બધે જ ઠેકાણે તેને ઓળખીને અનુભવી શકાય છે. તેમજ બધું જ જાણી પણ જવાય છે.

સામાન્યલક્ષણપ્રત્યાસન્નિનિરાકરણાય ચ “વાચારમ્ભાગં વિકારો નામધેયમ્” (છાન્દો.ઉપ.દા.૧૧૪) ઈતિ. અલીકત્વનિરાકરણાય ચ “મૃત્તિકા’ઈત્યેવ સત્યમ્” (છાન્દો.ઉપ.દા.૧૧૪) ઈતિ. બ્રહ્મત્વેનૈવ જગતઃ સત્યત્વં ન અન્યથા ઈતિ. સામાન્યલક્ષણપ્રત્યાસન્નિનિરાકરણગચ્ચ સ્પષ્ટમેવ અગ્રે “ત્રીણિ રૂપાણિ” (છાન્દો.ઉપ.દા.૪૧) ઈત્યત્ર કરિચ્ચતિ. અતો બ્રહ્મરૂપોગ સત્યસ્ય જગતો બ્રહ્મૈવ સમવાયિકારણમ્. દેહાત્મબુદ્ધિસ્તુ સત્યાં વિકારબુદ્ધૌ દોષઃ. શ્રુતિસામર્થ્ય પ્રમાણમ્ ઈતિ

ઉક્તમ્. તસ્માદ્ બ્રહ્મૈવ સમવાયિકારણં, ન પ્રકૃતિઃ.

અનુવાદ :

ન્યાયમત મુજબ અહિંયા એક ઘડાને જોવાથી સામાન્યલક્ષણા પ્રત્યાસત્તિદ્વારા સજાતીય બધાંજ ઘડાઓનું જેમ જ્ઞાન થઈ જાય તેવી કોઈ સંભાવનાના નિરસનમાટે શ્રુતિવચનમાં “માટીથી ઘડાયેલ ઘડાને, માટી નહી માની, માટીનો ‘વિકાર’ કહેવો નર્થો વાણીવિલાસ છે” (છાન્દો.ઉપ.દા૧૧૪) આ વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. તેમ કરતાં ઘડાને કોઈક મિથ્યા ન માની લે તેથી “માટીનાં રૂપે જ તે સત્ય છે” (છાન્દો.ઉપ.દા૧૧૪) એમ કહેવામાં આવ્યું છે. કેમકે જગતનું પણ સત્ય હોવવું, બીજી કોઈ રીતે નહિં, પણ બ્રહ્માત્મક હોવાની દૃષ્ટિએ જ છે. સામાન્યલક્ષણા પ્રત્યાસત્તિની સમ્ભાવનાનું નિરસન તો આગળ જઈને સુસ્પષ્ટ શબ્દોમાં “ત્રણ રૂપો જ સત્ય છે” (છાન્દો.ઉપ.દા૪૧) આ વિધાનમાં કરવામાં આવ્યું છે. તેથી જે જગત્ બ્રહ્મરૂપે સત્ય હોય તો બ્રહ્મને જ તેનું સમવાયી કારણ માની લેવું જોઈએ. દેહને આત્મા તરીકે સ્વીકારને જે બ્રાન્તિના રૂપે આલોખવામાં આવે છે, તે તો દેહમાં વિકારબુદ્ધિ રાખનારાને ઉદ્દેશીને છે, નહિં કે સર્વત્ર બ્રહ્મબુદ્ધિ રાખનારને ઉદ્દેશીને. તેથી પ્રતિજ્ઞા અને દૃષ્ટાન્ત દ્વારા શ્રુતિ બ્રહ્મને સમવાયી કારણ તરીકે સિદ્ધ કરવાનાં સામર્થ્યવાળી પ્રમાણ છે. તેથી બ્રહ્મ જ સમવાયી કારણ હોઈ શકે જડ પ્રકૃતિ નહી.

લિંગાન્તરમ્ આહ :

અભિધ્યોપદેશાત્ ચ ॥૧૧૪૧૨૪॥

“સો અકામયત બહુ સ્યાં પ્રજાયેય ઈતિ” (તૈત્તિ.ઉપ.૨૧૬) ઈત્યત્ર કામનં તસ્ય અભિધ્યાનમ્. આપ્તકામત્વાત્ ન કામના. તદભિધ્યાનં સૃષ્ટૌ ઉપદિશ્યતે “બહુ સ્યામ્” ઈતિ સ્વસ્થૈવ બહુરૂપત્વાભિધ્યાનેન

સૃષ્ટિ સ્વયમેવ ભવતિ. સુવાર્ણસ્ય અનેકરૂપત્વં સુવાર્ણપ્રકૃતિક્ત્વએવ અધ્યાસાભાવાદ્ ગૌણત્વાપત્તેઃ ચ. નહિ મુખ્યં બહુભવનં યોગિનાં સંભવતિ. સર્વભવનસામર્થ્યાદ્ મુખ્યે સંભવતિ ગૌણકલ્પનાયાઃ અન્યાથત્વાત્. ચકારાદ્, “ઈદં સર્વં યદ્ અયમ્ આત્મા” (બૃહ.ઉપ.૨ાઠાદ) ઈતિ કાર્યસ્ય બ્રહ્મત્વશ્ચુતિઃ બ્રહ્મપ્રકૃતિત્વે સંભવતિ, ન અન્યથા.

અનુવાદ :

આનામાટે બીજે હેતુ પણ આપે છે :

“તે બ્રહ્મે ઘણાં બધાં રૂપોમાં પ્રકટ થવાની કામના કરી” (તૈત્તિ.ઉપ.૨ાદ) આ શ્રુતિવચનમાં જે કામનાની વાત કહેવામાં આવી તેની વ્યાખ્યા સૂત્રકાર ‘અભિધ્યા’ ના રૂપે કરી રહ્યા છે કે તે પરમાત્માએ અભિધ્યાન કર્યું. પરમાત્મા કેમકે આપ્તકામ હોય છે તેથી તેનાંમાં આપણાં જેવી કામના તો ન જ હોય. તેથી બ્રહ્મનું સૃષ્ટિની બાબતમાં જે અભિધ્યાન કહેવામાં આવ્યું કે “હું ઘણા બધાં રૂપોમાં પ્રકટ થાઉ” આને કારણે પોતાનાં જ ઘણાં બધાં રૂપોનું તેણે અભિધ્યાન કર્યું અને પોતાનું જ સૃજન કર્યું. જે સ્વાર્ણથી ઘડાયેલાં ન હોય તેમને સ્વાર્ણનાં અનેક રૂપો માની શકાતાં નથી. તદ્દુપરાંત બ્રહ્મને ભ્રમ કે અધ્યાસ તો થઈ શકતાં નથી. જે એમ થઈ શકતું હોત તો સૃષ્ટિની પ્રમુખ કર્ત્રી માયા સિદ્ધ થાત અને બ્રહ્મ તે માયાને કારણે ગૌણ કર્તા બની જત. યોગિજનો પણ અનેક રૂપો ધારણ કરીને દેખાડી શકતાં હોય છે પણ તે એકે અનેક રૂપો ધારણ કર્યાનું પ્રમુખ કે અકૃત્રિમ પ્રકાર માની શકાતો નથી. એટલે બ્રહ્મની ભીતર ઘણાં બધાં રૂપો ધારણ કરવાની પ્રમુખ કે અકૃત્રિમ સામર્થ્ય જે સ્વીકારી શકાતી હોય તો શામાટે તે સામર્થ્યને ગૌણ કે માયિક માનવી? સૂત્રમાં ચ શબ્દ વપરાયેલો છે તે “આ દેખાતું બધું તે આ આત્મા જ છે” (બૃહ.ઉપ.૨ાઠાદ) આ શ્રુતિમાં

જાગાવેલ કાર્યનું બ્રહ્મ હોવવું અને કાર્યરૂપે પોતે બ્રહ્મ જ પ્રકટ થયો હોય તો જ સમ્ભવે, બીજી કોઈ રીતે નહિં.

અથવા “સર્વ ખલુ ઈદં બ્રહ્મ ‘તજ્જલાન’ ઈતિ શાન્તઃ ઉપાસીત” (છાન્દો.ઉપ.૩૧૪૨) ઈતિ તસ્ય જગદ્રૂપત્વેન અભિધ્યાનમ્ ઉપદિશ્યતે. તદ્ બ્રહ્મસમવાયિત્વે ઘટતે ઈતિ ચકારાત્ “એકત્વેન પૃથક્ત્વેન બહુધા વિશ્વતો મુખમ્” (ભગ.ગીતા.૮૧૧૫) ઈતિ.

અનુવાદ :

અથવા “આ દેખાનું બધું બ્રહ્મ જ છે તેથી બ્રહ્મમાંથી જન્મેલું, તેમાં જ સ્થિત; અને, તેમાં લીન થવાનું છે, એમ બ્રહ્મની ઉપાસના શાન્ત થઈને કરવી જોઈએ” (છાન્દો.ઉપ.૩૧૪૨) આ શ્રુતિવચનમાં બ્રહ્મની જગત્નાં રૂપે ઉપાસનાના ઉપદેશને પાગ ‘અભિધ્યાન’ શબ્દથી અભિપ્રેત સ્વીકારી શકાય. આવું તે બ્રહ્મનું ધ્યાન બ્રહ્મને સમવાયી માન્યા સિવાય ઉપપન્ન થઈ શકતું નથી. આ કલ્પમાં પાગ ‘ઈત્યાદિ’ અર્થનો ઘોતક ચ શબ્દ જે સૂત્રકારે પ્રયોગ કર્યો તે ભગવદ્ગીતાનાં “એક હોવાનાં રૂપે, પૃથક્ હોવાનાં રૂપે, ઘણી બધી રીતે કે બધી જ રીતે મારી ઉપાસના લોકો કરે છે” (ભગ.ગીતા.૮૧૧૫) આ વચનને અનુલક્ષીને છે.

લિંગમ્ ઉક્ત્વા શ્રુતિમેવ પ્રમાણમ્ આહ :

સાક્ષાત્ ચ ઉભયામ્નાનાત્ ॥૧૧૪૨યાા

સાક્ષાત્ શ્રુત્યૈવ સમવાયિત્વમ્ ઉચ્યતે. ચકારાત્ સ્મૃત્યાપિ. કથં શ્રુત્યા ઉચ્યતે તત્ર આહ ઉભયામ્નાનાત્. બ્રહ્મણઃ સકાશાદ્ બ્રહ્મણ્યૈવ ચ સૃષ્ટિપ્રલયોઃ આમ્નાનાત્. “સર્વાણિ હ વા ઈમાનિ ભૂતાનિ આકાશાદૈવ સમુત્પદ્યન્તે આકાશં પ્રતિ અસ્તં યન્તિ”

(છાન્દો.ઉપ.૧ાલા૧) ઈતિ “અહં સર્વસ્ય જગતઃ પ્રભવઃ પ્રલયઃ તથા” (ભગ.ગીતા.૭ા૬) ઈતિ ચ. નહિ એતસ્મિન્ નિમિત્તત્વે સંભવતિ સુવાર્ણાદિષુ તથા ઉપલબ્ધેઃ. લોકવેદન્યાયેન સાક્ષાત્ત્વમ્. તસ્માદ્ ભગવાનેવ સમવાયિકારણમ્.

અનુવાદ :

આમ બ્રહ્મ સમવાયી છે તેનાં હેતુનાં નિર્દેશ કર્યા બાદ હવે સાક્ષાત્ શ્રુતિવચન જ પ્રમાણના રૂપે સૂત્રકાર ઉદ્ધૃત કરે છે :

સાક્ષાત્ એટલે પોતે શ્રુતિમાં જ બ્રહ્મનું સમવાયી કારણ હોવું જણાવેલું છે. સૂત્રકારે જે ચ પદનો પ્રયોગ કર્યો તેથી સ્મૃતિવચનમાં પણ બ્રહ્મનું સમવાયી કારણ હોવું જણાવવામાં આવ્યું છે તે આમ સૂચિત કરવામાટે છે. શ્રુતિ-સ્મૃતિ બન્નેમાં બ્રહ્મને સમવાયી કારણ સાક્ષાત્ જણાવવામાં આવ્યું છે. કેમકે ઉભય એટલે બ્રહ્મમાંથી સૃષ્ટિ અને બ્રહ્મમાં જ લય કહેવામાં આવ્યા છે. તેથી તે વચનો આ મુજબ છે : “આ બધાં ભૂતો બ્રહ્મરૂપી આકાશમાંથી સમુત્પન્ન થયાં છે અને તે જ આકાશમાં લીન પણ થવાનાં છે” (છાન્દો.ઉપ.૧ાલા૧) ઈતિ (એમ) “હું સમગ્ર જગતનું ઉત્પત્તિ અને લય સ્થાન છું” (ભગ.ગીતા.૭ા૬). બ્રહ્મ જો ફક્ત નિમિત્ત કારણ હોય તેમાં કાર્ય ફરીથી લીન થઈ શકે નહિં. જેમકે સોનાથી ઘડવામાં આવેલ આભૂષણોને ફરીથી ફક્ત સોનામાં રૂપાન્તરિત કરી શકાય. તેથી લોક અને વેદ બન્નેનાં આધારે બ્રહ્મનું સાક્ષાત્ સમવાયી હોવું સિદ્ધ થાય છે. તેથી ભગવાન્ પોતે સમવાયી કારણ બને છે તે સિદ્ધ થયું.

(તત્રાવાન્તરશંકાસમાધાને)

નનુ * “સએવ સર્વ સૃજતિ સએવ અવતિ હન્તિ ચ” (મહાભા.૪ા૧૧ાર૫) ઈતિ કર્તૃત્વપ્રતીતેઃ આકાશાદિવાક્યમપિ ઔપચારિકં ભવિષ્યતીતિ તન્નિરાકરણાય આહ :

આત્મકૃતે: પરિણામાત્ ॥૧૧૪૨૬॥

અનુવાદ :

(અન્યશંકા તથા સમાધાન)

અહિંચા એમ શંકા ઘઈ શકે કે *“તેણે આ બધી વસ્તુઓનું નિર્માણ કર્યું તે જ પાલન કરે છે અન્તે તે જ બધી વસ્તુઓનું સંહારણ પણ કરે છે” (મહાભા.૪૧૧૨૨૫) આ વચનનાં આધારે તેના કર્તા હોવાની જ પ્રતીતિ થાય છે. તેથી ઉપર જણાવેલ આકાશ વિ. રૂપે બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરનાર વચનો પણ મુખ્ય અર્થમાં ન લઈ ગૌણ અર્થમાં લેવા ઘટે,* એવી શંકાના નિરાકરણમાટે અગ્નિમ સૂત્ર કહે છે :

આત્મકૃતે: “તદ્ આત્માનં સ્વયમ્ અકુરુત” (તૈત્તિ.ઉપ.૨૧૭) ઈતિ સ્વસ્યૈવ કર્મકર્તૃભાવાત્ સુકૃતત્વવચનાત્ ચ અલૌકિકત્વમ્, તથાપિ જ્ઞાનાર્થમ્ ઉપપત્તિમ્ આહ પરિણામાત્ પરિણામતે કાર્યાકારેણેતિ અવિકૃતમેવ પરિણામતે સુવાર્ણં સર્વાણિ ચ તેજસાનિ. વૃદ્ધેશ્ચ અલૌકિકત્વાદ્ બ્રહ્મકારણત્વએવ ઘટતે પૂર્વાવસ્થાન્યથાભાવસ્તુ કાર્યશ્રુત્યનુરોધાદ્ અંગીકર્તવ્યઃ. વક્ષ્યતિ ચ “શ્રુતેશ્ચ શબ્દમૂલત્વાદ્” (બ્ર.સૂ.૨૧૧૨૭) ઈતિ. અન્યાનિ ચ યુક્તિદૂષણાણિ પરિહરિષ્યતિ. તસ્માદ્ બ્રહ્મપરિણામલક્ષણં કાર્યમિતિ જગત્સમવાયિકારણત્વં બ્રહ્માણએવ ઈતિ સિદ્ધમ્.

અનુવાદ :

“અહિંચા જે કાંઈ છે તે રૂપે તેણે પોતે પોતાને બનાવ્યો છે” (તૈત્તિ.ઉપ.૨૧૭) આ વચનમાં બનાવનાર અને બનનાર એક જ હોવાથી અને તે આ પ્રકારને ‘સુકૃત’ કહેવામાં આવ્યું હોવાથી આત્મસૃજનમાં અલૌકિકતા સિદ્ધ થાય છે. તે છતાંય સહેલાઈથી વાતને સમજવવામાટે ઉપપત્તિ તરીકે કહે છે પરિણામાત્ સુવાર્ણં

કે એવા બીજા પણ તૈજસ પદાર્થો પોતાનાં મૂલરૂપનો ત્યાગ કર્યા વિના, એટલે વિકૃત થયા વિના, કાર્યોના રૂપે પરિણત થતાં દેખાય છે. વૃદ્ધિ તો અલૌકિક હોઈ જો બ્રહ્મને કારણ ન માનીએ તો ઉપપન્ન જ નહિં થાય. અલબત્ કાર્યપ્રતિપાદિકા શ્રુતિનાં આધારે પૂર્વાવસ્થાથી ભિન્ન કોઈક અવસ્થા તો સ્વીકારવી જ પડે છે. તે વાત પણ પોતે સૂત્રકાર આગળ “શ્રુતેસ્તુ શબ્દમૂલત્વાદ્” (બ્ર.સૂ.૨ા૧૨૭) સૂત્રમાં કહેવાના છે. તેમજ આ સિદ્ધાન્તમાં સ્કુરતાં બીજાં દૂષણોનો પરિહાર પણ કરવાના જ છે. તેથી આ જગદ્ગૂપ કાર્ય બ્રહ્મનો પરિણામ હોવાથી બ્રહ્મ જગત્નો સમવાયી કારણ છે તે સિદ્ધ થાય છે.

એતનેષુ કિચ્ચિદ્ આશંક્ય પરિહરતિ :

યોનિશ્ચ હિ ગીયતે ॥૧ા૪ા૨૭ા

(દ્વિતીયાવાન્તરશંકાસમાધાને)

નનુ * અસ્તુ જડાનાં બ્રહ્મૈકકારણત્વં, એતનેષુતુ યોનિ-બીજયોઃ સમવાયિત્વદર્શનાત્ પુરુષત્વાદ્ ભગવતો યોનિરૂપા પ્રકૃતિઃ સમવાયિકારણં ભવતુ. શુક્ર-શોણિતસમવેતત્વાત્ શરીરસ્ય* ઈતિ આશંક્ય પરિહરતિ યોનિશ્ચ બ્રહ્મૈવ. શાક્તવાદનિરાકરણાય ચકારઃ. તત્ર યુક્તિ-શ્રુતી પ્રમાણયતિ હિ ગીયતે ઈતિ. યુક્તિઃ તાવત્ “સદેવ, સોમ્યમ્!, ઈદમ્ અગ્રે આસીદ્ એકમેવ અદ્વિતીયમ્” (છાન્દો.ઉપ.૬ા૨ા૧) ઈતિ પૂર્વમ્ એકમેવ પ્રતિજ્ઞાતમ્. “આકાશાદેવ” (છાન્દો.ઉપ.૧ા૮ા૧), “આનન્દાદ્રચેવ” (તૈત્તિ.ઉપ.૩ા૬) ઈત્યાદિ ‘એવ’કારૈશ્ચ અનન્યકાર-ણત્વં જગતો અવગમ્યતે, ઈતરાપેક્ષાયાં દ્વૈતાપત્તેઃ. ગીયતે ચ “કર્તરિમ્ ઈશં પુરુષં બ્રહ્મયોનિમ્” (મુણ્ડ.ઉપ.૩ા૧ા૩) “યદ્ ભૂતયોનિં પરિપશ્યન્તિ ધીરાઃ” (મુણ્ડ.ઉપ.૧ા૧ા૬) ઈતિ ચ “મમ યોનિર્ મહદ્ બ્રહ્મ તસ્મિન્ ગર્ભે દધામિ અહમ્” (ભગ.ગીતા.૧૪ા૩) ઈતિ “તાસાં

બ્રહ્મ મહદ્ યોનિર અહં બીજપ્રદઃ પિતા” (ભગ.ગીતા.૧૪૪) ઈતિ ચ અક્ષરપુરુષોત્તમભાવેન તથાત્વમ્. તસ્માદ્ યોનિરપિ ભગવાન્ પુરુષોડપિ સર્વ વીર્યં જીવઃ ચ સર્વ ભગવાન્ ઈતિ. “ઈદં સર્વ, યદ્ અયમ્ આત્મા” (બૃહ.ઉપ.૨૪૬) ઈતિ સિદ્ધમ્. તસ્માત્ કેનાપિ અંશેન પ્રકૃતિપ્રવેશો નાસ્તિ ઈતિ અશબ્દત્વં સાંખ્યમતસ્ય સિદ્ધમ્.

અનુવાદ :

ચેતનસૃષ્ટિની બાબતમાં એક આશંકા આમ ઉદ્ભવે કે * જડવસ્તુઓનું કારણ ભલે ને કેવલ બ્રહ્મ જ હોય પણ સચેતન જીવોનાં ઉદાહરણમાં તો ઊંબકોષ અને બીજ એક-બીજના સહકારથી સમવાયી કારણ બનતા હોય છે. તેથી પુરુષ હોવાને કારણે ભગવાન્ને બીજરૂપ અને જડ પ્રકૃતિને ઊંબરૂપ સમવાયિકારણ માનવું ઉચિત છે. સચેતન પ્રાણીનું શરીર તો શુક-શોણિતમાં સમવેત હોય છે* આવી આશંકાનું સમાધાન આપે છે :

(દ્વિતીય અવાન્તરશંકા અને સમાધાન)

યોનિશ્ચ એટલે ઊંબરૂપ પણ બ્રહ્મ પોતે હોય છે. શાક્તવાદના નિરાકરણમાટે સૂત્રકારે ચ શબ્દ વાપર્યો છે. આ બાબતમાં યુક્તિ અને શ્રુતિ બેઉ છે તે દરસાવવા “હિ ગીયતે” શબ્દો વાપર્યાં. યુક્તિ તે તો “પહેલા પણ આ દેખાતું બધું સત્ જ હતું એકમેવ અને અદ્વિતીય” (છાન્દો.ઉપ.૬૨૨૧) આમ પહેલા એક હોવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. સાથોસાથ “આ આકાશસ્વરૂપ બ્રહ્મથી બધું ઉત્પન્ન થયું” (છાન્દો.ઉપ.૧૧૮૧૧), “કેવલ આનન્દથી જ આ બધાં ભૂત-ભૌતિક તેમજ સજીવ-નિર્જીવ તત્ત્વો જન્મ્યા” (તૈત્તિ.ઉપ.૩૬) આ વચનોમાં ‘એવ’કારનો જે પ્રયોગ કર્યો તેથી બ્રહ્મ સિવાય બીજું કોઈ જગતનું કારણ નથી અને એકલો કેવલ બ્રહ્મ જ કારણ છે, કેમકે બીજ કોઈની તેને અપેક્ષા હોય તો દ્વૈતાપત્તિ આવશે. ગીયતે એટલે “જ્યારે બ્રહ્મરૂપ યોનિને કર્તા ઈશ અને પુરુષ તરીકે જાણે છે...” (મુણ્ડ.ઉપ.૩૧૩),

“ધીર પુરુષો જ્યારે તે ભૂતોની યોનિનું પરિદર્શન કરે છે” (મુણ્ડ.ઉપ.૧૧૧૬), તે સિવાય “મારી યોનિ મહદ્ બ્રહ્મ છે તેમાં ગર્ભધાન કરું છું” (ભગ.ગીતા.૧૪૩), “તેઓની યોનિ મહદ્ બ્રહ્મ છે અને હું બીજ-પ્રદાન કરનાર પિતા છું” (ભગ.ગીતા.૧૪૪) આમ અક્ષર અને પુરુષોત્તમ નાં પોતાનાં જુદા-જુદા પાસાઓમાં તે એક જ પુરુષરૂપ બ્રહ્મ કે ભગવાન્ યોનિ પાણ બને છે વીર્યધાનકર્તા પાણ અને તે કારણે જન્મ લેનાર જીવ આમ બધું તે જ બને છે. કેમકે “આ દેખાતું બધું તે આ આત્મા જ છે” (બૃહ.ઉપ.૨૧૬) આ સિદ્ધ થાય છે. તેથી કોઈ પાણ અંશમાં જડ પ્રકૃતિનો પ્રવેશ થતો નથી. તેથી જડ પ્રકૃતિને સૃષ્ટિકર્ત્રી માનનાર સાંખ્યમત અશાબ્દ છે તે સિદ્ધ થઈ ગયું.

॥ द्वितीयाध्यायनां अधिकरागुणे ॥
(प्रमेयस्वરूपविवेचनपरक)

[१] तदनन्यत्वाधिकरागुम्

(तदनन्यत्वाधिकरागुविषयः)

श्रुतिविरोधं परिहरति :

तदनन्यत्वम् 'आरम्भागु'शब्दादित्यः ॥२१११४॥

अनुवाद :

(तदनन्यत्वाधिकरागुविषयानुवाद)

कार्य-कारागुनी वस्तु जे तादात्म्य स्वीकारवामां आवुं तेवा
निर्गुणमां श्रुति पागु विरुद्ध नथी ते नगुणावा मागे छे :

(तदनन्यत्वाधिकरागुसंशयपूर्वपक्षौ)

“वाचारम्भागुं 'विकारो', नामधेयं 'मृत्तिका' इत्येव सत्यम्”
(छान्दो.उप.६।१।४) इति. तत्र विकारो वास्मात्त्रोगैव आरभ्यते,
न वस्तुतः इति अर्थः प्रतिभाति. तथाय सति कस्य ब्रह्म कारागुं
भवेत्? अतः श्रुतिवाक्यस्य अर्थम् आह :

अनुवाद :

(तदनन्यत्वाधिकरागुनां संशय अने पूर्वपक्ष)

“मृत्तिका(माटी)नां उपादेय कार्यने 'विकार' कडेवुं तो
वाचारम्भागु = वाणीविलास छे. केमके सायुं नाम तो अेनुं 'मृत्तिका'
अेज छे” (छान्दो.उप.६।१।४)आ वयनमां माटीनो विकार वाणीविलास
मात्र छे तात्त्विक वस्तु नहिं, अेवो अर्थ भासित थाय छे. पागु
भरेभर जे अर्थ आम डोय तो ब्रह्मने कोनुं कारागु मानवुं?

તેથી શ્રુતિવાક્યનો અર્થ કહે છે :

(તદનન્યત્વાધિકરણસિદ્ધાન્તપક્ષઃ)

‘આરંભાણ’ શબ્દાદિભ્યઃ તદનન્યત્વં પ્રતીયતે. કાર્યસ્ય કારણાનન્યત્વં ન મિથ્યાત્વમ્... અલૌકિકપ્રમેયે સૂત્રાનુસારેણૈવ નિર્ણયઃ ઉચિતઃ, ન સ્વતન્ત્રતયા કિચ્ચિત્ પરિકલ્પનં “તર્કાપ્રતિષ્ઠાનાદ્” (બ્ર.સૂ.૨ા૧ા૧૧) ઈતિ નિરાકૃતમેવ, નવા અસ્મિન્નપિ સૂત્રે મિથ્યાત્વાર્થઃ સમ્ભવતિ. એકવિજ્ઞાનેન સર્વવિજ્ઞાનોપક્રમબાધાત્ પ્રકરણવિરોધઃ ચ. ત્રયાવિરોધભયપરિત્યાગેન એકમ્ ઈદં સૂત્રમ્ અન્યથા યોજ્યન્ અતિધૃષ્ટઈતિ અલં વિસ્તરેણ.

અનુવાદ :

(તદનન્યત્વાધિકરણસિદ્ધાન્તાનુવાદ)

‘આરંભાણ’ વિ. શબ્દોનાં પ્રયોગને કારણે તેનાથી ભિન્ન નથી એમ નિશ્ચય થાય છે. ઉપાદેય કાર્ય પોતાનાં ઉપાદાન કારણથી અનન્ય હોય છે તેની સરખામણીમાં મિથ્યા નહિં... આ કારણે બ્રહ્મ અને તેનાં કાર્ય તરીકે પ્રતિપાદિત આલૌકિક પ્રમેયની બાબતમાં નિર્ણય સૂત્ર મુજબ જ કરવો ઉચિત છે સ્વતન્ત્ર પરિકલ્પનાઓથકી નહિં કેમકે આવી વિચારરીતિનું નિરસન તો “તર્કાપ્રતિષ્ઠાનાદ્” (બ્ર.સૂ.૨ા૧ા૧૧) આ સૂત્રમાં જ કરવામાં આવ્યું જ છે. શ્રુતિની જેમ આ સૂત્રમાં પણ ‘આરંભાણ’ વિ. શબ્દોનો અભિપ્રાય બ્રહ્મના કાર્યરૂર જગતને મિથ્યા માનવામાં સ્વીકારી શકાતો નથી, કેમકે એક કારણરૂપ પદાર્થનાં જ્ઞાનથી તેનાં બધાં કાર્યરૂપોનું જ્ઞાન થઈ જાય છે તેવા આ પ્રકરણનાં આરંભમાં જે પ્રતિપાદિત થયું તેથી વિરોધી વિધાન કર્યું કહેવાશે તેથી પ્રકરણવિરોધી વાત પણ કરેલી કહેવાશે. તેથી વિષયવાક્યરૂપ શ્રુતિવચન, ઉપક્રમ અને પ્રકરણ ત્રણેયથી વિરુદ્ધ આ સૂત્રનો અર્થ કરવો તો વૈચારિક અતિધૃષ્ટતા લાગે છે તેથી વિસ્તારની અપેક્ષા આ બાબતમાં.

ભાવે ચ ઉપલબ્ધે: ॥૨૧૧૧૫॥

ભાવે એવ વિદ્યમાનએવ ઘટે ઘટોપલબ્ધિ: ન અભાવે. ચકારાત્ “‘મૃત્તિકા’ ઈત્યેવ” (છાન્દો.ઉપ.૬૧૧૪) શ્રુતિ: પરિગૃહીતા. વાઙ્માત્રેણ ચ ઉપલબ્ધે “મિથ્યૈવ અત્ર ઘટોઽપિ અસ્તિ” ઈતિ ઉક્તે ઉપલબ્ધેત. ઈદં સૂત્રં મિથ્યાવાદિના ન જ્ઞાતમેવ, અતએવ પાઠાન્તરકલ્પનમ્.

અનુવાદ :

ઘડો હોય તો એટલે કે વિદ્યમાન હોય તો જ ઘટ ઉપલબ્ધ થાય છે ન હોય તો નહિં જ. સૂત્રમાં ‘ચ’પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો હોવાથી “‘મૃત્તિકા’ એજ એનું સાચું નામ છે” (છાન્દો.ઉપ.૬૧૧૪) શ્રુતિનું પરિગ્રહણ કરવામાં આવ્યું. જે ઘડા વિ. કાર્યો નર્યા વાણીવિલાસ જ હોવાં છાતાં ઉપલબ્ધ થતાં હોય તો “અહિંયા એક મિથ્યા ઘડો પાણ છે” આમ કોઈક બોલે તો ઘડો અહિંયા મળવો જોઈએ. મિથ્યાવાદનું પ્રતિપાદન કરનારાઓને આ સૂત્રનો અભિપ્રાય સમજતો જ ન હોવાથી પાઠાન્તરની કલ્પના કરે છે.

સત્ત્વાત્ ચ અવરસ્ય ॥૨૧૧૧૬॥

અવરસ્ય પ્રપચ્યસ્ય સત્ત્વાત્ ત્રૈકાલિકત્વાત્ બ્રહ્મત્વં, “સદેવ, સૌમ્ય!, ઈદમ્ અગ્રે આસીત્” (છાન્દો.ઉપ.૬૧૨૧) “યદ્ ઈદં કિચ્ચ તત્ ‘સત્યમ્’ ઈતિ આચક્ષતે” (તૈત્તિ.ઉપ.૨૧૬) ઈતિ શ્રૂતે:.

અનુવાદ :

અવર એટલે પ્રપંચ સત્ત્વ એટલે ત્રૈકાલિક સત્ય હોવાથી બ્રહ્મરૂપ છે, કેમકે “આ દેખાતું જગત્ પહેલાં પાણ સત્ જ હતું”

(છાન્દો.ઉપ.દારા૧) “આ જે કાંઈ છે તેને ‘સત્ય’ કહેવામાં આવે છે” (તૈત્તિ.ઉપ.રા૬) આવી શ્રુતિઓને આધારે.

[૨] અસદ્વ્યપદેશાધિકરાગમ્

(અસદ્વ્યપદેશાધિકરાગવિષયઃ)

‘અસદ્’વ્યપદેશાદ્ ન ઈતિ ચેદ્ ન ધર્માન્તરેણ
વાક્યશેષાત્ ॥૨૧૧૧૭॥

(અસદ્વ્યપદેશાધિકરાગસંશયપૂર્વપક્ષૌ)

‘અસદ્ વા ઈદમ્ અગ્રે આસીદ્’ (છાન્દો.ઉપ.દારા૧) ઈતિ
શ્રુત્યા પ્રાગ્ ઉત્પન્નેઃ કાર્યસ્ય અસત્ત્વં બોધ્યતે ઈતિ ચેત્—

અનુવાદ :

(અસદ્વ્યપદેશાધિકરાગનાં સંશય અને પૂર્વપક્ષ અનુવાદ)

જો શંકા કરવામાં આવે કે “આ દેખાતું જગત્ પહેલાં અસદ્ હતું” (છાન્દો.ઉપ.દારા૧) આ શ્રુતિવચનમાં ઉત્પત્તિથી પહેલાં કાર્યની અસત્તા પણ જાણાવવામાં આવી છે :

(અસદ્વ્યપદેશાધિકરાગસિદ્ધાન્તઃ)

ન. અવ્યાકૃતત્વેન ધર્માન્તરેણ તથા વ્યપદેશઃ. કુતઃ ? વાક્યશેષાત્
“તદ્ આત્માનમ્ સ્વયમ્ અકુરુત” (તૈત્તિ.ઉપ.રા૬) ઈતિ સ્વસ્થૈવ
ક્રિયમાગત્વાદ્ “ઈદમ્ આસીત્” પદયોગાત્ ચ.

અનુવાદ :

(અસદ્વ્યપદેશાધિકરાગસિદ્ધાન્તાનુવાદ)

આ વાત યોગ્ય નથી, કેમકે ‘અસદ્’ પદ અવ્યાકૃત હોવાનાં

અર્થમાં લેવો ઉચિત છે તે રીતે જ કહેવાયેલું હોવાથી. આ વાત વાક્યશેષ એટલે કે “તેણે પોતાને સૃષ્ટિરૂપે બનાવ્યો” (તૈત્તિ.ઉપ.૨૧૬) આ શ્રુતિવચનનાં આધારે સિદ્ધ થાય છે. આમાં પોતાનું કાર્તાપણું અને કાર્યપણું સ્વયં પોતાને બનાવવાની બીનાને કારણે છે. નહિં તો “આ દેખાતું જગત્ અસદ્ હતું” એવા પદો પણ નિરર્થક સિદ્ધ થશે.

યુક્તે: શબ્દાન્તરાત્ ચ ॥૨૧૧૧૮॥

યુક્તિ: તાવત્ સમવેતમેવ કાર્યં સદ્ ઉત્પાદ્યતે ઈતિ સમ્બન્ધસ્ય દ્વિનિષ્ક્રવાત્ નિત્યત્વાત્ ચ કારણાન્તરેણાપિ પરમ્પરયા સમ્બન્ધઃ. અસમ્બદ્ધોત્પત્તૌતુ મિથ્યાત્વમેવ. પ્રવૃત્તિસ્તુ અભિવ્યક્ત્યર્થમ્ ઈતિ. શબ્દાન્તરં ‘સચ્’છબ્દાદ્ ‘આત્મ’શબ્દઃ “આત્માનં સ્વયમ્ અકુરુત” (તૈત્તિ.ઉપ.૨૧૭) ઈતિ.

અનુવાદ :

યુક્તિ આ બાબતમાં આમ આપી શકાય કે જે ઉપાદાનમાં કાર્ય સમવાય સંબંધથી ઉત્પન્ન થતું હોય તે ઉપાદાન કે પોતે કાર્ય બન્ને સત્ ન હોય તો કારણ ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી કે કાર્ય ઉત્પન્ન થઈ શકતું નથી, સંબંધ હમેશાં કોઈ બેની વચ્ચે શક્ય હોવાથી, નિત્ય હોવાથી, આ તો પરંપરયા કારણ બનતું હોય તો પણ અનિવાર્ય છે. જે કારણ સાથે સંબંધ બાંધ્યા વિના કાર્ય ઉત્પન્ન થતું હોય તો મિથ્યા જ હોય છે. કાર્ય જે સત્ હોય તો તેને ઉત્પન્ન કરવામાટે કર્તાની પ્રવૃત્તિ તો તે કાર્યને પ્રકટ કરવામાટે હોય છે. શબ્દાન્તર એટલે ‘સત્’ અને ‘આત્મ’ આમ બેઉ શબ્દોને કારણે પણ. તે ‘આત્મ’ શબ્દ “તેણે સ્વયં = પોતે આત્મા = પોતાનું સૃજન કર્યું” (તૈત્તિ.ઉપ.૨૧૭) આ શ્રુતિવચનમાં મળે છે.

પટવત્ ચ ॥૨૧૧૧૯॥

યથા સંવેષ્ટિતઃ પટો ન વ્યક્તં ગૃહ્યતે, વિસ્તૃતસ્તુ ગૃહ્યતે,
તથા આવિર્ભાવાનાવિર્ભાવેન જગતોઽપિ.

અનુવાદ :

જેવી રીતે વીંટાણેલુ પટ પૂરેપૂરું વ્યક્ત થતું નથી પણ પસારેલુ પટ પૂરેપૂરુ વ્યક્ત થઈ જતું હોય છે. તેવી જ રીતે જગત્ પણ આવિર્ભૂત હોય તો વ્યક્ત રીતે ગૃહીત થાય પણ અનાવિર્ભૂત ગૃહીત થઈ શકે નહિં.

યથાચ પ્રાણાદિઃ ॥૨૧૧૨૦॥

યથા પ્રાણાપાનાનાં નિયમને જીવનમાત્રમ્, અનિયમને આકુચ્યનાદિ, ન એતાવતા પ્રાણભેદઃ, પૂર્વમ્ અસત્ત્વં વા; તથા જગતોઽપિ. જ્ઞાનક્રિયાભેદાત્ સૂત્રદ્વયમ્.

અનુવાદ :

જેવી રીતે પ્રાણાપાન વિ. વાયુઓનાં નિયમન કરવાથી ફક્ત જીવી શકાય અને નિયમન ન કરવામાં આવે તો અંગ-પ્રત્યંગોની બધી જ ક્રિયાઓ સંપન્ન કરી શકાય. એટલે કે નિયમન કે અનિયમન ને કારણે પ્રાણ વિ. વાયુઓનો ભેદ કે અસત્તા માની શકાતી નથી. તેમ જ જગત્ની બાબતમાં સમજી લેવું જોઈએ. જ્ઞાન અને ક્રિયા ના ભેદે અહિંયા પણ બે સૂત્રો યોજવામાં આવ્યા છે.

[૩] સર્વોપેતાધિક્ષણમ્

(સર્વોપેતાધિક્ષણવિષયઃ)

સર્વોપેતા ચ તદર્શનાત્ ॥૨૧૧૩૦॥

સર્વશક્તિભિઃ ઉપેતા ઉપગતઃ. ચકારાત્ સત્યાદિગુણયુક્તઃ
ચ. કુતઃ ? તદર્શનાત્ તથા વેદે દશ્યતે : “ચઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વશક્તિઃ
સર્વકર્તા સર્વકામઃ” (છાન્દો.ઉપ.૩૧૪૨) ઈત્યાદિ.

અનુવાદ :

(સર્વોપેતાધિકરાણાં વિષય અને સંશયાનુવાદ)

સર્વએટલે બધી જાતની શક્તિઓ તેમાં ઉપેતા ઉપગત હોવાથી.
‘ચ’ પદનાં પ્રયોગને કારણે અન્ય પણ સત્ય શૈય દ્યા ક્ષાન્તિ
વિ. ગુણોથી યુક્ત પણ તે હોય છે. કેમકે તદર્શનાત્ એટલે વેદ
વિ. શાસ્ત્રોમાં તે મુજબ પ્રતિપાદિત હોવાથી : “જે સર્વજ્ઞ છે,
સર્વશક્તિમાન્ છે, સર્વકર્તા છે, સર્વકામ છે” (છાન્દો.ઉપ.૩૧૪૨)
ઈત્યાદિ વચનો આ બાબતમાં મળે છે.

(સર્વોપેતાધિકરાણસંશયપૂર્વપક્ષનિરસનમ્)

વિકરાણત્વાદ્ ન ઈતિ ચેત્ તદ્ ઉક્તમ્ ॥૨૧૧૩૧॥

કર્તા ઈન્દ્રિયવાન્ લોકે, બ્રહ્માણો નિરિન્દ્રિયત્વાત્ કથં કર્તૃત્વમ્
ઈતિ ચેદ્ ન, અસ્ય પરિહારઃ પૂર્વમેવ ઉક્તઃ, “શ્રુતેસ્તુ શબ્દમૂલત્વાદ્”
(બ્ર.સૂ.૨૧૧૨૭) ઈત્યત્ર. અનવગાહ્યમાહાત્મ્યે શ્રુતિરેવ શરાણં ન
અન્યા વાયોયુક્તિઃ ઈતિ.

અનુવાદ :

(સર્વોપેતાધિકરાણાં પૂર્વપક્ષ અને સમાધન)

અહિં એક પૂર્વપક્ષ આમ થઈ શકે કે લોકમાં તો કર્તા ઈન્દ્રિયવાન્
જ હોય છે અને બ્રહ્મ તો ઈન્દ્રિયરહિત હોવાને કારણે કર્તા ન
બની શકે ? આ આશંકા અસ્થાને છે કેમકે આવી આશંકાનો પરિહાર

પહેલાં જ જાણાવી દેવામાં આવ્યો છે “શ્રુતેસ્તુ શબ્દમૂલત્વાદ્” (બ્ર.સૂ.૨.૧.૨૭) સૂત્રમાં. જેની મહિમાનો કોઈ પાર ન પામી શકતો હોય, તેવા બ્રહ્મની બાબતમાં બીજી કોઈ પણ વાત કે દલીલ કરવાં કરતાં શ્રુતિની જ શરણમાં જવું યોગ્ય છે.

(સર્વોપેતાધિકરાગપૂર્વપક્ષાન્તરમ્)

ન પ્રયોજનવત્ત્વાત્ ॥૨.૧.૩૨॥

ન બ્રહ્મ જગત્કારાગમ્. કુતઃ ? પ્રયોજનવત્ત્વાત્ કાર્યં હિ પ્રયોજનવદ્ દષ્ટં લોકે. બ્રહ્મણિ પુનઃ પ્રયોજનવત્ત્વં સંભાવયિતુમપિ ન શક્યતે, “આપ્તકામ...” (બૃહ.ઉપ.૪.૩.૨૧) શ્રુતિવિરોધાત્. વ્યધિકરાગો હેતુઃ નસમાસો વા.

અનુવાદ :

(સર્વોપેતાધિકરાગમાં બીજો પૂર્વપક્ષ)

ન એટલે બ્રહ્મને જગત્કારણ માનવું યુક્ત નથી કેમકે જે કાંઈ કાર્યરૂપે પ્રકટ થાય છે તે કોઈ ન કોઈ પ્રયોજનવત્ત્વ એટલે પ્રયોજનવાલું હોવાથી, લોકમાં કર્તા કોઈ પણ પ્રયોજન વિના કાર્ય કરતો નથી પણ બ્રહ્મને તો આપ્તકામ હોવાથી જગત્ ઉત્પન્ન કરવામાટે કોઈ પણ પ્રયોજનને વશ માની શકાતું નથી, કેમકે “આપ્તકામ...” (બૃહ.ઉપ.૪.૩.૨૧) આ શ્રુતિવચનથી વિરુદ્ધ જતી વાત હોવાથી. અહિંયા જેઓ પ્રયોજનવાન્ હોય તે બ્રહ્મ નથી અને બ્રહ્મ પ્રયોજનવાન્ ન હોઈ શકે એવો વ્યધિકરાગ હેતુ છે; અથવા, નસમાસની પ્રક્રિયા મુજબ ‘નપ્રયોજન’ ને એક શબ્દ પણ માની શકાય.

(સર્વોપેતાધિકરાગસિદ્ધાન્તઃ)

લોકવત્તુ લીલાકૈવલ્યમ્ ॥૨૧૧૩૩॥

તુશબ્દઃ પક્ષં વ્યાવર્તયતિ. લોકવદ્ લીલા. નહિ લીલાયાં કિચ્ચિત્ પ્રયોજનમ્ અસ્તિ. લીલાયાએવ પ્રયોજનત્વાત્. ઈશ્વરત્વાદેવ ન લીલા પર્યનુયોક્તું શક્યા. સા લીલા કૈવલ્યં મોક્ષઃ. તસ્ય લીલાત્વેઽપિ અન્યસ્ય તત્કીર્તને મોક્ષઃ ઇતિ અર્થઃ. લીલૈવ કૈવલા ઇતિ વા.

અનુવાદ :

(સર્વોપેતાધિકરાણામાં સિદ્ધાન્તાનુવાદ)

‘તુ’ શબ્દના પ્રયોગદ્વારા સૂત્રકાર પૂર્વપક્ષ સ્વીકાર્ય નથી એમ જણાવે છે. લોકવદ્ જગત્માં પણ લીલારૂપે કરવામાં આવતી ક્રિયાઓમાં જેમ પ્રયોજન હોતું નથી તેમ બ્રહ્મની આ લીલા છે. તેમાં કોઈ પણ પ્રયોજન હોતું નથી. હકીકતમાં તો લીલા પોતે પ્રયોજન હોય છે. ઈશ્વર હોવાને કારણે તેની લીલામાટે પ્રશ્ન કે આક્ષેપ રજુ થઈ શકતાં નથી. તે લીલાથી કૈવલ્ય એટલે મોક્ષ સિદ્ધ થાય છે. તેનામાટે એ લીલા છે પણ તેના સંકીર્તનથી જીવાત્માને મોક્ષલાભ થાય છે. અથવા સૃષ્ટિનું નિર્માણ પરમેશ્વરની ફક્ત લીલા જ છે એવો અભિપ્રાય સમજવો.

(તત્રાવાન્તરશંકાસમાધાને)

વૈષમ્યનેર્ઘ્યુણ્યે ન સાપેક્ષત્વાત્ તથાહિ દર્શયતિ ॥૨૧૧૩૪॥

કાંશ્ચિત્ સુખિનઃ કાંશ્ચિદ્ દુઃખિનઃ ચ પ્રલયં ચ કુર્વન્ વિષમો નિર્ઘૂગઃ ચ ઇતિ ચેદ્ ન સાપેક્ષત્વાત્. જીવાનાં કર્માનુરોધેન સુખદુઃખે પ્રયચ્છતિ ઇતિ. વાદિબોધનાય એતદ્ ઉક્તં વસ્તુતસ્તુ આત્મસૃષ્ટેઃ વૈષમ્યનેર્ઘ્યુણ્યસમ્ભાવનેવ નાસ્તિ. વૃષ્ટિવદ્ ભગવાન્ બીજવત્ કર્મ. શ્રુતિરેવ તથા દર્શયતિ “એષહિ એવ સાધુ કર્મ કારયતિ તં

યમેભ્યો લોકેભ્યઃ ઉન્નિનીષતિ. એષ ઉ એવ અસાધુ કર્મ કારયતિ તં
 યમ્ અધો નિનીષતિ” (કૌષી.ઉપ.૩૮) “પુણ્યો વૈ પુણ્યેન કર્મણા
 ભવતિ પાપઃ પાપેન કર્મણા” (બૃહ.ઉપ.૩.૨૧૩) ઈતિ ચ. સાપેક્ષમપિ
 કુર્વન્ ઈશ્વરઈતિ માહાત્મ્યમ્.

અનુવાદ :

(સર્વોપેતાધિકરાગમાં અવાન્તર પૂર્વપક્ષ અને સમાધાન)

જો આ સૃષ્ટિ પરમેશ્વરની લીલા હોય તો કોઈકને સુખી
 અને કોઈકને દુઃખી તેમજ પ્રલય કરનાર બ્રહ્મને પક્ષપાતી અને
 નિર્દય માનવો પડશે, આવી આશંકા કરવી નહિં તેનો હેતુ આપે
 છે ન સાપેક્ષત્વાત્ જીવોને તેઓનાં કર્મો મુજબ ભગવાન્ સુખ
 કે દુઃખ આપે છે. આ તો પ્રતિવાદીને સમજવવામાટે કરવામાં આવતું
 વિધાન છે હકીકતમાં તો આત્મસૃષ્ટિમાં પક્ષપાત કે નિર્દયતા ની
 સંભાવના જ નથી, કેમકે જે જીવનાં જેવા કર્મો હોય તે કર્મો
 તે-તે જીવોમાં બીજની માફક રહેલાં હોય છે અને તેમને ભગવાન્
 વરસાદની માફક ખીલવીને ફલદશા પર્યન્ત પહોંચાડે છે. પોતે શ્રુતિ
 એમ પ્રતિપાદન કરે છે “આ જ પોતે જેમનું આ લોકથી ઉદ્ધાર
 કરવા માગતો હોય તેઓથી સાધુ કર્મ કરાવે છે. અને આ જ જેઓને
 નીચે ધકેલવા માગતો હોય તેઓથી અસાધુ કર્મ કરવા છે” (કૌષી.ઉપ.૩૮)
 “પુણ્યરૂપ કર્મોને કારણે જીવ પુણ્યશાળી થાય છે અને પાપકર્મોને
 કારણે જીવ પાપી બની જતો હોય છે” (બૃહ.ઉપ.૩.૨૧૩). જીવોનાં
 ઉદ્ધાર કે અનુદ્ધાર ની બાબતમાં તે જીવોનાં કર્મકર્મની અપેક્ષા
 પોતાની ઈચ્છાથી લીલારૂપે સ્વીકારે છે ઈશ્વર હોવાથી એ તેનું
 માહાત્મ્ય જ જાગાવે છે.

(દ્વિતીયાવાન્તરશંકાસમાધાને)

ન કર્મ વિભાગાદ્ ઈતિ ચેદ્ ન, અનાદિત્વાત્ ॥૨૧૧૩૫॥

न कर्म विभागात् कार्योद्गमनात् पूर्वं सम्भवति, पश्चात्तु
अन्योन्याश्रयः इति चेद् न, अनादित्वात् बीजंकुरवत् प्रवादस्य
अनादित्वात्.

अनुवाद :

(बीजं अवान्तर शंका-समाधानो)

न कर्मविभागात् એટલે જીવોને તેઓનાં કર્મ મુજબ ઈશ્વર
ફલપ્રદાન કરે છે તે કાર્યનાં પ્રાદુર્ભાવિ પહેલાં તો શક્ય નથી અને
પ્રાદુર્ભાવિ પછી જીવોએ કરેલાં કર્મોને કારણે વિષમ સૃષ્ટિ પ્રકટ કરે
છે જીવોમાં રહેલ વિષમતાને કારણે વિભિન્ન પ્રકારનાં કર્મો કરવા
પ્રેરાય છે આમાં તો અન્યોન્યાશ્રય દોષ ઉભો થાય છે, આવી
શંકા યોગ્ય નથી કેમકે કર્મફલ અને કર્મભોગ ની અન્યોન્યબદ્ધ શૃંગલ
બીજ અને અંકુર ની માફક અનાદિ હોવાથી સૃષ્ટિનો પ્રવાહ અનાદિ
છે.

(તત્રોપપત્યન્તરમ)

ઉપપદ્યતે ચાપિ ઉપલભ્યતે ચા ॥૨૧૧૩૬॥

કથમ્ અનાદિત્વમ્? ઈતિ ચેદ્ ઉપપદ્યતે. અન્યથા કસ્ય
સંસારઃ, કૃતહાન્યકૃતાભ્યાગમપ્રસંગઃ ચ! ઉપલભ્યતે ચ શ્રુતિસ્મૃત્યોઃ
“અનેન જીવેન આત્મના” (છાન્દો.ઉપ.દા૩૨) ઈતિ સર્ગાદૌ
‘જીવ’પ્રયોગાદ્ અનાદિત્વં, “તપસૈવ યથા પૂર્વં સ્રષ્ટા વિશ્વમ્ ઈદં
ભવાન્” (ભાગ.પુરા.૩૧૨૧૮) ઈતિ ચ.

અનુવાદ :

(આ બાબતમાં અન્ય પાગ ઉપપત્તિઓ)

આ કર્મ અને કર્માનુરૂપ સૃષ્ટિ નો ક્રમ અનાદિ છે તે કેમ
સમજી શકાય? તે સમાધાન આપે છે ઉપપદ્યતે ઉપપન્ન થતું

હોવાથી. નહિં તો કોને સંસાર અને કોને નહિં તે બાબતમાં કૃત કર્મોને અહેતુ અને અકૃત કર્મોને હેતુ માની લેવાની અવ્યવસ્થા ઉભી પણ થશે તદ્દુપરાંત શ્રુતિ અને સ્મૃતિ માં પણ આ બાબતમાં ખુલાસો ઉપલબ્ધતે મળે જ છે જેમકે “આ જીવની ભીતર હું પોતે પ્રવેશીને” (છાન્દો.ઉપ.દા૩૨) અહિંયા સૃષ્ટિના નિર્માણથી પહેલાં પણ ‘જીવ’ પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યું હોવાથી જીવો અનાદિ છે “તપથી જ જેમ પહેલાં સૃષ્ટિ પ્રકટ કરી તેમ આ વિશ્વનું નિર્માણ કરો” (ભાગ.પરા.૩૧૨૧૮) આવું વચન ભાગવતમાં પણ મળે છે.

(સર્વોપેતાધિકરાગનિષ્કર્ષઃ)

ઉપસંહરતિ :

સર્વધર્મોપપત્તેઃ ચ ॥૨૧૧૩૭॥

વેદોક્તાઃ ધર્માઃ સર્વે બ્રહ્મણિ ઉપપદ્યન્તે સર્વસમર્થત્વાદ ઈતિ.

અનુવાદ :

(સર્વોપેતાધિકરાગનો નિષ્કર્ષાનુવાદ)

આ ચર્ચાના ઉપસંહારરૂપે કહે છે :

વેદોમાં પ્રતિપાદિત બધાં જ ધર્મો બ્રહ્મમાં સ્વીકાર્ય અને ઉપપન્ન માનવો જોઈએ કેમકે તે સર્વસમર્થ છે તેથી.

॥ तृतीयाध्यायनां अधिकरागो ॥
(साधनस्वप्नविवेचनपरक)

[१] प्रकाशाश्रयवद्वाधिकरागम् ॥

प्रकाशाश्रयवद् वा तेजस्त्वात् ॥ ३२२८ ॥

धर्मस्वप्नविचारोऽगु पूर्वोक्तपक्षद्वयं स्थापयितुम् अधिकरागारम्भः.

अनुवाद :

ब्रह्मनां धर्मोऽनुं स्वप्न समग्रताथी विचारवा पडेलं कडेलं
बन्ने पक्षोने स्थापित करवा आ अधिकराग रहु करवामां आवे
छे.

(प्रकाशाश्रयवद्वाधिकरागसंशयपूर्वपक्षौ)

* ननु धर्माः नाम के, ब्रह्मरागो भिन्नाः तत्कार्यरूपाः आडोस्विद्
ब्रह्मैव? इति संशयः. तत्र लोके कार्यस्यैव पटरूपाटेः तद्धर्मत्वात्
समवेतत्वात् तन्नित्यतायां प्रमाणाभावात् स्वाभाविकत्वमात्रेण
नित्यत्वकल्पनायां गौरवापत्तेः “अकमेव अद्वितीयम्” (छान्दो. उप. ६।२-
।१) इति श्रुतिविरोधात् य धर्माः प्रपञ्चवत् कार्याः, तथा सति
ब्रह्म सर्वकल्पनारहितमेव सेत्स्यति* इति अेवं प्राप्ते,

अनुवाद :

(प्रकाशाश्रयवद्वाधिकरागना संशय अने पूर्वपक्ष)

अडिं शंका थाय छे के * ब्रह्मनां गुणधर्मोने ब्रह्मथी भिन्न
समजवा? के तेनांथी उत्पन्न थनारा कार्यरूप समजवा? के साक्षात्

બ્રહ્મરૂપ જ સમજવા? કેમકે જગત્માં જે કાર્યરૂપ વસ્તુ હોય, દા.ત., કાપડ તે તો સૂતરનાં ગુણધર્મ તરીકે જણાતું હોવાથી, સૂતરમાં જ ઉત્પન્ન થતું હોવાથી, તેને નિત્ય માનવામાં કોઈ પ્રમાણ પણ ન હોવાથી, તેને જે ફક્ત સ્વાભાવિક હોવાને કારણે નિત્ય માનવામાં આવતું હોય તો વ્યર્થ કલ્પનાગૌરવ લાગે છે. તદુપરાંત આ વાત “બ્રહ્મ એકમેવ અદ્વિતીય છે” (છાન્દો.ઉપ.દારા૧) એવા શ્રુતિવચનથી પણ વિરુદ્ધ લાગે છે. તેથી ધર્મોને જગત્ની માફક કાર્યરૂપ માની લેવા જોઈએ, આમ જે માનીએ તો જ બ્રહ્મ કોઈ પણ જાતની ખોટી કલ્પનાઓથી રહિત શુદ્ધ સિદ્ધ થશે*.

અનુવાદ :

(સમાધાનમ્)

ઈદમ્ ઉચ્યતે પ્રકાશાશ્રયવદ્ વા, ‘વા’ શબ્દઃ પક્ષં વ્યાવર્તયતિ. યથા પ્રકાશાશ્રયાઃ સૂર્યાદયઃ પ્રકાશેન ન ભિન્નાઃ, પૃથક્ સ્થિત્યભાવાત્ સમવેતત્વાત્ યઃ; મૂલાવિચ્છેદ્દરૂપેણ તદાધારતયા સ્થિતત્વાત્ ય. નાપિ સૂર્યએવ, ભિન્નપ્રતીતેઃ વિદ્યમાનત્વાત્ ય તાદશમેવ તદ્ વસ્તુ ઉત્પત્તિસિદ્ધમ્ ઈતિ મન્તવ્યમ્. કલ્પનાયામપિ યથા સૂર્યપ્રકાશયોઃ કલ્પના એવં બ્રહ્મધર્મયોરપિ. નહિ અન્યથા વેદપ્રવૃત્તિઃ નિષેધશેષતા ‘સત્ય’-‘જ્ઞાના’-‘ડનન્તા’-‘ડડનન્દ’પદાનાં સામાનાધિકરણ્યં વા સમ્ભવતિ.

અનુવાદ :

(સમાધાન)

આવા પૂર્વપક્ષનાં સમાધાનરૂપે આ પ્રકાશાશ્રયવદ્ વા સૂત્ર યોજાયું છે. અહિંયા ‘વા’ શબ્દ પૂર્વપક્ષનાં નિરાકરણમાટે વપરાયો છે. જેવી રીતે પ્રકાશ આતપ ઉષ્ણતા વિ. ધર્મો તેમનાં આશ્રયભૂત સૂર્ય વિ.થી ભિન્ન નથી હોતાં, કેમકે આશ્રયભૂત દ્રવ્ય સિવાય બીજે કશેથી પ્રકટ થતાં જણાતાં નથી પણ તેમનાં દેશોથી વધારે દેશોમાં

ચોમેર પ્રસરી જતાં હોય છે; પોતાનાં મૂલથી વિચ્છિન્ન થયાં વિના પોતાનાં આધારરૂપ પદાર્થોમાં રહેતાં જાણાય છે. તેથી સૂર્યનાં પ્રકાશને સૂર્ય જ છે એમ પણ સ્વીકારી શકાય નહિં, કેમકે સૂર્યથી જુદાં પણ વિદ્યમાન હોવાની પ્રતીતિ પણ થાય છે. આમ પ્રકાશ અને તેમનાં આશ્રય રૂપ પદાર્થોનું સ્વરૂપ સહજ રીતે ઉભયવિધ જાણાતું હોય છે. બ્રહ્મ અને તેનાં ધર્મો ની બાબતમાં જે કલ્પના કરવી હોય તે પણ સૂર્ય અને તેનાં ધર્મરૂપ પ્રકાશ ની સરખામણીમાં કરવી જોઈએ, બીજી કોઈ રીતે નહિં. કેમકે નહિંતો વેદોમાં બ્રહ્મનાં માટે જે ગુણધર્મોની બાદબાકી કરી નાખીએ તો તેનું સ્વરૂપ સમજવા એક જ બ્રહ્મને માટે વિવિધ 'સત્ય' 'જ્ઞાન' 'અનન્ત' કે 'આનન્દ' જે પદોનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો તે પણ ઉપપન્ન નહિં થાય (કેમકે આવા જુદાં-જુદાં પદોથી એક કોઈ સ્વરૂપનો બોધ થતો હોય તો જુદાં-જુદાં પદોનો પ્રયોગ અનાવશ્યક છે. અને જે આ જુદાં-જુદાં પદોદ્વારા બ્રહ્મનાં નોખાં-નોખાં સ્વરૂપની રજુઆત થતી હોય તો દ્વૈત માથે પડશે! એટલે બ્રહ્મ એકમેવાદિતીય નહિં રહી જાય).

લક્ષણાયાન્તુ સુતરામેવ ધર્માપેક્ષા. અતો વિશિષ્ટપદાર્થએવ તાદૃશો વેદસિદ્ધઃ ઈતિ મન્તવ્યમ્. તત્ર હેતુઃ તેજસ્ત્વાત્, 'તેજઃ'શબ્દવાચ્યત્વાત્. બહુદૂરવ્યાપ્ત્યર્થમેવ હેતુઃ ઉક્તઃ, આતપાદેઃ ધર્મત્વેન ધર્મિત્વેન ચ પ્રતીતેઃ. અપૂર્વવદેવ દષ્ટત્વાત્ શ્રુતત્વાત્ ચ ન ધર્મોષ્વપિ યુક્ત્યપેક્ષા. તસ્માત્ સિદ્ધં યથાશ્રુતમેવ બ્રહ્મ ઈતિ.

અનુવાદ :

વળી શબ્દોની અભિધાવૃત્તિથી બ્રહ્મની બાબતમાં કાંઈ પણ બોલી શકાતું નથી પણ લક્ષણાવૃત્તિથી કાંઈક સૂચવી શકાય, એમ જે માનતા હોવ તો, અભિધાવૃત્તિથી બ્રહ્મની બાબતમાં તેને જેવા ધર્મવાળું કહેવામાં આવતું હોય તેવા ધર્મવાળું નહિં પણ તેનાં જેવા બીજા કોઈ ધર્મવાળું તેને લક્ષણાવૃત્તિથી કહેવામાં આવતાં બ્રહ્મને

સધર્મક સ્વીકારવું પડશે. તેથી કોઈક એક વિશેષ પદાર્થ રૂપે બ્રહ્મને જેવું વેદમાં વર્ણિત કરવામાં આવતું હોય તેવું માનવું જોઈએ. તેનું ઉદાહરણ આપવા તેજસ્વાત્ હેતુનો પ્રયોગ કરે છે. ‘તેજસ્’ શબ્દથી બ્રહ્મ વાચ્ય હોવાથી. આવો હેતુ આપવાનું કારણ એક જ કે જેમ તેજસ્વી કોઈ પણ પદાર્થ ન્યાં હોય તેનાં કરતા ઘણી દૂર પણ ભાસમાન થતો હોય છે, ધૂપ ઉષ્ણતા વિ. ધર્મો પણ ધર્મો રૂપે ભાસમાન પદાર્થનાં દેશ કરતાં તેનાથી દૂર સુધી પણ અનુભવાતા હોય છે. તેથી જેમ શાસ્ત્રને આધારે જે આચરણ પુણ્યકર્મ હોય કે પાપકર્મ હોય તેનો અનુભવગોચર ન થતો પણ પ્રભાવરૂપ અપૂર્વ કે અદૃષ્ટ રૂપે સ્વીકારવામાં આવે છે. તેમ બ્રહ્મનાં ધર્મોની બાબતમાં પણ ફક્ત શાસ્ત્રવચનોને જ આધારભૂત માનવા જોઈએ, યુક્તિવાદને અવકાશ મળતો નથી. તેથી બ્રહ્મનું સ્વરૂપ જેવું શ્રુતિવચનોમાં વર્ણવાયું હોય તે મુજબ સ્વીકારી લેવું યોગ્ય ગણાય.

(એકદેશિમતેન સમાધાનમ્)
પૂર્વવદ્ વા||૩||૨૨૯||

એકદેશિમતેનાપિ સર્વસમાધાનમ્ આહ અથવા “અરૂપવદેવ હિ...” (બ્ર.સૂ.૩.૨.૧૪) ઈત્યાદિપચ્યસૂત્ર્યા યઃ સિદ્ધાન્તઃ કથિતઃ, તાદૃશં વા બ્રહ્મ પ્રતિપત્તવ્યમ્.

અનુવાદ :

(બીજા ઋષિનો અભિપ્રાય)

સૂત્રકાર પોતાનાં જેવો અભિપ્રાય ધરાવનાર બીજા ઋષિનો પણ અભિપ્રાય અહિં સમાધાનરૂપે રજુ કરવા માગે છે : અથવા તો જેમ પહેલા “અરૂપવદેવ હિ...” (બ્ર.સૂ.૩.૨.૧૪) વિ. પાંચ સૂત્રોમાં જેવી રજુઆત કરવામાં આવી હતી તે મુજબ પણ બ્રહ્મને માની શકાય છે.

(ઉત્પત્તિ-ઉપપત્તિપક્ષો : બ્રહ્માણ: સર્વરૂપત્વસિદ્ધ્યર્થે પક્ષદ્વયેન ઉપપત્તયઃ)
 અયમ્ આશયો : વેદસ્થાપનાર્થ ડિ પ્રવૃત્તિઃ. તત્ર યથા
 અક્ષરમાત્રસ્યાપિ બાધો ન ભવતિ તથા વક્તવ્યમ્. યદર્થમ્ ઉભયરૂપતા
 અંગીકૃતા, તત્ર ધર્માણાં સ્વરૂપનિર્વાહાર્થમ્ અવશ્યં બ્રહ્મવૈલક્ષણ્યમ્
 અંગીકર્તવ્યમ્. તથા સતિ “એકમેવ અદ્વિતીયમ્” (છાન્દો.ઉપ.દારા૧)
 ઇતિ બાધઃ પ્રસજ્યેત. તથાય ઉત્પત્ત્યા વિચારે નિર્ધર્મકમેવ પૂર્વ
 બ્રહ્મ ઇતિ પ્રતિપત્તવ્યમ્. ઉપપત્ત્યાપિ વિચારઃ પૂર્વાનુરોધેનેવ કર્તવ્યઃ.

અનુવાદ :

(બ્રહ્મની સર્વરૂપતાની સિદ્ધિમાટેના બે પક્ષો ઉત્પત્તિપક્ષ અને ઉપપત્તિપક્ષ
 વડે ઉપપત્તિઓ)

અહિં કહેવાનો આશય આમ છે : આ ગ્રન્થ શ્રુતિનાં મતને
 સુસ્થિર અને વ્યવસ્થિત કરવામાટે સૂત્રકારે પ્રકટ કર્યો છે. તેથી
 શ્રુતિનાં એક પણ અક્ષરનું અન્યથા વ્યાખ્યાન સૂત્રનાં આધારે તો
 ન જ કરવું જોઈએ. તેથી કેમકે શ્રુતિઓમાં બ્રહ્મનું નિરૂપણ બેઝિ
 રીતે મળતું હોવાથી સૂત્રકાર પણ બ્રહ્મને ઉભયવિધ અંગીકાર કરે
 છે. તેથી બ્રહ્મની સરખામણીમાં બ્રહ્મનાં ગુણધર્મો કોઈક અંશે
 વિલક્ષણ હોય છે તો કોઈક રીતે સાથોસાથ “એકમેવ અદ્વિતીયમ્”
 (છાન્દો.ઉપ.દારા૧) શ્રુતિમાં જણાવેલ બ્રહ્મની એકમેવાદ્વિતીયતામાં
 પણ બાધક થતાં નથી, તેવા મતનો અંગીકાર કરવો યોગ્ય છે.
 તેથી ઉત્પત્તિની પ્રક્રિયાનાં વિચારે, પહેલાં, બ્રહ્મને નિર્ધર્મક માનીને
 તેવા બ્રહ્મમાં તેનાં ગુણધર્મો પાછળથી પ્રકટ થયા એમ સ્વીકારવું
 આવશ્યક લાગે છે. પછી તે ગુણધર્મો બ્રહ્મની એકમેવાદ્વિતીયતાને
 બાધિત ન કરે તે હેતુથી તેમને બ્રહ્માત્મક માનવું પણ આવશ્યક
 હોય છે.

તત્ર ધર્માણામપિ બ્રહ્મત્વે એકવિજ્ઞાનેન સર્વવિજ્ઞાનમ્ ઉપપદ્યતે
 ન અન્યથા. તતશ્ચ પ્રથમં બ્રહ્મ સ્વધર્મરૂપોગ ભવતિ. તદનુ ક્રિયાદિરૂપોગ

પ્રપચ્યરૂપેણ ચ. તાવતૈવ સર્વવેદાર્થસિદ્ધેઃ. નચ લૌકિકી યુક્તિઃ તત્ર અપેક્ષ્યતે, યેન “તાદૃશસ્ય કથં સર્વભાવઃ?” ઇતિ પર્યનુયોગો ભવેત્. ધર્મકલ્પનાયામપિ “ન એષા તર્કેણ મતિઃ આપનેયા” (કઠોપ.૧૨૨૮) ઇતિ સમાનમ્. ઉત્પત્ત્યા ચ ઉપપત્ત્યા ચ વિચારદ્વયમ્. ઉપપત્ત્યા પૂર્વનયનં સ્વસિદ્ધાન્તઃ. એકદેશિનઃ તદ્વિપરીતમ્. ઉભયમપિ સૂત્રકારસ્ય સમ્મતમ્ ઇતિ.

અનુવાદ :

બ્રહ્મનાં ગુણધર્મો બ્રહ્મરૂપ હોય તો જ એક બ્રહ્મનાં જ્ઞાનથી બધી બાબતોનું વિજ્ઞાન શક્ય બને, નહિં તો નહિં જ. તેથી સૃષ્ટિને પ્રકટ કરવાં જતાં બ્રહ્મ પહેલાં સ્વધર્મરૂપે પ્રકટ થાય છે. તેનાં પછી તે ક્રિયા વિ. રૂપે અને અન્તે પ્રપંચરૂપે પણ. આમ માન્યા શિવાય શ્રુતિઓનાં સહુ વિધાનોને ન્યાય ન આપી શકાય. વળી આ બાબતમાં કોઈ પણ જાતનાં લૌકિક યુક્તિવાદ કે તર્ક ની દરકાર નથી જ. એટલે સવાલ જ ઉભો નથી થતો કે આવો બ્રહ્મ સર્વરૂપોને કેમ પ્રકટ કરી શકે? જુદાં ગુણધર્મોની કલ્પનામાં પણ “બ્રહ્મ બાબતની આવી સમજાણની તર્કનાં આધારે ફ્યારે પણ અવગણના કરવી નહિં” (કઠોપ.૧૨૨૮) આવું શ્રુતિવચન તો લાગુ રહેશે જ. તેથી ઉત્પત્તિ અને ઉપપત્તિ ની બે રીતે વિચાર કરી શકાય. સૂત્રકાર પોતાનો અંગત પક્ષ ઉપપત્તિવિચારનાં આધારે રજુ કરે છે. તેથી બ્રહ્મ અને તેનાં ગુણધર્મો માં એકત્વ અને વૈલક્ષણ્ય બન્ને જ વિરુદ્ધધર્માશ્રયતાનાં સિદ્ધાન્તનાં આધારે સ્વીકારવાનો અભિગમ દાખવે છે. જ્યારે કે બીજા વિકલ્પરૂપે કોઈ તેમનો કોઈ સહવિચારક ઉત્પત્તિવિચારનાં આધારે શ્રુતિવચનોનો અભિપ્રાય રજુ કરવા માગે છે. જોકે સૂત્રકારની હૈસિયતમાં સૂત્રમાં બન્ને રીતે રજુઆતો પ્રસ્તુત કરવામાં આવી છે.

(ઉપપત્ત્યન્તરમ્)

પ્રતિષેધાત્ ચ ॥૩૨૨૩૦॥

એકદેશિમતે ઉપપત્યન્તરમ્ આહ ‘એકમેવ’ ઈતિ ઉક્ત્વા પુનઃ ‘અદ્વિતીયમ્’ ઈતિ દ્વિતીયં પ્રતિષેધતિ. સઃ ‘એવ’કરોઽગૈવ સિદ્ધો વ્યથઃ સન્ ધર્મનિષેધમપિ સૂચયતિ. ‘ઐક્ષત’ ઈતિ વચનાત્ તદુત્પત્તિઃ. ચકારાદ્ એકવિજ્ઞાનેન સર્વવિજ્ઞાનોપક્રમઃ પરિગૃહીતઃ. તસ્માદ્ ન બ્રહ્મણિ કશ્ચિદ્ વિરોધઃ ઈતિ સિદ્ધમ્.

(બીજી ઉપપત્તિ)

પોતાનાં સહવિચારકની રજુઆતનાં સમર્થનમાં એક બીજી દલીલ આવી પણ છે કે શ્રુતિમાં ‘એકમેવ’ આમ કહીને ‘અદ્વિતીયમ્’ એમ બીજાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. આ નિષેધ ‘એક’ પદની સાથે જોડવામાં આવેલ ‘એવ’કારથી કાંઈક અધિક કહેવામાટે જ સ્વીકારવો જોઈએ. એટલે બ્રહ્મનાં મૂલસ્વરૂપમાં ધર્મ-ધર્મીનો પણ ભેદ શ્રુતિને માન્ય નથી જ. તેથી “તેણે અનેક થવાની ઈચ્છા કરી” આ શ્રુતિવચનનાં આધારે ગુણધર્મોની પણ ઉત્પત્તિ સ્વીકારવી યોગ્ય જ છે. આ સૂત્રમાં ‘પણ’ના અર્થમાં પ્રયુક્ત ચકારના આધારે એકવિજ્ઞાનથી જ સર્વવિજ્ઞાન થાય છે, તેવો ઉપક્રમ કરવામાં આવ્યો છે. તેની પણ સંગતિ આમ મળી રહે છે. તેથી બ્રહ્મની બાબતમાં કોઈ પણ પ્રકારનો વિરોધાભાસ પ્રકટ થતો નથી.

[૨] અન્તરાભૂતગ્રામવદિત્યધિકરાગમ્ ॥

અન્તરા ભૂતગ્રામવત્ સ્વાત્મનઃ ॥૩૧૩૧૩૫૫॥

(અન્તરાભૂતગ્રામવદિત્યધિકરાગસંશયપૂર્વપક્ષૌ)

અથ જ્ઞાનમાર્ગે યથા સ્વાત્મત્વેન બ્રહ્મણો જ્ઞાનં, તથા ભક્તિમાર્ગે ભક્ત્યા પુરુષોત્તમજ્ઞાનં ભવતિ ન વા ? ઈતિ વિચાર્યતે.

સર્વાન્તરત્વેન શ્રુતૌ કથનાત્ તદ્ ભવતિ ઈતિ પૂર્વઃ પક્ષઃ.

અનુવાદ :

(અન્તરાભૂતગ્રામવદધિકરાગસંશય અને પૂર્વપક્ષ નો અનુવાદ)

આ અધિકરાગમાં હવે આ મુદ્દાનો વિચાર કરવામાં આવે છે કે જેમ જ્ઞાનમાર્ગમાં બ્રહ્મનું જ્ઞાન પોતાના આત્મારૂપે થાય છે, તેમ ભક્તિમાર્ગમાં ભક્તિને કારણે પુરુષોત્તમનું જ્ઞાન થઈ શકે કે નહિં?

પૂર્વપક્ષ આ બાબતમાં આમ છે કે શ્રુતિમાં તેને સર્વાન્તર માન્યો હોવાથી ભક્તિમાર્ગમાં પણ પુરુષોત્તમનું ફક્ત આત્મા રૂપે જ ભાન થવું જોઈએ.

(અન્તરાભૂતગ્રામવદધિકરાગસિદ્ધાન્તઃ)

તથાત્વેઽપિ “સર્વસ્ય વશી સર્વસ્ય ઈશાનઃ” (બૃહ.ઉપ.ઠાઠા૨૨) ઈત્યાદિશ્રુતિભિઃ એવમેવ જ્ઞાનં નતુ તથા ઈતિ સિદ્ધાન્તઃ. અત્ર તથા જ્ઞાનાભાવસ્ય આવશ્યકત્વાર્થં વિપરીતે બાધકમ્ આહ, પૂર્વસ્મિન્ સૂત્રે બ્રહ્માનન્દાદ્ ભજનાનન્દસ્ય આધિક્યં નિરૂપિતં, સતુ ભગવદ્દત્તઃ. તદ્વ્યવધાયકો અર્થઃ ચ પ્રભુગુણા ન સમ્પાદ્યતે. સ્વાત્મત્વેન જ્ઞાનં ચ ભજનાનન્દાન્તરાયરૂપમ્. યદિ એતત્ સમ્પાદ્યેત્ તં ન દદ્યાદ્. અગ્રે અન્યથાભાવાદ્, અતઃ સ્વાત્મત્વેન જ્ઞાનં ભક્તિમાર્ગાયસ્ય ન સમ્ભવતિ ઈતિ આશયેન આહ અન્તરા સ્વાત્મનઃ ઈતિ.

અનુવાદ :

(અન્તરાભૂતગ્રામવદધિકરાગસિદ્ધાન્તાનુવાદ)

સિદ્ધાન્ત આ બાબતમાં આમ છે કે આ વાત સાચી હોવા છતાંય “તે સહૂને વશમાં રાખનારો સહૂનો ઈશ્વર છે” (બૃહ.ઉપ.ઠાઠા૨૨) આવા બીજા અનેક શ્રુતિવચનોને આધારે પુરુષોત્તમનું એવું ભાન થાય છે. ફક્ત આત્માનાં રૂપે નહિં. તેથી જ્ઞાનીને બ્રહ્મનું ભાન જેવું થતું હોય તેવું ભાન ભક્તને નથી થતું. કારણ કે તે બ્રહ્મનું ભાન ભક્તને જુદી રીતે થાય છે. ભક્તને પુરુષોત્તમનું જ્ઞાન જ્ઞાનીને

થતાં બ્રહ્મજ્ઞાનની માફક થવું આવશ્યક નથી. નહિં તો પહેલાં સૂત્રમાં જણાવવામાં આવ્યું તેમ, બ્રહ્માનન્દ કરતાં ભજનાનન્દનું આધિક્ય અસિદ્ધ થઈ જશે. ભજનાનન્દ તો પોતે પુરુષોત્તમ પ્રદાન કરે તો સંભવે. તેથી પુરુષોત્તમ પોતે જ પોતાનાં દ્વારા પ્રદત્ત ભજનાનન્દમાં પોતાનાં સ્વરૂપનાં જ્ઞાન વ્યવધાયક કે બાધક બનાવી ન શકે. જે પોતે આપવા ઈચ્છતા હોય તેમાં પોતે જ વિધ્નકર્તા કેમ બની શકે? ભક્તને ફક્ત પોતાનાં આત્મારૂપે જ જે પુરુષોત્તમનું જ્ઞાન થવા લાગે તો ભજનમાં કનગડત ઉભી થયા વિના ન રહે. તેથી પોતાની બાબતમાં આવું જ્ઞાન ભક્તને થાય તેવું ભગવાન્ ઈચ્છતા હોય તો ભજનાનન્દ પ્રદાન કરવાનો હેતુ જ જળવાતો નથી. તેથી ફક્ત આત્મારૂપે પુરુષોત્તમનું જ્ઞાન ભક્તિમાર્ગીય સાધકને થતું નથી. તેથી કહ્યું અન્તરા સ્વાત્મનઃ .

ભગવતા ભક્તિમાર્ગે સ્વીયત્વેન અંગીકૃતો યઃ આત્મા જીવઃ તસ્ય યદ્ આત્મત્વેન જ્ઞાનં તદ્ ભજનાનન્દાનુભવે અન્તરા વ્યવધાનરૂપમ્ ઈતિ ભગવતા તાદૃશે જીવે તદ્ ન સમ્પાદ્યતે ઈતિ અર્થઃ. તત્સમ્પાદનસ્ય સર્વથૈવ અસમ્ભાવિત્વં હીનત્વં ચ જ્ઞાપયિતું દષ્ટાન્તમ્ આહ ભૂતગ્રામવદ્ ઈતિ. ઉક્તભક્તસ્ય વિગ્રહોઽપિ અલૌકિકઈતિ તત્ર લૌકિકો ભૂતગ્રામો ન સમ્ભવતિ, હીનત્વાત્ તથા ઈતિ અર્થઃ. અથવા લૌકિકો ભૂતગ્રામઃ સ્ત્રીપુત્રપશ્વાદિઃ બ્રહ્માનન્દાનુભવે બાધકઃ, તથા ભજનાનન્દાનુભવે સ્વાત્મત્વેન ભગવજ્ઞાનમ્ ઈતિ અર્થઃ.

ભગવાન્ ભક્તિમાર્ગમાં જેનો સ્વીયતયા (પોતાનો બનાવીને) અંગીકાર કરે છે, તેવા આત્મા એટલે જીવાત્માને ભજનીય પુરુષોત્તમનું જ્ઞાન ફક્ત આત્મા તરીકે થાય તો તે ભજનમાં અન્તરા વ્યવધાન રૂપ બની જશે. તેથી ભગવાન્ ભક્તાત્માને આવું જ્ઞાન પ્રકટ થવા દેતા નથી. જે તેમ થાય તો તેવી કેવી અસંભવ અને નિમ્નક્ષા ની બીના થાય તે બાબતમાં ઉદાહરણ આપે છે ‘ભૂતગ્રામવદ્’ કહીને.

ભક્તનું શરીર પણ ભજનોપયોગી હોવાથી સાધારણ જીવાત્મા જેવું હોતું નથી, સાધારણ જીવાત્માઓનાં દેહ-ઈન્દ્રિય-પ્રાણ વિ. ભજનોપયોગી ન હોવાથી કોઈક જાતની હીનતા લીધેલાં હોય છે. અથવા લૌકિક ‘ભૂતશામ’ ના અર્થ તરીકે સ્ત્રી-પુત્ર-પશુ વિ. લેવા તે જો બ્રહ્માનન્દ અનુભવવો હોય તો બાધક બની જતાં હોય છે. ભજનાનન્દનાં અનુભવમાં, પરન્તુ, સર્વાત્મા ભગવાનનું જ્ઞાન પોતાનાં આત્માનાં પણ આત્મા તરીકે થતું હોય છે.

અન્યથા અભેદાનુપપત્તિઃ ઈતિ ચેદ્ ન ઉપદેશાન્તરવત્ ॥૩૩૩૩૬॥

(સંશયાન્તર)

* નનુ ભક્તેષ્વપિ ઉદ્ધવાદિષુ જ્ઞાનોપદેશઃ શ્રૂયતે, સચ આત્મબ્રહ્માભેદજ્ઞાનફલકર્ષતિ આત્મત્વેન જ્ઞાનાભાવે તદભેદોપદેશાનુપ-પત્તિઃ સ્યાદ્ ઈતિ તદ્ મન્તવ્યમેવ, એવં સતિ ભક્તિમાર્ગાત્ જ્ઞાનમાર્ગસ્ય ઉત્કર્ષઃ ચ સિદ્ધ્યતિ*

અનુવાદ :

(અન્ય સંશય)

ઉદ્ધવ જેવા કેટલાક ભક્તોને બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યાનો ઉલ્લેખ મળે છે. તેનાં ફલરૂપે પોતાનાં આત્મા અને બ્રહ્મની વચ્ચે અભેદજ્ઞાન ભક્તોને પણ થવું જોઈએ. હવે જો એમ કહેવામાં આવે કે ભક્તને આત્મા તરીકે ભગવાનનું જ્ઞાન થતું નથી તો તેવો ઉપદેશ જ અનુપપન્ન થઈ જશે! તેથી ભક્તિમાર્ગ કરતાં જ્ઞાનમાર્ગનો ઉત્કર્ષ સિદ્ધ થાય છે.

(સમાધાનમ)

ઈતિ આશંક્ય પરિહરતિ ઉપદેશાન્તરવદ્ ઈતિ, નહિ અત્ર

અભેદજ્ઞાનાય ઉપદેશઃ કિન્તુ યથા અગ્નિમ-‘સ્વર્ગા’-‘અપવર્ગા’ખ્ય-
 પારલૌકિકાનન્દકલકાલૌકિકે કર્મણિ અધિકારરૂપસંસ્કારાર્થ ગાયત્ર્યુપદેશઃ
 ક્રિયતે, તત્સંસ્કારસંસ્કૃતં તચ્છરીરાદિકમપિ ભૂતાદિભિરપિ ન ઉપહતં
 ભવતિ. યથાવા યોગોપદેશસંસ્કૃતસ્ય વપુઃ અગ્ન્યાદિભિઃ ન ઉપહન્યતે,
 તથા પ્રકૃતે ભક્તિભાવસ્ય રસાત્મકત્વેન સંયોગવિપ્રયોગભાવાત્મકત્વાદ્
 દ્વિતીયસ્ય પ્રલયાનલાદ્ અતિકરાલત્વેન કદાચિત્ તદ્ભાવોદયે તેન
 ભક્તવપુરાદેઃ તિરોધાને અગ્નિમભજનનાનન્દાનુભવપ્રતિબન્ધઃ સ્યાદિતિ
 તન્નિવૃત્ત્યર્થ જ્ઞાનોપદેશસંસ્કારસંસ્કૃતં તદ્વપુરાદિકં ભગવતા ક્રિયતે,
 નતુ આત્માભેદજ્ઞાનં ભગવતો અભિપ્રેતમ્ ઈતિ અર્થઃ. અન્યથા
 ઉપદેશાનન્તરં બદરી ગચ્છન્ વિદ્વરં પ્રતિ “ઈહ આગતો અહં વિરહાતુરાત્મા”
 (ભાગ.પુરા.૩ાઠા૨૦) ઈતિ ન વદેત્. એવમેવ અન્યેષ્વપિ ભક્તેષુ
 જ્ઞેયમ્.

અનુવાદ :

(સમાધાન)

આવી આશંકાનાં પરિહારમાટે ઉપદેશાન્તરવદ્ પદોનો પ્રયોગ
 કર્યો. ભક્તોને જ્ઞાનમાર્ગનો ઉપદેશ અભેદજ્ઞાન પ્રકટ કરવામાટે નથી
 આપવામાં આવતો. ‘સ્વર્ગ’ કે ‘અપવર્ગ’ રૂપી પારલૌકિક આનન્દકલ
 આપનારા અલૌકિક કર્મ કરવાનો અધિકાર જેમ સંસ્કાર રૂપ ગાયત્રી
 મન્ત્રનાં ઉપદેશથી સિદ્ધ થતો હોય છે, જેને કારણે તેવા સંસ્કારથી
 સંસ્કૃત શરીર વિ. પણ સાધારણ ભૌતિક પદાર્થોની ખામીનાં શિકાર
 નથી થતાં. અથવા તો જેવી રીતે યોગોપદેશથી સંસ્કૃત શરીર અગ્નિ
 વિ. પદાર્થોથી ઉપહત નથી થતું. તેમજ આ પ્રસંગે પણ ભક્તિભાવ
 કેમકે રસાત્મક હોય છે, તેથી સંયોગ-વિપ્રયોગ ઉભયભાવાત્મક હોય
 છે, તેથી ભગવાનનો વિયોગભાવ ક્યારેક પ્રલયાનવ જેવો અતિકરાલ
 ન બની જાય કે તેવા ભાવને કારણે ભક્તનાં શરીરાદિ તિરોહિત
 ન થઈ જાય કે જેથી આગળ સંયોગભાવનાં અનુભવમાં પણ અન્તરાય
 આવી પડે. તેથી તેની નિવૃત્તિમાટે ભક્તોને બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ

એક સંસ્કારરૂપે કામ કરતો હોય છે. આને કારણે તેવા સંસ્કારથી સંસ્કૃત ભક્તનાં શરીર વિ. ભગવદ્વિયોગભાવને સાંખી શકવા સમર્થ બની જતાં હોય છે. આથી ભગવાન્ પોતાનાં ફક્ત આત્મારૂપે જ ભક્તને અનુભવાય તેમ ભગવાન્ને પણ અભિપ્રેત છે, એમ માની લેવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી. જો ભગવાન્નો અભિપ્રાય ખરેખર આવો જ હોત તો તેવા જ્ઞાનોપદેશ લીધેલ હોવા છતાંય ઉદ્ધવજી જ્યારે બદરિકાશ્રમની યાત્રાએ ગયા ત્યારે વિદુરજીને “અહિં હું ભગવાન્નાં વિરહથી અતિ આતુર બનીને આવ્યો છું” (ભાગ.પુરા.૩૪૪૨૦) આવી વાત કદિ કહેત નહિં. તેથી બીજા પણ ભક્તોની બાબતમાં આ વિવેક સમજી શકાય છે.

અત્ર ‘ઉપદેશાન્તર’પદં પ્રસ્તુતોપદેશભિન્નમ્ ઉપદેશાન્તરમ્ આહેતિ પ્રસ્તુતસ્ય તસ્ય અન્યસ્ય અભાવાદ્ ‘અભેદ’પદેન અભેદોપદેશએવ ઉચ્યતે. એતેન ભગવાન્ સ્વીયાનાં ભક્તિભાવપ્રતિબન્ધ-નિરાસાયૈવ સર્વં કરોતિ ઈતિ જ્ઞાપિતં ભવતિ.

અનુવાદ :

અહિંયા ‘ઉપદેશાન્તર’ પદ પ્રયોજ્યો તે પ્રસ્તુત ઉપદેશ કરતાં ભિન્ન કોઈ ઉપદેશનાં અર્થમાં લેવાનો છે. પ્રસ્તુત ઉપદેશ તો ‘અભેદ’ પદનાં પ્રયોગને કારણે અભેદોપદેશ જ છે. તેથી ભિન્ન એટલે તે અભેદ તો હોઈ જ ન શકે. આથી ભગવાન્ જોઈ પોતાનાં છે તેમનાં ભક્તિભાવમાં આવતાં પ્રતિબન્ધોને દૂર કરવા જ બધું કરે છે, તેમ જ્ઞાપિત થયું.

અથવા ઉપદેશાન્તરવદ્ ઈત્યસ્ય અયમ્ અર્થઃ : શરીરાદ્યધ્યાસવ-તઃ “તદ્ભિન્નઃ આત્મા તત્ત્વં નતુ શરીરાદિઃ” ઈતિ ઉપદેશો જ્ઞાનમાર્ગે યથા ક્રિયતે તેન શરીરાદૌ આત્મબુદ્ધ્યા યઃ સ્નેહાદિઃ સો અપગચ્છતિ; તથા અત્ર સર્વેષામ્ આત્મનો હિ આત્મા “યઃ આત્મનિ તિષ્ઠન્”

(શ.પ.બ્રાહ્મ.૧૪૫૫૩૦) ઈત્યાદિશ્રુતિસિદ્ધો જીવાત્મનોડપિ આત્મા પુરુષોત્તમઃ ઈતિ બોધ્યતે. તેન પુરુષોત્તમે નિરુપધિઃ સ્નેહઃ તત્સમ્બન્ધિત્વેન આત્મનિ સ સિદ્ધ્યતિ. યદ્યપિ એવંભાવઃ પૂર્વમપિ આસીદેવ તથાપિ સહજસ્ય શાસ્ત્રાર્થત્વેન જ્ઞાને સતિ પ્રમોદો દાદ્યર્થ ય ભવતીતિ તથા. ન એતાવતા જીવાભેદઃ આયાતિ. અગ્રે જીવનસમ્પત્તિરેવ ઉપદેશકાર્યં નતુ તેન પૂર્વભાવોપમર્દઃ સમ્ભવતિ ઈતિ સારમ્. તેન જ્ઞાને સર્વાધિક્ત્યં મન્વાનાય ભક્તિબલપ્રદર્શનં ય સિદ્ધ્યતિ.

અનુવાદ :

અથવા તો ઉપદેશાન્તરવદ્ નો અભિપ્રાય આમ પણ લઈ શકાય : જેઓને શરીરાદિનો અધ્યાસ હોય છે, તેમનાં માટે તો “શરીરથી ભિન્ન એવો આત્મા જ પ્રમુખ તત્ત્વ હોય છે નહિકે શરીર વિ.” આવો ઉપદેશ જ્ઞાનમાર્ગમાં આપવામાં આવે છે. તેથી શરીર વિ. માં આત્મબુદ્ધિથી જે સ્નેહ હોય તે ખણિડત થઈ જતો હોય છે. આનાં કરતાં જુદું ભક્તિમાર્ગમાં તો ભગવાનને જ બધા આત્માઓનાં પણ આત્મા તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે : “જે આત્માની ભીતર બિરાજમાન છે” (શ.પ.બ્રાહ્મ.૧૪૫૫૩૦) ઈત્યાદિ શ્રુતિવચનોને આધારે. ભગવાન પુરુષોત્તમ તો જીવાત્માઓનાં પણ આત્મા તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યા છે. તેથી પુરુષોત્તમમાં કોઈ પણ ઉપાધિ વગરનો સ્નેહ હોવાને કારણે પોતાનાં આત્માની બાબતમાં જે પોતાને સ્નેહ હોય, તે પણ પરમાત્માની બાબતમાં નિરૂઠ સ્નેહમૂલક હોય છે. જેકે આ સ્નેહભાવની હકીકત એક રીતે જેવા જતાં તો પૂર્વસિદ્ધ જ છે, છતાંય જે સહજ હકીકત હોય, તેને પણ શાસ્ત્રસિદ્ધ હકીકત તરીકે જાણવાથી કાંઈક અનેરા પ્રમોદની વાત લાગે અને દૃઢતા પણ વધુ કેળવાય! તેથી જીવાત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચે એકાન્તિક અભેદ સ્વીકારી શકાતો નથી. કેમકે અભેદોપદેશનું પ્રયોજન તો વિયોગાનુભવમાં ભક્તનાં જીવનને ટકાવી રાખવા પૂરતું જ હોય છે. આથી ભક્તનાં મૂલભાવનો બાધ તે ન કરી શકે. તેથી અભેદજ્ઞાનને

સહુથી ચઢિયાતો માનનારાઓને આ અધિકરાણમાં ભક્તિની પ્રબલતા દેખાડવામાં આવી છે.

(આશંકાન્તરં તસ્ય સમાધાનં ચ)
વ્યતિહારો વિશિંષન્તિ હીતરવત્ ॥૩૩૩૭॥

નનુ “તદ્ યો અહં સો અસૌ, યો અસૌ સો અહમ્” (ઐત.આર.૨૧૨૨) ઈતિ ઐતરેયકે તૈત્તિરીયકે ચ “અહમ્ અસ્મિ બ્રહ્મ અહમ્ અસ્મિ” (મહાનારા.ઉપ.પા૧૦) ઈતિ પદ્યતે. અત્ર મધ્યસ્થં ‘બ્રહ્મ’ પદમ્ ઉભયત્ર સમ્બધ્યતે તેન આવૃત્ત્યા વ્યતિહારઃ. અતો બ્રહ્માભેદઃ સિધ્યતિ. તથા લીલામધ્યપાતિ-ભક્તાનામપિ “‘કૃષ્ણો અહમ્’—‘અહં કૃષ્ણઃ.’” ઈતિ ભાવઃ ઉલ્લેખઃ ચ સ્મૃયતે. અતઃ તદભેદજ્ઞાનં ભક્તિફલમ્ ઈતિ પશ્ચુલ્યમાનં પ્રતિવાદિનં તત્સ્વરૂપં બોધયતિ, રસાત્મકત્વાદ્ ભક્તેઃ સંયોગવિપ્રયોગાત્મકત્વાદ્ દ્વિતીયભાવોદ્ગ્રેકે યથા ઈતરે અશ્ચુપ્રલાપાદયો વ્યભિચારિભાવાઃ તથા અતિવિગાઢભાવેન તદભેદસ્ફૂર્તિરપિ એકઃ. સય ન સાર્વદિકઃ, તદા સ્વાત્માનં તત્ત્વેન વિશિંષન્તિ, તં ચ સ્વાત્મત્વેન. સો અત્ર ‘વ્યતિહાર’ પદાર્થઃ ઈતિ અર્થઃ.

અનુવાદ :

(અન્ય આશંકા અને તેનું સમાધાન)

હવે જો આશંકા કરવામાં આવે કે “હું જે કાંઈ છું તે તો તે જ છું, તે જે કાંઈ હોય તે તો હું જ છું” (તૈત્તિ.આર.૨૧૨૨) તેમ ઐતરેય અને તૈત્તિરીય માં પણ “હું છું બ્રહ્મ હું છું” (મહાનારા.ઉપ.પા૧૦) આવા વચનો મળે છે. અહિં મધ્યમાં પ્રયુક્ત ‘બ્રહ્મ’ પદ બન્ને ઠેકાણે જોડાય છે આવૃત્તિથી તે વ્યતિહાર. આથી બ્રહ્માભેદ સિદ્ધ થાય છે. તેમજ લીલામાં મધ્યપાતી ભક્તોની બાબતમાં પણ “‘કૃષ્ણ હું છું’—‘હું કૃષ્ણ છું’” આવા ભાવનો ઉલ્લેખ

મળે છે. તેથી ભગવાન્ સાથે ભક્તોને પાગુ જે અભેદજ્ઞાન થાય તેને ભક્તિનાં ફલ તરીકે માનીને કુલાતા પ્રતિવાદીને ભક્તિનું સાચું સ્વરૂપ સમજાવવા કહે છે કે ભક્તિ રસાત્મિકા હોવાથી સંયોગ-વિપ્રયોગ ઉભયભાવાત્મિકા હોય છે તે પૈકી બીજો ભાવ જો ઉભરાય તો ઈતર એટલે અશ્રુ-પ્રલાપ વિ. સંચારિભાવો તેમજ અતિશય ગાઢ વિયોગભાવવશ ક્યારેક ભક્તોને ભગવાન્ની સાથે પોતાનો અભેદ સ્ફુરિત થઈ શકે. આવી અભેદસ્ફૂર્તિ પાગુ ક્યારેય હમેશાં ટકી રહેતી નથી, ત્યારે તે ભક્ત પોતાનાં આત્માને પરમાત્મા તરીકે અને પરમાત્માને પોતાનાં આત્મા તરીકે વિશેષિત કરે છે. તેનેમાટે અહિંયા ‘વ્યતિહાર’ પદ પ્રયોજ્યો છે.

અપરબ્ય ઉદ્દેશ્યવિધેયભાવસ્ફૂર્તૌ નહિ અદ્વૈતજ્ઞાનમ્ અસ્તિ કિન્તુ ભાવનામાત્રં, ભક્તાનાન્તુ વિરહભાવે તદાત્મકત્વમેવ અખણ્ડં સ્ફુરતિ, યેન તલ્લીલાં સ્વતઃ કુર્વન્તિ. એતદ્ યથા તથા શ્રીભાગવતદશમસ્કન્ધવિવૃત્તૌ પ્રપચ્ચિતમ્ અસ્માભિઃ. એવં સતિ મુખ્યં યદ્ અદ્વૈતજ્ઞાનં તદ્ ભક્તિભાવૈકદેશ્યભિચારિભાવેષુ એકતરદ્ ઈતિ સર્ષપસ્વાર્ગાયલયોરિવ જ્ઞાનભક્ત્યોઃ તારતમ્યં કથં વાર્ગનીયમ્ ઈતિ ભાવઃ.

અનુવાદ :

તદુપરાંત આ શ્રુતિવચનોમાં પોતાનાં આત્માને પરમાત્મા; અને, પરમાત્માને પોતાનાં આત્મા તરીકે નિરૂપિત કરવામાં ઉદ્દેશ્ય-વિધેયભાવનો પ્રભેદ તો પ્રકટ થાય જ છે. તેથી એકાન્તિક અભેદજ્ઞાન તો અભિપ્રેતાર્થ માની શકાતો નથી. અલબત આને તેવી મનોભાવના ચોક્કસ માની શકાય, જ્યારેકે ભક્તોને તો વિરહભાવ પ્રબલ થાય ત્યારે પોતાની ભીતર ભગવદાત્મકતા જ અખણ્ડ સ્ફુરિત થતી હોય છે, જેને કારણે તેઓ ભગવલ્લીલા પોતે પ્રકટ કરવા મંડે છે. આ તથ્યની વિવેચના શ્રીભાગવતનાં દશમસ્કન્ધની વિવૃત્તિમાં વિસ્તારથી કરવામાં આવી છે. આમ જ્ઞાનમાર્ગમાં જે પ્રમુખ અદ્વૈતજ્ઞાન તે ભક્તિમાર્ગમાં

ભક્તિભાવનો એકદેશ કે અનેકવિધ સંચારિભાવો પૈકી એક ગૌણ ભાવ છે. તેથી સરસવનો ઢગલો અને મેરુપર્વત જેવું અન્તર જ્ઞાન અને ભક્તિ ની વચ્ચે છે!.

[૩] સૈવ હીત્યધિકરાગમ્

સૈવ હિ સત્યાદયઃ ॥૩૧૩૧૩૮॥

(સૈવ હીત્યધિકરાગસંશયપૂર્વપક્ષૌ)

અથ ઈદં વિચાર્યતે : પ્રાપ્તભક્તેઃ પુરુષસ્ય સત્યશમદમાદયો વિધીયન્તે ન વા? ઈતિ.

ફલોપકાર્યન્તરંગસાધનત્વાત્ શુદ્ધૌ સત્યામેવ ચિત્તે ભગવત્પ્રાદુર્ભાવસમ્ભવાદ્ વિધીયન્તે ઈતિ પૂર્વપક્ષઃ.

અનુવાદ :

(સૈવ હિ અધિકરાગના સંશય અને પૂર્વપક્ષ નો અનુવાદ)

હવે આ વાત વિચારવામાં આવે છે : જે જીવાત્માની ભીતર ભક્તિભાવ ખીલી ગયો તેને સત્ય શમ દમ વિ. આચરણનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે કે નહિં ?

ચિત્તશુદ્ધિ ફલોપકારી સાધનોમાં અન્તરંગ સાધન હોવાથી એવા જ ચિત્તમાં ભગવત્પ્રાદુર્ભાવ સમ્ભવી શકે એટલે વિધાન સ્વીકારવું યોગ્ય છે આમ પૂર્વપક્ષ છે.

(સૈવ હીત્યધિકરાગસિદ્ધાન્તઃ)

તાદૃશસ્ય તે ન વિધીયન્ત ઈતિ સિદ્ધાન્તઃ. તત્ર હેતુમ્ આહ હિ યસ્માદ્ હેતોઃ સૈવ ભક્તિરેવ સત્યાદિસર્વસાધનરૂપા. તસ્યાં સત્યાં સત્યાદયો યે જ્ઞાનમાર્ગે વિહિતત્વાત્ કષ્ટેન ક્રિયન્તે મુમુક્ષુભિઃ, તે ભક્તહૃદિ ભગવત્પ્રાદુર્ભાવાત્ સ્વતએવ ભવન્તીતિ ન વિધિમ્ અપેક્ષન્તે ઈતિ અર્થઃ.

અનુવાદ :

(સૈવ હિ અધિકરાગસિદ્ધાન્તાનુવાદ)

તેવા ભક્તને માટે આવા વિધાનની દરકાર નથી આવો સિદ્ધાન્ત છે. તેમાં હેતુ જાણાવે છે હિ કહીને કેમકે સૈવ તે ભક્ત જ સત્ય વિ. બધાં જ સાધનો રૂપી છે. તે ભક્ત થતાં સત્ય વિ. સાધનાચરણો જ્ઞાનમાર્ગમાં વિહિત છે જ્ઞાનમાર્ગી મુમુક્ષુને તો ઘણાં કષ્ટ વેઠીને કરવા પડતા હોય છે, જ્યારેકે ભક્તનાં હૃદયમાં તો ભગવત્પ્રાદુર્ભાવને કારણે તે પોતે સહજ રીતે સમ્પન્ન થઈ જતાં હોય છે તેથી વિધિ-વિધાનની દરકાર આ બાબતમાં રહેતી નથી.

કામાદ્ ઈતરત્ર તત્ર ચ આયતનાદિભ્યઃ ॥૩૧૩૧૩૯॥

(દ્વિવિધા ભક્તિઃ)

પૂર્વસૂત્રે શાસ્ત્રોકતાખિલસાધનરૂપત્વં ભક્તેઃ ઉક્તં, તદ્દદાદ્યર્ચાર્થમ્ અધુના મુક્તિપ્રતિબન્ધકત્વેન હેયત્વેન ઉક્તાનાં કામાદીનામપિ ભગવત્સમ્બન્ધાદ્ મુક્તિસાધકત્વમ્ ઉચ્યતે. ભક્તિસ્તુ વિહિતા અવિહિતા ચ ઈતિ દ્વિવિધા. માહાત્મ્યજ્ઞાનયુતા ઈશ્વરત્વેન પ્રભૌ નિરુપધિસ્નેહાત્મિકા વિહિતા. અન્યતો અપ્રાપ્તત્વાત્ કામાદ્યુપાધિજ્ઞ સાતુ અવિહિતા. એવમ્ ઉભયવિધાયાઅપિ તસ્યાઃ મુક્તિસાધકત્વમ્ ઈતિ આહ ઈતરત્ર વિહિતભક્તેઃ ઈતિ શેષઃ. કામાદ્યુપાધિજ્ઞસ્નેહરૂપાયાં કામાદ્યેવ મુક્તિસાધનમ્ ઈતિ અર્થો, ભગવતિ ચિત્તપ્રવેશહેતુત્વાત્. ‘આદિ’ પદાત્ પુત્રત્વસમ્બન્ધિત્વાદયઃ. સ્નેહત્વાભાવેઽપિ અવિહિતત્વ-ભગવદ્વિષયકત્વયોઃ અવિશેષાદ્ દ્વેષાદિરપિ સંગૃહ્યતે. તેન ભગવત્સમ્બન્ધમાત્રસ્ય મોક્ષસાધકત્વમ્ ઉક્તં ભવતિ. તત્ર વિહિતભક્તૌ ઈતિ અર્થઃ. શાસ્ત્રે સર્વથા હેયત્વેન ઉક્તાઃ હિ ગૃહાઃ, સર્વનિવેદનપૂર્વકં ગૃહેષુ ભગવત્સેવાં કુર્વતાં તદુપયોગિત્વેન તેભ્યએવ મુક્તિઃ ભવતિ અર્થઃ. એતાદશાનાં ગૃહાઃ ભગવદ્ગૃહાએવ ઈતિ જ્ઞાપનાય

‘આયતન’ પદમ્. તેષુ તથા પ્રયોગપ્રાયુર્ચાત્. ‘આદિ’ પદેન સ્ત્રીપુત્રપશ્વાદયઃ સંગૃહ્યન્તે. એતેન જ્ઞાનાદિમાર્ગાદ્ ઉત્કર્ષઃ ઉક્તો ભવતિ, બાધકાનામપિ સાધકત્વાત્. માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વકસ્નેહે સત્યેવ ભર્તૃત્વેન જ્ઞાને કામોઽપિ સમ્ભવતિ ઈતિ જ્ઞાપનાય ચકારઃ.

અનુવાદ :

(દ્વિવિધા ભક્તિ)

પાછલાં સૂત્રમાં શાસ્ત્રોક્ત નિખિલ સાધનરૂપતા ભક્તિની જાણાવવામાં આવી, તેને દઢ કરવા હવે મુક્તિમાં જે પ્રતિબન્ધક હોય અથવા તો જેમને હેય માનવામાં આવ્યા હોય તેવાં કામ ક્રોધ વિ. પણ ભગવાન સાથે જોડાતાં મુક્તિનાં સાધક બની જતાં કહેવામાં આવ્યા હોવાથી ભક્તિ તો વિહિતા હોય કે અવિહિતા કોઈ પણ પ્રકારની હોઈ શકે. તે વિહિતા ભક્તિ ભગવાનનાં માહાત્મ્યજ્ઞાનથી યુક્ત અને ઈશ્વર તરીકે પ્રભુમાં નિરૂપાધિક સ્નેહરૂપા હોય છે. અને કોઈ પણ રીતે ક્યાંય થી ખયાલ ન આવે તેવી કામ વિ. ઉપાધિને કારણે થતી ભક્તિ અવિહિતા હોય છે. આમ બેઉ જાતની ભક્તિ મુક્તિની સાધિકા તો બનતી હોય છે તે જાણાવે છે ઈતરત્ર એટલે વિહિતભક્તિથી નોખી કામ વિ. ઉપાધિને કારણે પણ જે ભગવાનમાં સ્નેહરૂપા ભક્તિ ખીલી ઉઠે તો તે કામ વિ. જ મુક્તિનાં સાધન બની જતાં હોય છે, કેમકે કેમેય કરીને ભગવાનમાં જીવાત્માનાં ચિત્તને ચોંટી જવામાં કારણભૂત થઈ જતાં હોવાથી. અહિં ‘આદિ’ પદનાં પ્રયોગને કારણે ભગવાનને પુત્રભાવ કે સખાભાવ વિ. ભાવોથી ભજનનાં પ્રકાર કહેવામાં આવ્યા છે. સ્નેહ હોય કે ન હોય પણ અવિહિત હોવાને કારણે અને ભગવાનની બાબતમાં હોવાને કારણે દ્વેષ વિ.નો સંગ્રહ કરી શકાય. તેથી ભગવાનની સાથે સમ્બન્ધમાત્ર જોડાતાં તે સંબન્ધ મોક્ષસાધક બની જતો હોય છે તે જાણાવ્યું. તત્ર એટલે વિહિત ભક્તિમાં. શાસ્ત્રમાં જેમને સર્વથા હેય ગણાવ્યા છે આવા સાંસારિક ગૃહો પણ સર્વસ્વનું નિવેદન કરીને પોતાનાં

ઘરોમાં ભગવત્સેવા કરનારાઓને ભગવદ્વપયોગી બની જવાથી સાંસારિક ઘરો પણ મુક્તિનાં સાધન બની શકે છે. કેમકે આવા ભક્તોનાં ઘરો ભગવદ્ગૃહો તરીકે દીપિ ઉઠતા હોય છે તેથી ‘આયતન’ પદનો પ્રયોગ કર્યો. કેમકે ‘આયતન’ પદનો પ્રયોગ મોટા ભાગે ભગવદ્ગૃહમાટે વધારે થાય છે. અહિં ‘આદિ’ પદનાં પ્રયોગને કારણે સ્ત્રી પુત્ર પશુ વિ. નો પણ સંગ્રહ કરી શકાય. આથી જ્ઞાન વિ. માર્ગ કરતાં ભક્તિમાગનો ઉત્કર્ષ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યો, કેમકે જે બાધક હોય તે પણ ભક્તિમાર્ગમાં સાધક બની શકે છે. માહાત્મ્યજ્ઞાન પછી પ્રકટ થતાં સ્નેહમાં હોય તો જ પતિ વિ. ભાવોની સાથે જ્ઞાન થતાં કામ વિ. સમ્ભવી શકે તે જાણાવવા ચક્રાર વાપર્યો.

॥ यतुर्थाध्यायनां अधिकरागो ॥
(इलस्वइपविवेचनपरक)

॥ जगद्व्यापारवर्णधिकरागम् ॥

जगद्व्यापारवर्ण प्रकरागाद् असंनिहितत्वात् य ॥४१४१७॥

(जगद्व्यापारवर्णधिकरागसंशयपूर्वपक्षौ)

ब्रह्मगा साड भोगकरागं लौकिकव्यापारयुतम् उत न? इति संशये, तद्युतम् इति पूर्वः पक्षः. तथा सति मुकितत्वभंगात् पूर्वोक्तम् अनुपपन्नम् इति प्राप्ते,

अनुवाद :

(जगद्व्यापारवर्णधिकरागना संशय अने पूर्वपक्ष नो अनुवाद)

मुक्तावस्थायां ब्रह्मानंदनो जे उपभोग ज्वात्मा परमात्मा साथे करतो डोय ते लौकिक व्यापारोनी साथे के तेमनां विना? अेवो संशय थाय छे. तेमां पूर्वपक्ष अेम थाय छे के ब्रह्मानंदनो उपभोग ज्वात्मा पाग लौकिक व्यापारो(व्यवहारो)नी साथे केम न नभावी शके? अने जे आम नभावी शकतो डोय तो ज्वात्माने मुक्त मानवुं अधरुं थई जशे केमके लौकिक व्यवहारोथी छुटकारानुं नाम ज तो 'मुक्ति' छे.

(जगद्व्यापारवर्णधिकरागसिद्धान्तः)

आड जगद् इत्यादि. पूर्वोक्तस्य जगतसम्बन्धी लौकिको यो व्यापारः कायवाङ्मनसां तद्दर्शनं तद्दर्शितं भोगकरागम्. तत्र डेतू आड प्रकरागाद् असंनिहितत्वात् य इति. “ब्रह्मविद् आप्नोति परम्” (तैत्ति.उप.२।१) इति उपक्रमेण मुक्तिप्रकरागात् तत्र

લૌકિકવ્યાપારો અસમ્ભવિતઃ. કિચ્ચ લીલાયાઃ કાલમાયાઘ્નીતત્વેન પ્રાકૃતં જગદ્ દૂરતરમ્ ઈતોઽપિ હેતોઃ ન તત્સમ્ભવઃ.

અનુવાદ :

(જગદ્વ્યાપારવર્જધિકરાણસિક્ષાન્તાનુવાદ)

તેનું સમાધાન આપવા સૂત્રકાર કહે છે જગદ્... ઈત્યાદિ. પૂર્વોક્ત જગત્સંબંધી લૌકિક જે વ્યાપાર કાયા વાણી કે મન થી સંપન્ન થતો વ્યવહાર તેનાથી વર્જ તેનાથી રહિત બ્રહ્માનંદનો ભોગ જીવાત્મા કરતો હોય છે. તેમાં બે હેતુ આપે છે પ્રકરણાદ્ અને અસંનિહિતત્વાત્ આમ. “બ્રહ્મવિદ્ પરમને પામે છે” (તૈત્તિ.ઉપ.૨૧૧) એમ ઉપક્રમમાં કહેવામાં આવ્યું હોવાથી આ નિરૂપણ મુક્તિપ્રકરણના અન્તર્ગત હોવાથી તે મુક્તિમાં લૌકિક વ્યાપાર/વ્યવહાર જીવાત્મા કરી શકવા સમર્થ થઈ શકે નહિં. વળી ભગવાનની મુક્તિલીલા કાલ માયા વિ. જે સૃષ્ટિની સીમાઓ છે તેની બહાર હોવાથી ન પ્રાકૃત જગદ્ પોતે જીવાત્માથી જોડાયેલ રહી જતું ન હોવાથી (?) તે સંબંધી વ્યવહારો મુક્ત જીવાત્મા માટે સંભવ ન હોવાથી તે કેમ કરી શકે.

(લીલામધ્યપાતિનાં ન લૌકિકવ્યાપારઃ)

કદાચિદ્ લોકે લીલાપ્રકટનેચ્છાયાં તદધિષ્ઠાન્તત્વયોગ્યે મથુરાદિદેશે અતિશુદ્ધે, ગોલકે ચક્ષુરિન્દ્રિયમિવ સ્થાપયિત્વા લીલાં કરોતિ. તદાપિ લીલામધ્યપાતિનાં ન લૌકિકવ્યાપારસમ્ભવઃ. નહિ ચક્ષુરિન્દ્રિયં ગોલકકાર્યં કરોતિ નવા તન્નાથે નશ્યતિ. એતત્ સર્વં “દિવીવ ચક્ષુઃ આતતમ્” (ઋક્સંહિ.૧૧૨૨૨૦) ઈતિ શ્રુતિવ્યાખ્યાને વિદ્વન્મહુડને પ્રપચ્ચિતમ્.

અનુવાદ :

(લીલામધ્યપાતિ ભક્તોને લૌકિકવ્યાપાર નથી હોતો)

ભગવાન પોતે ક્યારેક જે લોકમાં પોતાની લીલા પ્રકટ કરવાની

ઈચ્છા કરે તો તેવી લીલાભૂમિ અતિશુદ્ધ મથુરા વિ. દેશોમાં, જેમ નયનગોલકોમાં ચક્ષુ ઈન્દ્રિય પ્રકટ થાય તે મુજબ તેવા લીલાપ્રદેશોમાં મુક્ત જીવાત્માને સ્થાપિત કરીને પોતે લીલા કરી શકે છે. ત્યારે પણ મુક્ત એટલે કે લીલામધ્યપાતી જીવોમાં લૌકિક વ્યાપાર/વ્યવહાર સંભવે નહિં. કેમકે ચક્ષુ ઈન્દ્રિય નયનગોલકોનું કાર્ય કરતી હોતી નથી કે ન તે ચક્ષુ ઈન્દ્રિય નયનગોલકનાં ડ્યારેક નષ્ટ થવાથી નાશ પામી શકે. આ બધું “દ્વિવીવ ચક્ષુઃ આતતમ્” (ઋક્સંહિ.૧૨૨૨૨૦) શ્રુતિનાં વ્યાખ્યાનના અન્તર્ગત ‘વિદ્વન્માણ્ડન’ ગ્રન્થમાં પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યું છે.

(ભગવદ્દિતરવિષયક ઈન્દ્રિયવ્યાપારનિષેધઃ)

ક્રિચ્ચ ઇન્દોગ્યે, “ભૂમૈવ સુખં ભૂમાત્વેવ વિજિજ્ઞાસિતવ્યઃ” (ઇન્દો.ઉપ.૭૨૩૧) ઈતિ ઉક્ત્વા ભૂમ્નો લક્ષણમ્ આહ “યત્ર ન અન્યત્ પશ્યતિ, ન અન્યત્ શૃણોતિ, ન અન્યદ્ વિજ્ઞનાતિ સ ભૂમા” (ઇન્દો.ઉપ.૭૨૪૧) ઈતિ. અત્ર “ન અન્યદ્ વિજ્ઞનાતિ” ઈત્યેતાવતૈવ ચારિતાર્થેઽપિ યદ્ ઈન્દ્રિયવ્યાપારો નિષિદ્ધઃ, તત્રાપિ અન્યવિષયકઃ, તેન ભગવદ્વિષયકઃ સ સિદ્ધો ભવતીતિ જગદ્વ્યાપારસા-હિત્યં સિદ્ધમ્. તત્ર તેન ભગવતએવ સ્વતન્ત્રફલત્વમ્ ઉક્તં ભવતિ. નહિ સુખસ્ય અન્યત્ પ્રયોજનમ્ અસ્તિ.

અનુવાદ :

(ભગવાનથી અન્યવિષયક ઈન્દ્રિયવ્યાપારનો નિષેધ)

વળી ઇન્દોગ્યોપનિષદ્માં “સાયું સુખ તો ભૂમા પુરુષ જ છે તેથી તેની જ જિજ્ઞાસા કરવી જોઈએ” (ઇન્દો.ઉપ.૭૨૩૧) આમ કહીને ભૂમાપુરુષનું લક્ષણ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે “જેનો અનુભવ થતાં બીજું કંઈ દેખાતું નથી, બીજું કંઈ સંભળાતું નથી, બીજા કોઈની ગતાગમ પડતી નથી. તેવો તે પુરુષ ભૂમા હોય છે” (ઇન્દો.ઉપ.૭૨૪૧) આવા શબ્દોમાં. અહિંયા “બીજા કોઈની ગતાગમ

પડતી નથી” આટલું ફક્ત કહી દીધું હોત તો તે પર્યાપ્ત થાત પરંતુ તે પછી પણ જે ઈન્દ્રિયોનાં વ્યાપારોનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો, તેમાંય પણ ભૂમાથી અતિરિક્ત કોઈ પણ વિષયો અનુભવાતાં નથી તેમ જે કહ્યું તેને કારણે ભૂમાનો અનુભવ ભગવદ્વિષયક અનુભવ હોય છે તે જાણાવવામાં આવ્યું. તેથી જગતિક વ્યાપાર કે વ્યવહાર તે અવસ્થામાં સંભવી શકતાં નથી. આ અવસ્થામાં તો કેવળ ભગવાન્ જ સ્વતન્ત્ર ફલ તરીકે અનુભવાતાં હોય છે. ભગવદનુભૂતિનાં સુખથી ભિન્ન બીજું ફલનું પ્રયોજન શું હોઈ શકે!

પ્રત્યક્ષોપદેશાદ્ ઈતિ ચેદ્ ન, આધિકારિકમણ્ડલસ્થોક્તે: ॥૪૧૪૧૧૮॥

(પૂર્વપક્ષાન્તરમ્)

* નનુ એતત્પ્રકરણએવ છાન્દોગ્યે પદ્યતે “સર્વ હ પશ્યતિ” (છાન્દો.ઉપ.૭૨૬૨) ઈતિ સર્વવિષયકપ્રત્યક્ષમ્ ઉપદિશ્યતઈતિ અન્યવિષયકવ્યાપારરાહિત્યં ન ઉપપદ્યતે! * ઈતિ આશંક્ય

અનુવાદ :

(અન્યપૂર્વપક્ષ)

હવે એક શંકા એમ થાય છે કે છાન્દોગ્યોપનિષદનાં આ પ્રકરણમાં જ “તે બધું જુવે કે જોઈ શકે છે” (છાન્દો.ઉપ.૭૨૬૨) આમ દરેક વિષયનું ચાક્ષુષ જ્ઞાન જે મુક્તાવસ્થામાં થઈ શકતું હોય તો લૌકિક વ્યાપારો સિવાય બધું અનુભવી શકાય તે સ્વીકાર્ય ન બને! *

(સમાધાનમ્)

સમાધત્તે આધિકારિક...ઈત્યાદિના. અત્ર ઈદમ્ ઉચ્યતે “સો અશ્નુતે...” (તૈત્તિ.ઉપ.૨૧૧), “લોકવત્તુ લીલાકૈવલ્યમ્” (બ્ર.સૂ.૨૧૧-૩૩) ઈત્યાદિભિઃ નિત્યલીલામધ્યપાતિત્વં તસ્ય ઉચ્યતે. “ન અન્યત્

પશ્યતિ” (છાન્દો.ઉપ.૭૨૪૧૧) ઈત્યાદિશ્રુતિવશાન્ જગદ્વ્યાપારવર્જ
ભોગકરાગું પૂર્વસૂત્રોગ ઉક્તમ્.

અનુવાદ :

(સમાધાન)

આનાં સમાધાનરૂપે આધિકારિક...વિ. શબ્દોથી હેતુ આપે છે. કહેવાનો અભિપ્રાય આમ છે કે “તે બ્રહ્મજ્ઞાની પોતાની બધી કામના બ્રહ્મની સાથે પરિપૂર્ણ કરી લેતો હોય છે...” (તૈત્તિ.ઉપ.૨૧૧), “પરમાત્માનું સૃષ્ટિરૂપે પ્રકટ થવું લોકમાં જેમ કોઈક લીલાનાં રૂપે કાંઈ કરે તે જ મુજબ જાણવું” (બ્ર.સૂ.૨૧૧૩૩) વિગેરે વચનોને આધારે નિત્યલીલામાં મુક્તાત્માઓની સ્થિતિ વર્ણવાયેલી છે. “બીજું કાંઈ દેખાતું નથી” (છાન્દો.ઉપ.૭૨૪૧૧) વિગેરે શ્રુતિવચનોને આધારે જગતિક વ્યાપારો સિવાયનાં બધાં જ પ્રકારનાં બ્રહ્માનંદનો અનુભવ થવાની વાત પૂર્વસૂત્રમાં જણાવવામાં આવી.

(શંકાન્તરમ્)

અથ ઈદં વિચાર્યતે : “ન અન્યત્ પશ્યતિ” (તત્રૈવ) ઈતિ પ્રકરણએવ “સર્વં હ પશ્યતિ” ઈતિ સર્વવિષયકં દર્શનમ્ ઉચ્યતે, તત્ કથં પૂર્વોક્તમ્ ઉપપદ્યતે? ઈતિ. કિમ્ચ એકસ્યૈવ ભક્તસ્ય દેશકાલભેદેન ક્રિયામાણાનેકલીલાસમ્બન્ધિત્વં ભવતિ; તત્ ચ લીલાનિત્યતાયાં ન ઘટતે, યતઃ તત્તદ્દેશ-તત્તત્કાલ-સમ્બન્ધિની સા અનિત્યા. એવં સતિ એકસ્ય અનેકરૂપત્વં જીવસ્ય ન સમ્ભવતીતિ તન્નિત્યત્વમપિ ન સિધ્યતિ ઈતિ.

અનુવાદ :

(અન્ય શંકા)

હવે પ્રસંગોપાત્ત આ વિચારી લેવું આવશ્યક છે કે : “બીજું કાંઈ દેખાતું નથી” (ત્યાંજ) આ પ્રકરણમાં જ “બધું તેને દેખાય

છે” આમ બધાં જ વિષયોનું જે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન વર્ણવાયું, તે ઉપપન્ન કેમ થાય? વળી એક જ દેશકાલનાં ભેદે ભગવાનુદ્વારા કરવામાં આવતી અનેક લીલાઓમાં એક જ ભક્ત કેવી રીતે જોડાય; અને તેવું તો ભગવાનની લીલા જે નિત્ય હોય તો તેમાંય ઉપપન્ન થાય નહિં, કેમકે તે-તે દેશ-કાલથી જોડાયેલી લીલા તો નિત્ય ન હોઈ શકે. આમ જીવાત્મા એક હોવાથી તેની અનેકરૂપતા માન્ય થઈ શકતી નથી અને તેથી જ મુક્ત જીવાત્મા સાથે ભગવાન દ્વારા કરવામાં આવતી લીલા પણ નિત્ય હોઈ શકતી નથી.

(તત્સમાધાનમ્)

તત્ર ઉચ્યતે : શ્રુતૌ ‘સર્વ’પદેન ન જગદ્ ઉચ્યતે કિન્તુ યસ્યાં-યસ્યાં લીલાયાં દેશકાલભેદેન ક્રિયમાણાયામ્ અધિકૃતો યઃ એકો ભક્તઃ, તસ્યૈવ તાવન્તિ રૂપાણિ સન્તિ તાનિ ‘આધિકારિકાણિ’ ઈતિ ઉચ્યન્તે. તેષાં મણુડલં સમૂહઃ તત્ર સ્થિતવસ્તુમાત્રમ્ ઉચ્યતઈતિ ન અનુપપન્નં કિચ્ચિત્, અતએવ અગ્રે પદ્યતે “સર્વમ્ આપ્નોતિ સર્વશઃ” (છાન્દો.ઉપ.૭૨૬૨) ઈતિ, “સ એકધા ભવતિ, ત્રિધા ભવતિ, પચ્ચધા ભવતિ, સપ્તધા નવધા ચૈવ પુનઃ ચ એકાદશઃ સ્મૃતઃ. શતં ચ દશં ચૈકઃ ચ સહસ્રાણિ ચ વિંશતિઃ” (છાન્દો.ઉપ.૭૨૬૨) ઈતિ. યથા મણુડલવર્તિષુ પુંસુ ન એકસ્ય પ્રાથમ્યેન પ્રાધાન્યં વક્તું શક્યમ્, તથા એતેષ્વપિ રૂપેષુ ઈતિ જ્ઞાપનાય ‘મણુડલ’પદમ્ ઉક્તમ્.

અનુવાદ :

(તેનું સમાધાન)

તેનો જવાબ આપવામાં આવે છે : આવા શ્રુતિવચનોમાં ‘સર્વ’શબ્દથી જગત્ અભિપ્રેત નથી કિન્તુ જે-જે લીલાઓમાં જે દેશ-કાલનાં પ્રભેદ હોય તેવી લીલાઓમાં જે જીવાત્માને ભગવાન સાથે રાખવા માંગતા હોય તેવો તે એક ભક્ત હોય છે, તેનાં જ તેટલાં રૂપો ભગવાન પ્રકટ કરતા હોય છે તે રૂપોને ‘આધિકારિક’

રૂપો કહેવાય છે. તેમનું મણ્ડલ કહેતા સમૂહ અર્થ થાય તેમાં હોવું અહિં કહેવામાં આવતું હોવાથી કોઈ અનુપપત્તિ રહી જતી નથી. તેથી જ આગળ જતાં આમ પણ કહેવામાં આવ્યું કે “તેને બધી રીતે બધું મળી રહે છે” (છાન્દો.ઉપ.૭૨૬ાર), “તે એકરૂપે, ત્રણરૂપે, પાંચ રૂપે, સાત રૂપે નવ રૂપે અને અગ્યાર રૂપે પણ પ્રકટ થતાં હોય છે. એટલું જ નહિં બલ્કે એક સો અગ્યાર રૂપે વીસ હજાર રૂપો પણ” (છાન્દો.ઉપ.૭૨૬ાર). જેમ અનેકોનાં સમૂહમાં અવસ્થિત કોઈ એક પુરુષમાં પ્રાથમિક પ્રાધાન્ય માની ન શકાય, તેમજ આવા રૂપોની બાબતમાં પણ કહી શકાય તેથી ‘મણ્ડલ’પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

વિકારવર્તિ ચ તથાહિ સ્થિતિમ્ આહ ॥૪૪૧૯॥

(શંકાન્તરમ્)

* નનુ એવં સતિ “શ્વઃ ત્વદ્ગેહમ્ આયાસ્યે” ઈતિ પ્રભુગા ઉક્તે તદાશયા તત્સ્થિતિઃ ન ઉપપદ્યતે, નિત્યત્વાદ્ લીલાયાઃ તસ્ય કાલસ્ય તદાગમનસ્ય ચ તદાપિ વર્તમાનત્વાત્. તથા પ્રભૂક્તિરપિ ન ઉપપદ્યતે* ઈતિ આશંક્ય

અનુવાદ :

(અન્ય શંકા)

અહિં એક શંકા થાય કે * આમ જ જે હોય તો અવતારલીલામાં ભગવાન્ કોઈક ભક્તને આશ્વાસન આપે કે “કાલે તારે ઘેર આવીશ” તો તેવી આશાએ ભગવાન્ની પ્રતીક્ષા કેમ ઉપપન્ન થઈ શકે, કેમકે લીલા તો નિત્ય માનવામાં આવી રહી છે, તેથી તે આગમન કે આગમનનો સમય પણ ત્યારે નિત્ય હોવાથી સિદ્ધ જ છે. તેમ ભગવાન્ના વચન પણ ઉપપન્ન થતાં નથી*.

(તત્સમાધાનમ્)

સમાધત્તે. ઈહ ભગવલ્લીલા પ્રકૃતિઃ તદ્વિરુદ્ધો અર્થો ‘વિકારઃ’ ઈતિ ઉચ્યતે. તત્ર ન વર્તતે તજ્ઞાનં તાદૃશં ચ ભવતિ યત્ સ્વરૂપં પ્રતિ તથા વદતિ તસ્ય સ્વરૂપે તદા ભગવત્સ્થિતિજ્ઞાનં ન ભવતિ ઈતિ અર્થઃ. ઉપલક્ષણગ્ચ એતત્. અતો યદેશકાલવિશિષ્ટા યાદૃશી યા લીલા, તસ્યાઃ તાદૃશ્યાએવ તલ્લીલામધ્યપાતિનો ભક્તસ્ય જ્ઞાનં, ન અન્યવિષયકમ્ ઈતિ જ્ઞેયમ્. અતએવ દ્વિતીયસ્યાપિ “મહાં પૂર્વમ્ ઉક્તમ્ આસીત્ તેન આગતઃ” ઈત્યેવ જ્ઞાનં ભવતિ. તદૈવ હિ રસોદયો અતો રસરૂપમધ્યપાતિત્વાદ્ લીલાયાઃ રસસ્ય ચ ભગવદાત્મકત્વાદ્ ભગવદ્રૂપત્વેન સર્વમ્ ઉપપદ્યતે લીલાયામ્.

અનુવાદ :

(તેનું સમાધાન)

આવી શંકાનું સમાધાન કરે છે કે પ્રકૃત ભગવલ્લીલાથી વિરુદ્ધ દરેક વાતને માટે ‘વિકાર’ પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. તેથી તેવા સમયે તે ભક્તને ભગવાન્ મારે ઘેર નથી આમ લાગતું હોય છે તેથી તે ભક્ત ભગવાનને પધારશે આવી પ્રતીક્ષા કરી શકે છે. તેથી તે સમયે ભગવાનનું તેવું સ્વરૂપ તેને ભાસે છે. આ તો ઉદાહરણરૂપે કહેવાયું છે કેમકે ખરેખર તો જે દેશ કે જે કાલ માં જેવી લીલા ભગવાન્ કરવા માંગતા હોય તેવી લીલામાં સહભાગી થનાર ભક્તને તે ભગવલ્લીલાનું ભાન તેમજ થાય છે, બીજી કોઈ રીતે કે બીજી કોઈ વાતનું ભાન થતું નથી. તેથી જ ભક્તને પણ ભગવાન્ જ્યારે પધારે ત્યારે બીજી લીલાનાં અવસરે “મને વચન આપ્યું હતું તેથી ભગવાન્ પધાર્યા” આમ ભાન સંભવી શકે. જ્યારે આવી રીતે થાય ત્યારે જ લીલામાં રસાત્મકતા પ્રકટે, કેમકે લીલા પણ રસમધ્યપાતિની હોય છે અને તે રસ પણ ભગવદાત્મક હોય છે એક ભગવાનનાં અનેક રૂપો સંભવી શકતા હોવાથી ભગવલ્લીલામાં બધું જ ઉપપન્ન થઈ જાય છે.

અત્ર પ્રમાણમ્ આહ તથાહિ સ્થિતિમ્ આહ ઈતિ. “સર્વમ્ આપ્નોતિ સર્વશઃ” (છાન્દો.ઉપ.૭૨૬૨) ઈતિ શ્રુતિઃ એકસ્યૈવ ભક્તસ્ય સર્વશઃ સર્વેઃ પ્રકારેઃ સર્વલીલાસમ્ આપ્નોતિ ઈતિ વદન્તિ ઉક્તરીત્યૈવ લીલાયાં સ્થિતિમ્ આહ ઈતિ અર્થઃ. અતો વસ્તુવેવ ઈદમ્ અલૌકિકમ્ ઈદશમ્ ઈતિ મન્તવ્યં વૈદિકેઃ ઈતિ. અલૌકિકે અર્થે લૌકિકરીત્યનુસરાણાં ન યુક્તં કિન્તુ અલૌકિકરીત્યનુસરાણમેવ યુક્તમ્ ઈતિ હિ શબ્દેન દ્યોત્યતે. એતેન “રસો વૈ સ” (તૈત્તિ.ઉપ.૨૧૭) ઈતિ શ્રુતેઃ લીલાવિશિષ્ટએવ પ્રભુઃ તથા ઈતિ તાદશએવ પરમફલમ્ ઈતિ જ્ઞાપિતં ભવતિ.

અનુવાદ :

આ બાબતમાં પ્રમાણ જણાવે છે તથાહિ સ્થિતિમ્ આહ પદો વડે. “તેને બધી રીતે બધું મળી રહે છે” (છાન્દો.ઉપ.૭૨૬૨) આ શ્રુતિવચનમાં એક જ ભક્તને માટે સર્વશઃ બધી રીતે બધું લીલાસનું ભાન મળી રહે છે આમ પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિ કહેલી રીત મુજબ જ ભગવલ્લીલામાં ભક્તની સ્થિતિ પ્રતિપાદિત કરે છે. આ તો અલૌકિક વસ્તુ આવી જ છે તેથી આમ જ સ્વીકારી લેવી વૈદિકોમાટે ઉચિત ગણાય. અલૌકિક બાબતમાં લૌકિક રીતિનું અનુસરાણ યોગ્ય નથી પરંતુ અલૌકિક વિચારરીતિનું અનુસરાણ જ યુક્ત હોય છે આ વાત હિ પદના પ્રયોગદ્વારા ભારપૂર્વક કહેવામાં આવી છે. આથી “રસો વૈ સ” (તૈત્તિ.ઉપ.૨૧૭) શ્રુતિને આધારે ભગવાનનું સ્વરૂપ લીલાવિશિષ્ટ જ હોવાથી પરમફલનું સ્વરૂપ પણ તે મુજબ સ્વીકારવું યુક્ત ગણાય.

(શ્રુતિસ્મૃત્યાદિભિઃ ભગવતઃ અચિન્ત્યાનન્તશક્તિમત્ત્વમ્)

દર્શયતશ્ચ એવં પ્રત્યક્ષાનુમાને ॥૪૧૪૧૨૦॥

નય લૌકિકયુક્તિવિરોધો અત્ર બાધકત્વેન મન્તવ્યઃ કિન્તુ સાધકત્વેન, યતઃ પ્રત્યક્ષાનુમાને શ્રુતિસ્મૃતીઅપિ લૌકિકયુક્ત્યપ્રસારેણ અલૌકિકે ભગવત્સમ્બન્ધિનિ અર્થે અન્યથાભાવનં નિષેધતિ “ન એષા તર્કેણ મતિઃ આપનેયા” (કઠોપ.૧૨૨) “પરા અસ્ય શક્તિઃ વિવિધૈવ શ્રૂયતે સ્વાભાવિકી જ્ઞાનબલક્રિયા ચ” (શ્વેતા.ઉપ.૬૧) “અલૌકિકાસ્તુ યે ભાવાઃ ન તાન્ તર્કેણ યોજ્યેત્” (મહાભા.પા૧૨) શ્રીભાગવતેચ “નહિ વિરોધઃ ઉભયં ભગવતિ અપરિગણિતગુણગણે ઈશ્વરે અનવગાહ્યમાહાત્મ્યે અર્વાચીન-વિકલ્પ-વિતર્ક-વિચાર-પ્રમાણાભાસ-કૃતર્કશાસ્ત્ર-કલિલાન્તઃ કરણાશય-દુરવગ્રહવા-દિનાં વિવાદાનવસરે” (ભાગ.પુરા.૬૧.૩૬) ઈત્યાદિવાક્યૈઃ અચિન્ત્યાનન્તશક્તિમત્ત્વેન ભગવત્સ્વરૂપસ્યૈવ પરમફલત્વં પ્રદર્શ્યતે.

અનુવાદ :

(શ્રુતિસ્મૃત્યાદિવડે ભગવાનનું અચિન્ત્યાનન્તશક્તિપાણું)

આ બાબતમાં લૌકિક યુક્તિને કારણે આવતો વિરોધાભાસ શ્રૌત નિર્ધારણમાં બાધક બની શકતો નથી બલ્કે સાધક સિદ્ધ થતો હોય છે, કેમકે પ્રત્યક્ષાનુમાને એટલે કે પ્રત્યક્ષ શ્રુતિવચન અને સ્મૃતિવચનોને કારણે અનુમાનિત શ્રુતિવચન પણ લૌકિક યુક્તિનું નિવારણ કરી અલૌકિક ભગવત્સંબંધી બાબતમાં અન્યથાભાવના કરવાનું નિષેધ કરે છે “આ શ્રુતિ પ્રકટ થતી અભિમતિ યુક્તિથી મટાડવી જોઈએ નહિ” (કઠોપ.૧૨૨) “એની તો અનેકવિધ શક્તિઓ સંભળાય છે જેમકે સ્વાભાવિક જ્ઞાનશક્તિ બલ અને ક્રિયાશક્તિ પણ” (શ્વેતા.ઉપ.૬૧) “જે અલૌકિક બાબત હોય તેમાં તેમને આપણાં તર્કો સાથે ક્યારેય જોડવી જોઈએ નહિ” (મહાભા.પા૧૨) શ્રીભાગવત પુરાણમાં પણ “ભગવાન્માં કોઈ પણ જાતનો વિરોધાભાસ હોતો નથી કેમકે તેઓ અપરિગણિત ગુણોવાળા હોય છે, જેણે જેમનાં અગાધ માહાત્મ્યનું અવગાહન થઈ ન શકે એવા ઈશ્વર હોવાથી અર્વાચીન વિકલ્પ વિતર્ક વિચાર કે પ્રમાણાભાસવાળા કૃતર્કશાસ્ત્રથી કલુષિત અન્તઃકરણને કારણે

તે ભગવાનનું સાચું સ્વરૂપ સમજવું જોઈએ અઘરું નીવડતુ હોવાથી તે ભગવાન તેવાઓ દ્વારા ઉભા કરવામાં આવતાં વિવાદોથી પર હોય છે” (ભાગ.પુરા.દાહાડ૬) આવા અનેક વાક્યોને આધારે તે ભગવાનમાં અચિન્ત્ય અનંત શક્તિઓ રહેતી હોવાથી ભગવત્સ્વરૂપ જ પરમ ફલ હોય છે તે દર્શાવવામાં આવ્યું.

કિંચ “તા વાં વાસ્તૂનિ ઉભસિ ગમઘ્ચે યત્ર ગાવો ભૂરિશ્ચુંગા અયાસઃ, અત્ર આહ તદ ઉરુગાયસ્ય વૃષ્ણઃ પરમં પદમ્ અવભાતિ ભૂરિ” (ઋકસંહિ.૨૨૨૨૪) ઈતિ ઋગ્વેદે પદ્યતે કિંચિત્પાઠભેદેન યજુઃશાખાયામપિ. તા તાનિ વાસ્તૂનિ વાં ગોપીમાધવયોઃ સમ્બન્ધીનિ ગમઘ્ચે પ્રસાદત્વેન પ્રાપ્તુમ્ ઉભસિ કામયામહે. તાનિ કાનિ? ઈતિ આકાંક્ષાયાં ગૂઢાભિસન્ધિમ્ ઉદઘાટયતિ યત્ર શ્રીગોકુલે ગાવો ભૂરિશ્ચુંગાઃ બહુશ્ચુંગાઃ રુરુપ્રભૃતયો વસન્તિ ઈતિ શેષઃ. શામ્યારણ્યપશૂપલક્ષ્ણગાર્થમ્ ઉભયોરેવ ગ્રહણમ્. અત્ર આહ ભૂમાવેવ તદ ઉરુગાયસ્ય બહુગીયમાનસ્ય વૃષ્ણઃ ભક્તેષુ કામાન્ વર્ષતિ ઈતિ વૃષા તસ્ય પદં સ્થાનં વૈકુણ્ઠં, તતોડપિ પરમમ્ અધિકમ્, અત્ર વિચિત્રલીલાકરાગાત્. ભૂરિ યમુનાપુલિન-નિકુન્જ-ગોવર્ધનાદિ-રૂપત્વેન બહુરૂપમ્. તથાય તત્રત્યાનિ તાનિ કામયામહે ઈતિ વાક્યાર્થઃ સમ્પદ્યતે.

અનુવાદ :

વળી “તા વાં વાસ્તૂનિ ઉભસિ ગમઘ્ચે યત્ર ગાવો ભૂરિશ્ચુંગા અયાસઃ, અત્ર આહ તદ ઉરુગાયસ્ય વૃષ્ણઃ પરમં પદમ્ અવભાતિ ભૂરિ” (ઋકસંહિ.૨૨૨૨૪) ઋગ્વેદમાં આવું એક વચન ઉપલબ્ધ થાય છે. થોડાક પાઠભેદ સાથે યજુર્વેદની શાખામાં પણ આવું વચન ઉપલબ્ધ થાય છે. તા તે વાસ્તૂનિ વાં ગોપી અને માધવ થી સંબંધ ધરાવનારી ગમઘ્ચે તેનાં અનુગ્રહ કે પ્રસાદ થી મેળવી લેવાની ઉભસિ કામના કરીએ છીએ. તે કેવી? આ જિજ્ઞાસાની પૂર્તિ તરીકે ગૂઢ અભિસન્ધિ પ્રકટ કરે છે યત્ર શ્રીગોકુલમાં ગાવો ભૂરિશ્ચુંગાઃ

અનેકવિધ શિંગડાવાળા હરણો વિ. વસતા હોય છે. પ્રજામાં ગ્રામ્ય અને આરણ્ય પ્રભેદવાળા ઘણાં બધા પશુઓનો વાસ જાણાવવા આવું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. બીજી એક વાત આ ભૂમિની બાબતમાં એમ જાણાવે છે કે તદ્ ઉરુગાયસ્ય ઘણી બધી રીતે જેની કીર્તિ ગવાતી હોય એવા વૃષ્ણુઃ ભક્તોની સઘળી કામનાઓને પૂર્ણ કરનારા ભગવાનનું પદ સ્થાન જે વૈકુંઠ, તેનાં કરતા પણ પરમમ્ અધિક, આ પ્રજામાં ભગવાન્ લીલા પ્રકટ કરતા હોય છે. ભૂરિ યમુનાનાં કાંઠે, નિકુંજેમાં, ગોવર્ધન ગિરિ ઉપર આવા તે ભગવાનનાં અનેક રૂપો પ્રકટ થતાં હોય છે. તેથી ત્યાં જે આવા રૂપો પ્રકટ થતાં હોય તે રૂપોને માણવાની અમને કામના છે આમ વાક્યનો અર્થ નિષ્પન્ન થાય છે.

(આચાર્યાણાં તાત્પર્યમ્ : પ્રભોરેવ સ્વતઃપુરુષાર્થત્વમ્)

એતેન લીલાસમ્બન્ધિવસ્તૂનાં યત્ર ફલત્વેન પ્રાર્થનં, તત્ર તલ્લીલાકર્તુઃ પરમફલત્વે કિં વાચ્યમ્! ઈતિ આશયો જ્ઞાપ્યતે. “અથહ વાવ તવ મહિમાઽમૃતરસસમુદ્રવિપ્રુષા સકૃલ્લીટયા સ્વમનસિ નિષ્પન્દમાનાનવ-તરસુખેન વિસ્મારિતદષ્ટશ્રુતસુખલેશાભાસાઃ પરમભાગવતાઃ” (ભાગ. પુરા. - દાહારહ) ઈતિ શ્રીભાગવતે. એતેનાપિ કેમુતિકન્યાયેન પ્રભોરેવ સ્વતઃપુરુષાર્થત્વં જ્ઞાપ્યતે. ફલપ્રકરણત્વાત્ તદેવ આચાર્યતાત્પર્યવિષયઃ ઈતિ જ્ઞાપ્યતે.

અનુવાદ :

(આચાર્યાચરણોનું તાત્પર્ય : પ્રભુજ સ્વતઃપુરુષાર્થરૂપ છે)

આથી ભગવાનની લીલા સાથે સંબંધ ધરાવનારી વસ્તુઓની બાબતમાં જ્યાં ફલબુદ્ધિ રાખી આકાંક્ષા સેવવામાં આવતી હોય, ત્યાં તેવી લીલાઓ કરનારા પ્રભુનાં પરમ ફલ હોવાની બાબતમાં કહેવાપાણું કાંઈ રહી જતું નથી. “હવે તારી આ મહિમાનાં અમૃતરૂપ સમુદ્રનાં છાંટાને એક વખત ચાખી લેનારને પોતાનાં મનમાં જે નિત્યનૂતન

સુખનો સંચાર થાય છે તેને કારણે જગત્માં જ્યેલાં કે સાંભળેલાં મિથ્યા સુખો વિસ્મૃત થઈ જાય છે તે પરમ ભાગવતોને” (ભાગ.પુરા.દાહરહ) આમ શ્રીભાગવતમાં કહેવાયું છે. આ કારણે પણ કેમુતિકન્યાયે પ્રભુ જ પોતે સ્વતઃપુરુષાર્થ છે તે જાણાયું. ફલપ્રકરણ હોવાથી તે જ આચાર્યને અભિપ્રેત આશય છે એમ જાણાય છે.

(શ્રીપુરુષોત્તમસ્યૈવ ફલરૂપત્વે હેત્વન્તરનિરૂપાગમ્)
ભોગમાત્રસામ્યલિંગાત્ ચ ॥૪૧૪૧૨૧ ॥

ઈતોઽપિ હેતોઃ પુરુષોત્તમસ્વરૂપમેવ પરમં ફલમ્ ઈતિ જ્ઞાયતે. યતઃ “સો અશ્નુતે સર્વાન્ કામાન્ સહ બ્રહ્માગા વિપશ્ચિતા” (તૈત્તિ.ઉપ.૨૧૧) ઈતિ શ્રુતી ભક્તસામ્યમ્ ઉચ્યતે. તચ્ચ પુરુષોત્તમએવ સમ્ભવતિ. યતઃ સખ્યં દત્વા તત્કૃતાત્મનિવેદનમ્ અંગીકુર્વન્ અતિકરુણઃ સ્વસ્વરૂપાનન્દમ્ અનુભવયન્ તં પ્રધાનીકરોતિ. અન્યથા ભક્તો અનુભવિતું ન શક્તુયાદ યુક્તચ્ચ એતત્ પ્રાપ્તં ફલં સ્વાધીનં ભવત્યેવ અન્યથા ફલત્વમેવ ન સ્યાત્. તથાચ અસ્માદ્ લિંગાદપિ પ્રભોરેવ પરમફલત્વં સિદ્ધ્યતિ. “ન તત્સમઃ ચ અભ્યધિકઃ ચ દશ્યતે” (શ્વેતા.ઉપ.૬૧૮) ઈતિ શ્રુતિવિરોધપરિહારાય ‘માત્ર’પદમ્. નચ અત્ર કામભોગસ્ય ફલત્વં શંકનીયમ્ “આપ્નોતિ પરમ્” (તૈત્તિ.ઉપ.૨૧૧) ઈત્યેતદ્વ્યાકૃતિરૂપત્વાત્ સ્વરૂપાનુભવરૂપત્વાદ્ ભોગસ્ય. અનુભૂયમાનસ્યૈવ હિ સુખસ્ય લોકે પુરુષાર્થત્વોક્તેઃ.

અનુવાદ :

(ફલરૂપ તો શ્રીપુરુષોત્તમ જ હોઈ શકે તેનાં સમર્થનમાં બીજો પણ હેતુ) બીજો પણ એક હેતુ છે કે જેથી પરમફળ રૂપે પુરુષોત્તમને જ સ્વીકારવું યોગ્ય છે. કેમકે “તે બ્રહ્મજ્ઞાની વિપશ્ચિત્ બ્રહ્મની સાથે બધી જ કામનાઓને પૂર્ણ કરી શકે છે” (તૈત્તિ.ઉપ.૨૧૧) આ

શ્રુતિ જ્ઞાની અને ભક્ત બેઝિને એક-સરીખા આવેખે છે. અને આ તો પુરુષોત્તમને માનીએ તો શક્ય બને. કેમકે પુરુષોત્તમ જ પોતાનું સખ્ય પ્રદાન કરીને ભક્તે કરેલ આત્મનિવેદનનો અંગીકાર કરીને અતિશય કરુણા દેખાડીને પોતાનાં સ્વરૂપનાં આનન્દનો અનુભવ કરાવવા જીવાત્માને પ્રમુખતા આપતો હોય છે. એ પુરુષોત્તમ જે ભક્તને પ્રમુખતા ન આપે તો ભક્ત પોતાનાં પ્રિય પ્રભુને અનુભવી જ ન શકે. કેમકે જે ફલાનુભૂતિ જીવાત્માને થતી હોય તે જે તે જીવાત્માને આધીન ન હોય તો તેવી અનુભૂતિની બાબતમાં ફલાનુભૂતિ હોવાનો ભાવ જ અનુભવકર્તામાં પ્રકટ થયી શકતો નથી. તેથી આ હેતુને કારણે પણ પ્રભુ પોતે જ પરમફલ હોય છે તે સિદ્ધ થાય છે.

(અત્ર આશંકાન્તરમ્)

એવં ભગવતઃ સ્વતઃ પુરુષાર્થરૂપત્વમ્ ઉક્ત્વા કર્મફલભોગાનન્તરમ્
આવૃત્તિવદ્ અત્રાપિ આવૃત્તિઃ ભવિષ્યતિ ઈતિ આશંકાનિરાસાય
ઉત્તરં પઠતિ :

અનુવાદ :

(આ બાબતમાં બીજી પણ એક આશંકા)

આમ ભગવાન્ પોતે જ પુરુષાર્થરૂપ છે તે સમજવીને જગત્માં પોતે કરેલાં કર્મોનાં ફલ ભોગવ્યા પછી જીવાત્માને ફરીથી જગત્માં જનમવું પડતું હોય છે તેમજ પુરુષોત્તમનાં સ્વરૂપનાં આનન્દાનુભવ પછી પણ કદાચ જનમ લેવું પડતુ હશે આવી શંકાનાં સમાધાનમાટે હવે કહે છે :

અનાવૃત્તિઃ શબ્દાદ્ અનાવૃત્તિઃ શબ્દાત્ ॥૪૧૪૨૨॥

(સમાધાનમ્)

પુષ્ટિમાર્ગીય-ભક્તવિશેષ-પ્રવર્તકનિવર્તક-વેણુશબ્દાદ્ ભગવન્નિકટ-

गतौ अनावृत्तिः पूर्वोक्तिता, मर्यादामार्गीयाणां वेदङ्गात् शब्दात् तदुक्तसाधनाद्
अनावृत्तिः द्वितीयेन एतद्यपि तात्पर्यविषयः श्लिष्टो अर्थो ज्ञेयः. तथा
सति परमङ्गलम् अग्रे स्वतन्त्रेण भावी एति भावः. एति अलं विस्तरैण.

अनुवाद :

(ते शंकांनुं समाधान)

पोतानां विशेष ભક્તોને બોલાવવામાટે ભગવાને કરેલ વેણુનાદ સાંભળીને જ્યારે તે તેઓ ભગવાનની પાસે જાય તે કદિ પાછા સંસારમાં ફરતા નથી, આ બાબતનું પ્રતિપાદન તો પહેલાં જ કરી દીધો છે. અહિંયા હવે મર્યાદામર્ગીય ભક્તોને પણ સંસારમાં પાછાં ફરવું પડતું નથી તે સમજાવી રહ્યા છે કે વેદંગ શબ્દોવડે દોષાડવામાં આવતાં સાધનોનું અનુષ્ઠાન કરનારાઓ પણ સંસારમાં ફરીથી આવૃત્તિ કરતા નથી તેથી પરમઙ્ગલ તો આગળ જતાં પોતાની મેળે જ તેમનું ભાવી બની રહેશે. આવો ભાવ પ્રકટ થયો. આ બાબતમાં આથી વધારે વિસ્તાર આવશ્યક નથી.

ઇતિ શ્રીમદ્વેદવ્યાસમતવર્તિ-શ્રીવલ્લભાચાર્યવિરચિતે
શ્રીમદ્બ્રહ્મસૂત્રાણુભાષ્યે ચતુર્થાધ્યાયે ચતુર્થઃ પાદઃ
સમાપ્તઃ ચતુર્થો અધ્યાયઃ

॥ ઉદ્ધરણતાલિકા ॥

અથ અહમ્ અંશકલયા...	(ભાગ, પુરા. ૩૨૧૩૨)	૬
અથહ વાવ તવ મહિમા...	(ભાગ. પુરા. ૬૧૨૮)	૧૮૫
અનાવૃત્તિ: શબ્દાદ્ અનાવૃત્તિ:...	(બ્ર. સૂ. ૪૪૨૨)	૧૩૬
અનેન જીવેન આત્મના...	(ઇન્દો. ઉપ. ૬૩૨)	૧૬૩
અપિવા તમ્ આદેશમ્...	(ઇન્દો. ઉપ. ૬૧૨-૩)	૧૪૨
અરૂપવદેવ હિ...	(બ્ર. સૂ. ૩૨૧૪)	૧૬૪
અલૌકિકાસ્તુ યે ભાવા:...	(મહાભારત. પા ૧૨)	૧૮૩
અસત્યમ્ અપ્રતિષ્ઠં તે જગદ્...	(ભગ. ગીતા. ૧૬૮)	૧૩૬
અસ્થૂલ...	(બૃહ. ઉપ. ૩૮૧૮)	૧૩૪
અસદ્વા ઈદં અગ્રે	(ઇન્દો. ઉપ. ૬:૨:૧)	૧૫૬
અહં સર્વસ્ય જગત: પ્રભવ:...	(ભગ. ગીતા. ૭૬)	૧૪૮
અહમ્ અસ્મિ બ્રહ્મ અહમ્...	(મહાનારા. ઉપ. પા ૧૦)	૧૭૮
એકવેન પૃથક્ત્વેન બહુધા...	(ભગ. ગીતા. ૮૧૫)	૧૪૭
એકદેશવિકૃતમ્ અનન્યવદ્ ભવતિ...	(પાણિ. પરિ. પા. ૩૭)	૭૪
એકમેવ અદ્વિતીયમ્...	(ઇન્દો. ઉપ. ૬૨૧૧)	૧૩૪, ૧૬૫
એકસ્યૈવ મમ અંશસ્ય જીવસ્યૈવ...	(ભાગ. પુરા. ૧૧૧૧૧૪)	૧૩૬
એકેન મૃત્પિણ્ડેન સર્વ મૃણ્મયં...	(ઇન્દો. ઉપ. ૬૧૧૪)	૧૪૨
એષહિ એવ સાધુ કર્મ કારયતિ...	(કૌષી. ઉપ. ૩૮)	૧૬૧
આકાશાદેવ...	(ઇન્દો. ઉપ. ૧૧૮૧)	૧૫૦
આત્મૈવ ઈદં સર્વમ્...	(ઇન્દો. ઉપ. ૭૨૫૨)	૧૩૪
આનન્દાદ્ધયેવ...	(તૈત્તિ. ઉપ. ૩૬)	૧૫૦
આપ્તકામ...	(બૃહ. ઉપ. ૪૩૨૧)	૧૬૦
આપ્નોતિ પરમ્...	(તૈત્તિ. ઉપ. ૨૧)	૧૮૬

ઈદં સર્વં યદ્ અયમ્ આત્મા...	(બૃહ.ઉપ.૨ાઠા૬)	૧૪૬
ઈહ આગતો અહં વિરહાતુરાત્મા...	(ભાગ.પુરા.૩ાઠા૨૦)	૧૭૫
કર્તા કારયિતા હરિઃ...	()	૧૧૩
કતરિમ્ ઈશં પુરુષં બ્રહ્મયોનિમ્ ...	(મુંડ.ઉપ.૩૧૧૩)	૧૫૦
ક્ષીણો પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશન્તિ...	(ભગ.ગીતા.૯ા૨૧)	૩૮
જ્ઞાની પ્રિયતમો અતો મે...	(ભાગ.પુરા.૧૧૧૯૧૩)	૮૫
તંતુ ઔપનિષદં પુરુષં પૃચ્છામિ...	(બૃહ.ઉપ.૩૯૧૨૬)	૧૨૨
તતો માં તત્ત્વતો જ્ઞાત્વા...	(ભગ.ગીતા.૧૮૧૫૫)	૧૩૬
તદ્ આત્માનં સ્વયમ્ અકુરુત્...	(તૈત્તિ.ઉપ.૨ા૭)	૧૨૭, ૧૪૯, ૧૫૬
તદ્ યો અહં સો અસૌ...	(ઐત.આર.૨ા૧૨ા૨)	૧૭૮
તપસૈવ યથા પૂર્વં સ્મૃષ્ઠા...	(ભાગવતપુરાણ.૩૧૨૧૧૮)	૧૬૩
તમેવ વિદિત્વા અતિમૃત્યુમ્ એતિ...	(શ્વેતા.ઉપ.૩૮)	૯૫
તમ્ એતં વેદાનુવચનેન બ્રાહ્મણા...	(બૃહ.ઉપ.૪ાઠા૨૨)	૧૨૧
તર્કાપ્રતિષ્ઠાનાદ્...	(બ્રહ્મસૂત્ર.૨ા૧૧૧)	૧૫૪
તસ્માદ્ વા એતસ્માદ્ આત્મનઃ...	(તૈત્તિ.ઉપ.૨ા૧)	૧૧૬
તા વાં વાસ્તૂનિ ઉભસિ...	(ઋક્સંહિતા.૨ા૨ા૨૪)	૧૯૪
તાસાં બ્રહ્મ મહદ્ યોનિર...	(ભગ.ગીતા.૧૪ા૪)	૧૫૧
ત્રીણિ રૂપાણિ...	(છાન્દો.ઉપ.૬ાઠા૧)	૧૪૪
દિવીવ ચક્ષુઃ આતતમ્...	(ઋક્સંહિતા.૧ા૨૨ા૨૦)	૧૮૫
દ્વયાઃ હ પ્રાજ્ઞપત્યાઃ...	(બૃહ.ઉપ.૧ા૩૧)	૨૬, ૨૮
ન અન્યત્ પશ્યતિ...	(છાન્દો.ઉપ.૭ા૨ઠા૧)	૧૮૭
ન ઓષા તર્કોગ મતિઃ આપનેયા...	(કઠોપ.૧ા૨ા૯)	૧૭૦, ૧૯૩
ન તત્સમઃ ચ અભ્યધિકઃ...	(શ્વેતા.ઉપ.૬ા૮)	૧૯૬
ન સ પુનઃ આવર્તતે...	(છાન્દો.ઉપ.૮ા૧૫ા૧)	૧૩૬
નહિ વિરોધઃ ઉભયં ભગવતિ...	(ભાગ.પુરા.૬ા૯ા૩૬)	૧૯૩

नित्य-शुद्ध-मुक्त-स्वभावम्...	(द्रष्ट.:नृ.उ.ता.उप.८)	१०८
परा अस्य शक्तिः विविधैव...	(श्वेता.उप.६१८)	१८३
पुण्यो वै पुण्येन कर्माणा भवति...	(बृह.उप.अ२१३)	१६२
प्रज्ञपतिः यज्ञान् असृजताम्...	(तैत्ति.संखि.११)	१३०
प्रयतात्मनः...	(भग.गीता.८.२६)	३
बृहत्वाद् बृहदात्वाद् ब्रह्म...	(द्र.विष्णुपुराण.१.१२१५)	८५
ब्रह्म अर्पाणं ब्रह्म ङविः...	(भग.गीता.४.२४)	१३१
ब्रह्म तं पराद्यात्...	(बृह.उप.२.४६)	१३४
ब्रह्मविद् आप्नोति परम्...	(तैत्ति.उप.२.१)	१०८, १८४
ब्रह्मवेद् ब्रह्मैव भवति...	(मुंड.उप.अ२.८)	१३८
भूमैव सुभं भूमात्वेव ...	(छान्दो.उप.अ२.३१)	१८६
भृगुः वै वारुणिः...	(तैत्ति.उप.अ१)	११०, १११
मन्त्रिष्ठं निर्गुणं स्मृतम्...	(भाग.पुरा.१.१२.५२४)	२७, २८
मम योनिर मङ्ग ब्रह्म...	(भग.गीता.१.४३)	१५०
'भृत्तिका' ईत्येव सत्यम्...	(छान्दो.उप.६.११४)	१४४, १५५
य ओवं वेद प्रतिष्ठति...	(तैत्ति.उप.अ६)	१३१
यः आत्मनि तिष्ठन्...	(श.प.ब्राह्म.१.४.५३०)	१७६
यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्वकर्ता...	(छान्दो.उप.अ१.४२)	१५८
यज्ञो दानं तपश्चैव...	(भग.गीता.१.८३)	३
यतो वा ईमानि भूतानि...	(तैत्ति.उप.अ१)	१०८, ११६, १२४
यत्र न अन्यत् पश्यति...	(छान्दो.उप.अ२.४१)	१८६
यदेव विद्यया करोति श्रद्धया...	(छान्दो.उप.१.१.१०)	१२१, १३१
यद् ईदं किञ्च तत् 'सत्यम्' ईति...	(तैत्ति.उप.२.६)	१५५
यद् भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः...	(मुंड.उप.१.१.६)	१५०
यस्य अमतं तस्य मतं...	(केनोप.२.३)	८५

रसो वै स...	(तैत्ति.उप.२।७)	१८२
लोकवत्तु लीलाकेवल्यम्...	(ब्रह्मसूत्र.२।१।३३)	१८७
वाचारम्भाणं 'विकारो'...	(छान्दो.उप.६।१।४)	१३३, १४४, १५३
श्रुतेश्तु शब्दमूलत्वाद्...	(ब्र.सू.२।१।२७)	१४८, १५८
स अेकधा भवति, त्रिधा भवति...	(छान्दो.उप.७।२।६२)	१८८
स अेतद् अग्निढोत्रं मिथुनम् अपश्यत्...	(तैत्ति.ब्राह्म.२।१।२)	१३०
स सर्वं भवति...	()	१३४
सअेव सर्वं सृजति सअेव...	(मडाभारत.४।१।२५)	१४८
सत्यं ज्ञानम् अनन्तं ब्रह्म...	(तैत्ति.उप.२।१)	१०७, १०८
सदेव, सोम्यम्!, ँदम्...	(छान्दो.उप.६।२।१)	१५०, १५५
सर्वं भवतु ँदं ब्रह्म 'तज्जलान्'...	(छान्दो.उप.३।१।४२)	१४७
सर्वं समाप्नोषि ततो असि सर्वं...	(भग.गीता.१।१।४०)	८८, १३६
सर्वं ङ पश्यति...	(छान्दो.उप.७।२।६२)	१८७
सर्वम् आप्नोति सर्वशः...	(छान्दो.उप.७।२।६२)	१८८, १८२
सर्वस्य वशी सर्वस्य ँशानः...	(बृह.उप.४।४।२२)	१७२
सर्वाणि ङ वा ँमानि...	(छान्दो.उप.१।८।१)	१४७
सङ्गसम्मितः स्वर्गो लोकः...	()	६४
सो अकामयत बहु स्यां...	(तैत्ति.उप.२।६)	१४५
सो अश्नुते सर्वान् कामान्...	(तैत्ति.उप.२।१)	१८७, १८६
हरिः ङि निर्गुणः साक्षात्...	(भाग.पुरा.१०।८।पाप)	२७, २८

